

Б.М. Малиновський
Через Вогонь, Воду та Мідні труби
Спогади. Документи. Особистості

"З кожним роком ми все далі й далі йдемо військової пори. Виросло нове покоління людей. Для них війна — це наші спогади про неї. А нас, учасників цих історичних подій, стає все менше. Але я переконаний: час не має влади над величию всього, що ми пережили у війну".

Г.К. Жуков "Спогади та роздуми"

Анотація

Ця книга про військовий шлях 55-ї стрілецької дивізії. Дивізія була сформована у серпні 1919 р. у приволзькому м. Бариш. У Великій Вітчизняній війні її багатостраждальний бойовий шлях розпочався на річці Щара у Білорусії. Вставши на смерть при захисті державного кордону в перші дні віроломного нападу Німеччини на СРСР 22-25 червня 1941 р., вона здійснила подвиг – вперше не пропустила гітлерівців далі кордону!

З 24 червня до 22 вересня 1941 р. з важкими боями вона відходила з району Бреста до України та майже повністю загинула на полі бою. 1-го грудня 1941 р. – була наново сформована і продовжувала відважно боротися усі наступні чотири роки Вітчизняної війни, пройшовши майже тисячу кілометрів крізь – як то кажуть – Вогонь, Воду та Мідні труби – у жорстоких доленосних битвах (Курська дуга), при форсуванні рік (Десна, Дніпро) та непрохідних боліт (Пінські та Прип'ятські). День Перемоги вона зустріла в зеніті слави разом із переможцями, ставши Мозирською Червонопрапорною 1-ю дивізією морської піхоти БФ, а її прапорні полки – названі Лунинецьким, Пінським, Червонопрапорним, ордена Суворова III ступеня полками морської піхоти ЧБФ.

Після війни дивізія багато років здійснювала бойову службу на ЧТФ, а потім стала 155-ою Окремою бригадою морської піхоти ЧТФ.

Видання розраховане на широке коло читачів.

УДК 27-67(045)

ББК 86.37я43

М61

© Б.М. Малиновський, 2016

Зміст

Завіт однополчан.....	4
Про книгу та її автора.....	8
Трагічне літо 1941 року.....	14
Курська дуга. Вирішальний поворот в Вітчизняній і Другій Світовій війні.....	54
Перший Білоруський фронт. Початок операції "Багратіон". Червень-липень 1944 р.	104
Відплата неминуча.....	111
"Виконали обов'язок перед Історією".....	123
Командувачі фронтами та арміями у складі яких воювала 55-а стрілецька дивізія.....	125
Артилерійський шедевр.....	153
Все для фронту, все для перемоги! Зварювання у роки війни.....	153
Командири 55-ї стрілецької дивізії.....	154
Морська піхота. Як це починалося.....	168
Короткий огляд документальної повісті "Особлива папка "Барбаросса"" Л. Безименського.....	179
"Ми багато зрозуміли та пробачили...".....	180

ЗАВІТ ОДНОПОЛЧАН

У книзі німецьких істориків Девіда Гланца та Джонатана Хауза "Курська битва. Вирішальний поворотний пункт Другої світової війни" про початок Великої Вітчизняної війни говориться: "...Червона армія зробила диво вже тим, що просто вижила за німецького вторгнення, не кажучи вже про те, щоб його зупинити.

...Що дивно, росіяни встигали швидше виставляти нові дивізії, ніж німцям вдавалося їх знищувати. До 31 грудня 1941 р. Червона армія створила 385 нових дивізій та 267 окремих бригад, що більш ніж компенсувало втрати у боях, еквівалентні 229 дивізіям. Якщо перед війною німецька розвідка оцінювала сили супротивника приблизно 300 дивізій, до грудня Совети виставили майже втричі більше подібних з'єднань. Більшість цих одиниць була погано озброєна і навчена, але, ...уперта стійкість радянського солдата була значним внеском у провал німців у 1941 р.

5 грудня 1941 р. Сталін почав контрнаступ, використавши старанно запасені резерви для удару по німецьких бойових порядках, що розтягнулися, під Москвою."

"...Те, що Червона армія взагалі була здатна перейти в наступ, німців потрясло. Спочатку Гітлер заборонив будь-який відхід частин, і багато вищих командирів, включаючи Хайнца Гудериана, було відсторонено за те, що наполягали на відступі, щоб зберегти свої війська. Але в зрештою Гітлер був змушений погодитися на те, щоб десь відійти, тим часом Сталін відчував такий підйом від початкових успіхів, що вирішив початковий контрнаступ перетворити на стратегічний наступ по всьому фронту.

Насправді Червона армія була ще надто слабкою і недосвідченою для такого великого завдання. Німці швидко відновили бойовий дух та рухливість і в боях зупинили радянський наступ до лютого 1942 р."

Значна частина з наявних і новостворених дивізій стали надалі, учасниками найбільших битв на основних фронтах, де визначалися, по суті, долі Світу, а не лише двох країн: Північно-Західний, Сталінградський, Західний, Центральний, Брянський, Воронежський, три Білоруських, три Українські, три Прибалтійські. Більшість дивізій, здобувши всебічний бойовий досвід, заслужено здобули високі бойові нагороди, зробили вирішальний внесок у досягнення Перемоги над фашистською Німеччиною.

Пропонована книга, – спроба зберегти для історії, для повоєнного та наступних поколінь людей, – безцінні спогади очевидців-однополчан однієї з цих дивізій, – 55-ї стрілецької дивізії, що почала бойовий шлях ще в роки Громадянської війни, яка зуміла потім у роки Великої Вітчизняної війни гідно пронести та зберегти номер та прапор частини. На її рахунку поразка СС дивізії "Мертва голова", участь у ліквідації Демянського "котла" – за словами гітлерівського генерала – зменшеного Вердена Першої Світової війни, який перемолов майже 100 тисяч німецьких солдатів і офіцерів (Північно-Західний фронт); участь у розгромі за 50 днів задуманої Гітлером і яка вважалася ним

неприступною "Цитаделі" на Курській дузі, стрімке форсування Десни та Дніпра (Центральний фронт); знищення та полон в операції "Багратіон" основної частини німецької армії, загнаної в непрохідні та напівпрохідні білоруські болота – прип'ятські та пінські (1-й Білоруський фронт); участь у звільненні решти території Білорусії, України, Прибалтики.

Пройшовши через "мідні труби" – здобувши заслужену славу, дивізія зберегла свої бойові традиції, забезпечила її існування у майбутньому як повноцінної військової частини.

У Вітчизняну війну дивізією командували:

Шевчук Іван Павлович, генерал-майор, у роки Громадянської війни організатор партизанського руху на Далекому Сході й у Сибіру. У 1941-1942 рр., Північно-Західний фронт. Найтяжчі бої у "Рамушевському" коридорі. Перші успіхи. Але звичне партизанське – тільки вперед – далось взнаки! Дивізія зазнала невинуватених втрат значної частини особового складу дивізії. Військовий трибунал. Зниження на посаді. Загинув у бою.

Заїюльєв Микола Миколайович, полковник, Герой Радянського Союзу – 1942-1944 рр., Північно-Західний фронт. Затяжні бої на болоті Сучан, знищення СС дивізії "Мертва голова". Участь у ліквідації "Дем'янського котла" – зменшеного Вердена Першої Світової війни; Центральний фронт. Курська дуга, участь у розгромі гітлерівської, що вважалася їм неприступною "Цитаделі", 1-й Білоруський фронт. Визволення Мозиря, північної частини Білорусії, участь в операції "Багратіон" – розгром і полон сотень тисяч солдатів і офіцерів Вермахту, які з ганьбою пройшли по Мінську і Москві. Звільнення східної та північної частини України. Безстрашний та вимогливий командир.

Андрусенко Корній Михайлович, полковник, Герой Радянського Союзу, 1944-1945 рр., 1-й Білоруський, 3-й Прибалтійський фронти. Участь в операції "Багратіон". Визволення міст: Петриків, Луїнець, Пінськ, Цесиса, Гауєна. "Батя" для особового складу дивізії.

У повоєнні роки відродженою 55-ю дивізією командував *Шапранов Павло Тимофійович*, генерал-майор.

Мої однополчани-ветерани дивізії – полковник, начальник політвідділу дивізії М.Б. Івушкін, командир артилерійського дивізіону, полковник П.М. Кудинов, які пройшли в ті роки, як і я "через Вогонь, Воду та Мідні труби", у перші повоєнні роки написали і подарували мені перші екземпляри своїх книг, супроводжувавши їх автографами.

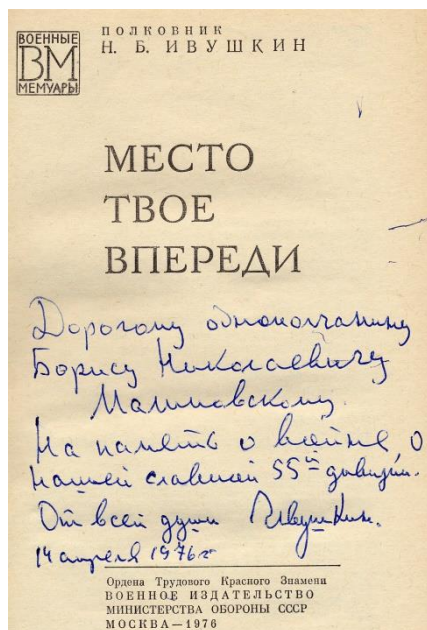
Час, на жаль, не зупиняється... Ні Миколи Борисовича, ні Петра Миколайовича вже нема. Але книги, що включають величезний фактичний матеріал, залишаються та істотно доповнюють мої спогади.

Для мене, ще існуючого (йде 95-й рік), автографи дорогих однополчан стали завітом від імені всіх однополчан дивізії – завершити єдину історію дуже важкого бойового шляху 55-ї стрілецької дивізії в роки війни та її бойової служби у повоєнний час на основі моїх книг та книг М.Б. Івушкіна та П.М. Кудинова. Матеріали із книг М.Б. Івушкіна та П.М. Кудинова відібрані та включені до мого рукопису, супроводжуються примітками.

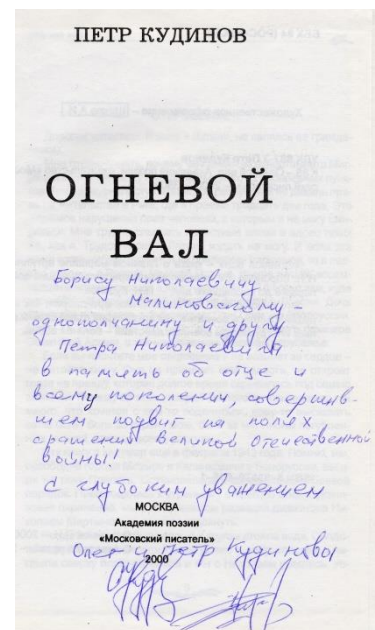
Це лише мала частка того, "що ми пережили у війну" – скажемо словами Г.К. Жукова в його відомій, що завершує його життя, книзі "Спогади та роздуми". Воювали солдати та офіцери не однієї, а тисячі різних військових частин. І те, що пережили вони, – все покоління тих, хто воював, а точніше – весь народ – незмірно. Значну частину безцінної інтелектуальної спадщини війни час забирає з собою...

Величні меморіали та пам'ятники Великої Вітчизняної війни, багато книжок, архівів будуть довго безмовно говорити: "Ми залишаємося з вами!"

Гітлер і його генерали задумали і намагалися здійснити, судячи з секретних документів "Барабароса" та "Ост", плани про напад і подальше знищення Радянського Союзу, включаючи радянських людей.

Дорогому однополчанину Борису Миколайовичу Малиновському. На згадку про війну, про нашу славну 55-ю дивізію. Від усієї душі. Івушкін.

Борису Миколайовичу Малиновському – однополчанину та другу Петра Миколайовича, на згадку про батька та все покоління, що здійснило подвиг на полях битв Великої Вітчизняної війни! З глибокою повагою Олег та Петро Кудинови.

Про цей зловісний задум йдеться в одному з розділів книги. Прочитати його слід – у ньому описується фашистське пекло, а не наше майбутнє.

У наступних розділах на прикладі хоча б однієї з дивізій читачі можуть побачити, якими величезними зусиллями, великою самовідданістю, ціною загибелі мільйонів життів радянського народу було досягнуто Перемоги.

Щось спробував включити до загальнолюдської книги Вічної пам'яті і я. Наскільки мені вдалося виконати свій задум та заповіт однополчан – нехай судять читачі.

"Борис, давай я тебе намалюю", — сказав мені капітан Семишуров,
командир вогневого взводу 1-ї батареї 1-го дивізіону 84 АП.
Це було між боями під Ригою восени 1944-го.
3-й Прибалтійський фронт

ПРО КНИГУ ТА ЇЇ АВТОРА

З точки зору високої моралі постійна, від покоління до покоління передана подяка нащадків своїм предкам за гідні, героїчні дії їх є показником рівня моральності суспільства, на що старовинне російське прислів'я вказує: "Спасибі тому, хто напуває і годує, а більше тому, хто хліб-сіль пам'ятає". І навпаки – невисока культура життя в тому суспільстві, в якому можновладці коригують на догоду своїм політичним інтересам історичну пам'ять, прищеплюють співгромадянам, перетворюючи тих на дрібнотравчатих обивателів, повне забуття найкращих сторінок своєї історії, її видатних представників.

Все сказане повною мірою стосується оцінки подій порівняно недавнього минулого, до років, в які історична спільність, що називалася "радянський народ", захистила, вберегла свою велику країну від знищення та поневолення залишків її населення фашистськими загарбниками і, розгромивши ворога ненависного, позбавила подібної долі європейські народи.

Подвиг цей – безсмертний і пам'ять про нього має жити вічно у вдячних нащадках переможців як етичний стрижень їхнього буття, як найперший виховний елемент для юнаків, які життя починають. Пам'ять ця повинна заповнюватися, активізуватися, благородною істиною свого змісту припиняти, відбивати будь-які спроби затуманити, принизити, спотворити її суть.

Цій великій меті служать, у тому числі, військові мемуари, новим прекрасним зразком яких є пропонована читачам книга Бориса Миколайовича Малиновського "Через Вогонь, Воду та Мідні труби". Принадність її, перш за все, в тому, що написана вона нашим сучасником, щасливо збереженим долею солдатом Великої Вітчизняної війни, представником тієї когорти воїнів-переможців, які не зламалися під жахливими фізичними та нервовими навантаженнями воєнних років, не принизилися під час повоєнної психологічної реабілітації, які, пройшовши всі кола пекла, побачивши мерзенний виворот людського буття, впізнали ціну людського життя і, переживши глибокі особисті потрясіння, духовно очистилися і піднялися. Полум'я війни зробило їх людьми сильного гарту та особливої духовної структури – прямими, чесними, справедливими, чужими злу, егоїзму, дворушництва, брехні, що зневажають лицемірство, підлість, заздрість.

Всі ці людські якості – у авторських почуттях та емоціях виражені – червоною духовною ниткою проходять через мемуарну книгу Бориса Миколайовича. Зі спокійною мудрістю людини, яка багато бачила, знала і пережила виписав він своїм майстерним пером багате літературне панно, ємне подіями, думками і переживаннями, що дає читачеві повне уявлення про всі сторони життя і праці солдата на війні та у мирний час. На його сторінках – смерть та каліцтва, нелюдські страждання товаришів по зброї, мирних жителів, спалені міста та села. У ньому – прояви високого та низького, доброго та злого, колосальні фізичні навантаження солдата, постійне – до повного нервового виснаження – зовнішнє насильство над його психікою, перетворення праці на страшну роботу.

Бойовий шлях молодшого офіцера Малиновського пов'язаний з 55-ою стрілецькою дивізією імені Ворошилова, яка прийняла в перші години війни удар фашистів на білоруському кордоні і в подальших боях втратила практично весь особовий склад. Наново сформована дивізія брала участь у важких боях на Північно-Західному фронті, у доленосній Курській битві, у форсуванні Десни та Дніпра, у бойовому подоланні Пінських та Прип'ятських боліт. Так склалася доля цього військового підрозділу, що довелося йому боротися з ворогом у найскладніших бойових ситуаціях, із суттєвими втратами бійців та командирів, за що називали 55-ту дивізію "багатостраждальною".

За підсумками першого року війни пережили солдати та офіцери дивізії, як і всі воїни радянської армії, стан психологічного шоку, спричиненого безперервним – з великими втратами особового складу – відступом наших збройних сил, після чого сталінським наказом №227 ("Ні кроку назад!") були введені штрафні батальйони та загороджувальні загони. Репресивні заходи щодо своїх солдатів були нещадно-жорстокими – разом із реальними боягузами і зрадниками вони торкнулися багатьох безвинних бійців, волею фронтових обставин, що опинилися в безвихідному становищі. Тепер в оточенні, в нерівному бою доводилося солдату вибирати не між життям і смертю, а лише різновидом останнього – загинути в бою, зберігши людську гідність, від кулі загороджувального загону, бути розстріляним як дезертир або померти голодною смертю в полоні.

З переломом у ході війни змінився психологічний стан радянських солдатів і офіцерів, і цей якісний внутрішній стрибок їх психіки дуже точно відображений у книзі. Наші бійці навчилися перемагати, а сліди руйнувань і злодіянь на територіях, що звільнялися, додавали ненависті до ворога, жадоби помсти, прискорювали бойове просування наших військ на захід. Війна позбавила командирів від лихості, шапкозакидництва і необдуманого ризику, навчила не високими словами – особистим прикладом стверджувати командирський авторитет, реальну суть патріотизму і виконання військового обов'язку, честь і стійкість солдата, навчила професійно готувати і виконувати доручені бойові завдання, зміцнювати моральний дух підлеглих, перейматися їх проблемами та переживаннями, бути вимогливими до них. Жорстка дисципліна відповідала жорстоким реаліям війни. Підпорядкування, що стало інстинктом, виробляло у бійців автоматизм у діях, яке, підсумовуючи, збільшувало загальну узгодженість у бою, породжувало військову солідарність. Фронтове життя дуже зближало людей, і бойове товариство, колективізм та взаємовиручка були основою фронтового братерства.

Нелегко було солдату, узагальнює автор, щоразу вступаючи в бій, долати внутрішню боязнь, ризикувати життям, проте – коло бойових товаришів, безпосереднє управління та спостереження командира, спонукальні мотиви (честь, присяга, честолобство, побоювання докорів у боягузстві, страх перед невідворотністю покарань) збуджували, стимулювали до прояви безстрашності, відваги. Героїзм ж вищої проби виявлявся тоді, коли солдат, що називається, вічна-віч опинявся з ворогом і бився до останньої краплі крові, дорого віддавав своє

життя і, як просто загиблий або безвісти зниклий, не отримував заслуженої посмертної оцінки свого подвигу.

Війна для солдата – це боротьба зі страхом поразки або полону, страхом бути пораненим, скаліченим, бути вбитим. Страх смерті каламутив свідомість бійців, що вперше потрапили під обстріл, виявлявся в їхній неадекватній реакції на події, що відбуваються, аж до блювоти від нервової перенапруги. Навчитися не боятися на війні неможливо, безстрашність – це відсутність страху, а його подолання у певний час і у конкретній бойовій обстановці. Страх смерті не залишав бійця до уготованої йому фатальної кулі або, якщо судилося йому вижити, до останнього залпу війни тиснув на нього.

Страх нерівномірно розподілявся у тимчасовому циклі фронтового життя бійця. Постійно і гнітюче впливаючи на його психіку, він злітав до свого максимуму в низці бойових ситуацій, одна з яких – опинитися під артилерійським вогнем супротивника, під бомбовим ударом його авіації. У смерчі вогню і вражаючого металу мав шанс вижити той, хто вчасно ховався в траншеї, в окопі, хто встигав пірнути в свіжу вирву (імовірність вторинного влучення в неї снаряда або бомби – мала), але неминуче гинув той, хто губився в круговерті. уламків, метушився, кудись безцільно біг. Дуже яскраво така фронтова ситуація представлена Борисом Миколайовичем в епізоді нальоту фашистських "Юнкерсів", в якому він, діючи дуже холоднокривно, зумів вціліти.

Страх різко набирал сил в хвилини передчуття чергової небезпеки, очікування біди, що стрімко насувається, але він глушився у тих, хто не впав у паніку, вступив у бій силою опору, боротьби, азартом сутички, жагою перемоги. Для піхотинця на війні, мабуть, найстрашнішим було очікування атаки, коли нерви крутяться до краю; коли голова розколюється від болю, а язик прилипає до горла; коли внутрішньо він прощається з життям і благає про спасіння...

"Я підіймаюсь.

Повільно.

У половину росту.

Я роблю свій перший важкий крок.

Але відірватися від землі непросто:

Останній страх занів у моїх вухах".

Всі ці почуття бійця розсипані за текстом книги, про них концентровано пише Борис Миколайович, переказуючи епізоди літніх, 1942 року, боїв на Лівобережній Україні.

Війна для солдата – це постійне спостереження загибелі бойових товаришів, тих, хто дні і ночі, пліч-о-пліч з тобою, билися з ворогом, однаково з тобою ризикували своїм життям і уникали смерті. Але ось – їхня година пробил, вони загинули, а ти продовжуєш жити. І думка про те, що серед них міг би бути і ти, що, можливо, своїми життями вони продовжили твоє земне буття, буравить мозок солдата. І прощаючись із загиблими однополчанами, він не соромиться своїх сліз

– горя та подяки. Так попрощався автор книги зі старшим братом, Львом Миколайовичем, танкістом, який загинув далеко від нього в грудні 1943 року.

З кожним прожитим на фронті днем посилюється у солдата глибинна туга від розуміння нещадного статистичного факту – чим довше він залишається живим на передовій, тим більше у нього ймовірність загинути у кожную наступну мить свого невизначеного фронтового майбутнього. І одночасно – коли бойовий стаж фронтовика стає помітно значним, черговий, зустрінутий ним в окопах світанок зміцнює в ньому майже містичну надію, яка переходить у віру, що якась зовнішня сила – доля, молитва матері, коханої дівчини – оберігає його, що доживе він до перемоги.

Читаючи книгу, звертаєш увагу і на той незаперечний факт, що війна для солдата – це справді страшна, смертельно небезпечна робота, з рідкісними перервами на відпочинок. Це помірні фізичні навантаження вдень і вночі, у спеку та в холод; це марш-кидки, тривалі переходи з повною викладкою; це форсування водою напівзамерзлих річок і, з ризиком назавжди піти в трясовину, подолання топких боліт; це максимально прискорене переміщення по гірських кручах піхотинців – з гарматами, мінометами, кулеметами, боєприпасами; це багатогодинне перебування на передовій – у лютий мороз, в пекучу спеку, під проливним дощем; це постійні землерийні роботи – траншеї, окопи, ходи сполучення, землянки; це підміна собою – у кучугурах, у весняно-осінніх бездоріжжях – кінної або механізованої тяги, що відмовила... Ця пекельна праця відбирала у солдата всі його сили і трохи більше, вона була безперервна і не давала солдатському організму відпочинку. Організм виснажувався в безсонні, вимагав, наперекір волі солдата, сну і використовував будь-яку можливість, вихоплював кожную вільну хвилину для відключення від зовнішнього світу і тоді – солдат спав сидячи, стоячи, на ходу; спав мертвим сном навіть під гуркіт канонади, але, підкоряючись придбаному на війні умовному рефлексу, миттєво прокидався, почувши своє ім'я.

*"Обличчя застилає нім.
Дорога додому довга.
Врізається в ґрунт піхота,
Ворочає глину рота
Четверта ніч без сну.
Така у нас робота – війна".*

Сильні емоції при читанні книги викликають епізоди, сцени бойових буднів, пов'язані з участю в них жінок, особливо ті, в яких автор – щоб відчути та запам'ятали нащадки – з нещадним натуралізмом у деталях оповідає про поранення, каліцтва, загибель бойових подруг. Дівчата-добровольці з'явилися на фронті вже у перші місяці війни. Їх було не так багато, вони внутрішньо були готові до подвигу, до самопожертви, але не були готові вони – фізіологічно та психологічно – до армії: до втрати особистої свободи та примусового характеру поведінки, до важких побутових умов, до бруду та вошей, до непосильних

фізичних навантажень, до крові та смерті, до постійного стресу, до непереборного страху смерті. З сорок третього року, коли Червона Армія перейшла в загальний наступ, жінок стали закликати на фронт за мобілізаційним планом, і їхня пряма чи непряма участь у бойових діях стала значним явищем війни. Жінки-бійці служили зв'язківцями, радистами, снайперами, зенітницями, були основою медичного персоналу, забезпечували побутове обслуговування особового складу.

Але був ще й трудовий подвиг жінок тилу, що стали за верстати, вирощували хліб, що виховували поодинокі дітей. Був подвиг матерів, що надихали синів, налаштовували їх на перемогу, вболівали за них, чекали і переживали страшні втрати дітей своїх. Материнські листи, як і звістки від улюблених дівчат, дружин, надихали бійців, котрі билися за перемогу, сподівалися дожити до неї. Немов своєю кров'ю, що з серця витікає, відтворив і прокоментував Борис Миколайович один з листів своєї мами, небесний образ якої досі живе в його душі: *"У кількох місцях рядки листа, написані червоним чорнилом, розбухли від сліз. Наче стікала на них крапля за краплею мамина кров..."*

Завершує книгу ряд біографій командувачів фронтами та арміями, у складі яких воювала 55-а стрілецька дивізія, її командирів, робиться короткий огляд документальної повісті Льва Безименського "Особлива папка "Барбаросса". Ця біографічна добавка дуже органічно вписується в загальний текст книги, робить її більш повноважною, історично значущою.

Багато років минуло і багато змін відбулося у житті Бориса Миколайовича Малиновського. Змін дуже значних і щоб перерахувати (навіть коротко описати їх), щоб відтворити весь його науковий титулярій (професор, член – кореспондент АН УРСР et cetera) потрібен окремий та чималий книжковий розділ. Можу повідомити лише, що він став видатним ученим, одним із тих титанів вітчизняної науки, які свої теоретичні розробки неодмінно доводили до їх практичної реалізації. Для автора цих рядків, що колись спеціалізувався на розробці комп'ютерних систем і програм до них, найбільшим досягненням Бориса Миколайовича є розробка, тоді заступника директора Обчислювального центру АН УРСР (пізніше Інституту кібернетики), управляючої обчислювальної машини "Дніпро", яка випередила час по своїй теоретичній та практичній новизні. Загалом увесь повоєнний життєвий шлях Бориса Миколайовича – у його книгах, яких чимало. Нині ж, у роки старіння та дозвілля, вирішив він оглянути ту частину свого життєвого шляху, яка припала на найстрашнішу в історії людства війну. І зробив він це, повіряючи алгеброю логіки гармонію почуттів, чудово!

О.Л. Головцов, кандидат технічних наук

МЫ ЗА ЦЕНОЙ НЕ ПОСТОИМ

*Здесь птицы не поют,
деревья не растут.
И только мы, плечом к плечу,
врастаем в землю тут.
Горит и кружится планета,
над нашей Родиной дым.
И значит нам нужна одна победа,
одна на всех – мы за ценой не постоим.*

*Припев:
Нас ждёт огонь смертельный,
но всё-ж бессилен он.
Сомненья прочь, уходит в ночь отдельный
десятый наш, десантный батальон.*

*Едва огонь утих, –
звучит другой приказ,
и почтальон сойдёт с ума,
разыскивая нас.
Взлетает красная ракета,
бьёт пулемёт, неуголим...
Так значит, нам нужна одна победа,
одна на всех – мы за ценой не постоим.*

*От Курска и Орла
война нас довела
До самых вражеских ворот, –
такие, брат, дела.
Когда-нибудь мы вспомним это, –
и не поверится самим...
А нынче нам нужна одна победа,
одна на всех – мы за ценой не постоим.*

Булат Окуджава

ТРАГІЧНЕ ЛІТО 1941 РОКУ

Подвиг 55-ої імені Ворошилова дивізії у перші дні війни

55-та стрілецька дивізія, яка носила до війни ім'я К.Є. Ворошилова, була створена у серпні 1919 р., у м. Бариш Приволзького військового округу та розпочала славний бойовий шлях ще у роки громадянської війни. У 1939 році дивізія брала участь у звільненні Західної Білорусії. У 1941 році, на третій день вторгнення гітлерівських армій, вона вступила в бій з переважаючими силами ворога в районі білоруського міста Слоним – на річці Щара. Саме тут, вперше на Західному фронті, противник зустрів добре організовану оборону, яка не дала йому досягти очікуваного успіху¹. За три дні боїв 55-та дивізія завдала великої шкоди противнику, але й сама зазнала тяжких втрат.

Письменник Костянтин Симонов виявився свідком подвигу дивізії. У книзі-щоденнику "Різні дні війни" він записав: "Як я тепер бачу за документами, поїхавши в район Краснопілля в дивізію, що переформувалася після виходу з оточення, ми опинилися в 55-й стрілецькій дивізії 4-ї армії.

Я пишу у щоденнику, що командира дивізії не було тому, що він ще виходив із оточення. Насправді перший командир дивізії полковник Д.І. Іванов² на той час, коли ми приїхали, вже загинув, але, вочевидь, у штабі дивізії тоді ще були впевнені у цьому.

У статті "Частини прикриття", про яку я згадую в щоденнику³, описувалися дії 228 полку 55-ї дивізії "на річці Щ.". Географічні назви тоді зашифровувалися – йшлося про річку Щара. Бій цей відбувався із середини дня 24 червня до ранку 25-го. У спогадах начальника штабу 4-ї армії генерала Сандалова саме про цей бій сказано, що німці були зупинені другим ешелonom 55-ї стрілецької дивізії на річці Щара, і до кінця 24 червня їм так і не вдалося переступити її.

Я писав, що на рубежі Щ. полку (разом із двома дивізіонами 141-го артилерійського полку – це я додаю вже тепер) вдалося затримати німецьку дивізію на дванадцять годин і вивести у німців з ладу тридцять танків та вісімнадцять гармат. Судячи з документів, це насправді близько до дійсності.

228-м стрілецьким полком у цьому бою командував Г.К. Чаганова і був поранений. Подальше невідоме. Я знайшов його особисту справу, в якій сказано, що підполковник Григорій Костянтинович Чаганова пропав безвісти в 1941 році.

Наприкінці статті було сказано про те, в чому я бачив тоді головний сенс подій, що відбувалися: "До світанку полк залишив цей ліс, зрізаний снарядами, поритий воронками... Ми теж зазнали серйозних втрат, але, як не були вони важкими, бійці в цієї ночі відчували себе переможцями... Бійці знали: там, ззаду, розгортаються головні сили, використовуючи ці 12 годин, виграні ними у кривавому бою".

¹ Сандалов Л.М. Бойові дії військ 4-ї армії у початковий період Великої Вітчизняної війни. М., 1961. С. 120—122.

² Дмитро Іванович Іванюк. Письменник неточно записав прізвище.

³ Стаття не була опублікована з незалежних від Симонова та редакції "Червона Зірка" обставин.

...Слова ці відбивали пристрасну віру людей, які відходили від кордону і гинули в боях у те, що всі жертви недарма, що кожна виграна ними година допоможе нашим головним силам підготуватися і, нарешті, завдати того зустрічного удару, невідступне очікування якого, незважаючи ні на що, не покидало нас.

"Нічого важчого в житті я не побачу"

Там же Симонов написав: "Після всього баченого і пережитого за два тижні – не в сенсі фізичної небезпеки для мене самого, а в сенсі мого душевного стану – у мене було таке почуття, що вже нічого важчого в житті я не побачу"⁴.

І кожна виграна година була справді нескінченно дорогою, нехай не для завдання відповідного і нищівного удару, на який ми тоді ще не були здатні, а для більш реальної мети — створення міцної лінії оборони в тилу у армій нашого Західного фронту, що відступали.

Армій, а не "частин прикриття" – заголовок моєї статті був втішною неправдою, в яку мені дуже хотілося вірити, але яка від цього не переставала бути неправдою⁵.

І пізніше, майже весь 1941 рік полки 55-ї дивізії не раз посилалися на найвідповідальніші ділянки фронту і зазнавали важких втрат. Невипадково, начальник штабу 4-ї армії Л.М. Сандалов назвав дивізію "багатостраждальною".

Зникла на полі бою

У вересні дивізія з боями відходила на Новозибков, Злинку, Щорс та далі на південь. 17-22 вересня 1941 року у своєму останньому бою в районі Пирятин, Оржиця (в Україні) вона, говорячи словами одного із ушавлених героїв Вітчизняної війни 1812 року генерала Воронцова: "Зникла на полі бою, але не з поля бою".

Подвиг дивізії був забутий. Про нього сказано у фільмі "Стратегія перемоги", створеному до 40-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні.

Бойовий шлях 55-ї імені К.Є. Ворошилова стрілецької дивізії у початковий період Великої Вітчизняної війни відзначений пам'ятником-обеліском на братській могилі в селі Завиньє та курганом Слави на березі річки Щара на рубежі її першого бою 24 червня 1941 року, а також пам'ятником-обеліском на братській могилі в селі Леляки Пирятинського району в Україні на межі її останнього бою 17-22 вересня 1941 року.

Про те, як билися бійці та командири 55-ї імені К.Є. Ворошилова стрілецької дивізії у важкі дні початкового періоду Великої Вітчизняної війни розказано у книзі Д.А. Морозова "Про них не згадувалося у зведеннях", у книгах генерала-полковника у відставці Л.М. Сандалова "Пережите", "На московському напрямку" та "Бойові дії військ 4-ї армії у початковий період Великої Вітчизняної війни".

⁴ Там же.

⁵ Симонов К.М. Різні дні війни. Т. 1. М., 1977. С. 88.

Ветерани дивізії назавжди запам'ятали, що на першу битву війни, що почалася, 55-а стрілецька дивізія імені К.Є. Ворошилова вийшла під маршеву музику свого оркестру!

У всіх боях дивізії артилеристи 84-го легкого артилерійського полку (так називався полк), діючи у складній обстановці майже безперервних боїв, до останнього бою 22-го вересня зберегли свою боєздатність.

Наведемо хоча б два епізоди з героїчного шляху артилеристів дивізії, які мені довелося почути від її ветеранів⁶.

Розрахунок командира гармати Василя Миколайовича Рассказова 24 червня – був залишений поблизу шосе за Слонимом із завданням затримати танки супротивника. Наших стрілецьких підрозділів попереду не було. Надвечір на шосе з'явилися 15 фашистських танків. Рассказов підпустив їх найближче і влучним вогнем підпалив і підбив п'ять. Інші повернули назад, встигнувши все-таки підбити зброю і поранити самого Рассказова.

Через 22 роки після війни він дізнався, що за цей подвиг нагороджений орденом Червоного Прапора. Василь Миколайович пройшов усю війну. У бою під Кенігсбергом отримав тяжке поранення в лоба, кілька місяців лежав у шпиталі непритомний... Про цей бій він розповів мені сам на зустрічі ветеранів дивізії в Мозирі в 1979 році.

Нагороди 1941 року! До багатьох вони приходили посмертно, інших знаходили багато років. Окрім Василя Миколайовича школярі Мінська знайшли ще чотирьох нагороджених (теж не знали про це) ветеранів дивізії.

Командира 1-ї батареї 84-го легкого артилерійського полку лейтенанта-комсомольця Віктора Ернестовича Шомоді за бій у районі річки Березина нагородили орденом Червоного Прапора. Його батарея стояла на прямому наведенні прямо проти мосту через річку, який німці безуспішно намагалися захопити протягом 1 та 2 липня. "Стрільба велася осколковими гранатами упереміж зі шрапнеллю по щільних масах гітлерівців, що безперервно атакували міст, з відстані 150-200 метрів, – згадує В.Е. Шомоді в одному з листів до мене. – "Вогонь був настільки інтенсивним, що до гарматних стволів неможливо було торкнутися голою рукою, а річка була буквально завалена трупами та почервоніла від ворожої крові. Другого липня у другій половині дня вороги знайшли за кілька кілометрів на північ брід і кинули туди свої танки. Створювалася реальна загроза виходу в наш тил. Тоді командир полку майор Воропаєв наказав зняти першу батарею з позиції, переміститися до броду і будь-що не допустити ворога на східний берег річки. Артилеристи встигли якраз вчасно: коли батарея на кар'єрі вискочила до річки, один танк супротивника вже підходив до нашого берега, один був приблизно посередині річки, а третій збирався входити у воду. Інші були на узліссі, що підходило майже до берега річки. Вискочивши до річки, батарея з ходу розгорнулася, миттєво відкрила вогонь по танках, що переправлялися, і вразила їх першими ж пострілами. Потім вогонь був перенесений на танки, що скупчилися на березі. Вороги були, мабуть, настільки приголомшені несподіваною появою батареї та загибеллю частини своїх танків, що зробивши по батареї кілька

⁶ Малиновський Б.М. "Участь свою не выбрали". К. "Україна". 1991. стор.199-203.

безрезультатних пострілів, відійшли в глиб лісу і того дня вже не намагалися скористатися бродом."

Віктор Ернестович провоював усю війну. Після 55-ї СД воював в інших частинах, був нагороджений орденами Леніна, Олександра Невського, двома орденами Червоного Прапора та багатьма медалями. Пройшовши від Сталінграда до Берліна, він став до кінця війни командиром полку. У повоєнний час виріс до начальника ракетних військ та артилерії округу, отримав звання генерала та був нагороджений третім орденом Червоного Прапора, орденом "За службу Батьківщині в Збройних Силах СРСР" III ступеня та чотирнадцятьма медалями, у тому числі чотирма іноземними. Зараз він у відставці, живе у Мінську, бере активну участь у військово-патріотичній роботі.

Я написав так докладно про дії 1-ї батареї та її командира тому, що наприкінці війни, у боях під Ригою, став командувати цією батареєю.

За зиму 1942 року дивізія була заново сформована і відправлена на Північно-Західний фронт. У її полках не було жодної людини зі старого складу. Небагато людей, що залишилися живими і винесли з останнього поля бою прапор дивізії, були відправлені в інші частини. Прапор було передано новій 55-й дивізії.

Ново сформована 55-а стрілецька дивізія як і раніше включала три стрілецьких полки (107-й, 211-й, 228-й) та 84-й артилерійський полк.

На Північно-Західному фронті на болоті Сучан у травні 1942 року розпочалася подальша дуже важка зворотна дорога заново сформованої дивізії до західного кордону, на білоруську землю, яку вона так самовіддано захищала трагічним літом сорок першого.

Північно-Західний – названий солдатами "Болотним" – фронт. Перші дні травня 1942 р..

ВІД РАДЯНСЬКОГО ІНФОРМБЮРО

З вечірнього повідомлення 3 травня 1942 року

Протягом 3 травня на фронті нічого суттєвого не відбулося.

З вечірнього повідомлення 4 травня 1942 року

Протягом 4 травня на деяких ділянках фронту наші війська вели наступальні бої та покращили свої позиції.

З вечірнього повідомлення 5 травня 1942 року

Протягом 5 травня на фронті нічого суттєвого не сталося.

4 травня 1942 року опівдні наш артилерійський дивізіон маршем підійшов до тилів 55-ї стрілецької дивізії. Усі останні дні та ночі безперервно лив дощ. Плащ-палатки вже не могли захистити нас, і шинелі та гімнастерки не просихали. Здавалося, ми самі набрякли від постійного дотику до води. А тут ще страшне весняне бездоріжжя, тили не справлялися з підвезенням продуктів, і наш харчовий раціон скорочувався з наближенням до фронту. Починаючи з 1 травня ми отримували лише маргарин та хліб.

Скориставшись перепочинком, я надряпав батькам листівку:

"Ви, напевно, дуже турбуєтеся, що довго не пишу. Я переїжджаю на інше місце, тому й затримався. Натомість учора отримав листа від Бориса. Він, виявляється, біля Старої Руси, поки що не воює, але взагалі-то це справа найближчих днів. Мені зараз, на відміну від минулих разів, доводиться крокувати піхтурою. Уже звук: "балони" мої не спускаються".

У більшості випадків мої нехитрі спроби заморочити голову військової цензури, щоб підказати батькам, де я перебуваю, були безрезультатними. Але цій листівці пощастило: слова про те, що Борис біля Старої Руси залишилися незакресленими. Про "балони" ж написав тому, що після шпиталю, де лежав після поранення під Москвою, замість чобіт отримав армійські черевики з обмотками і не одразу навчився їх міцно закручувати.

Час привалу добігав кінця. Ми опинилися поряд із медсанбатом дивізії. Декілька великих наметів не вміщали всіх поранених. Інші лежали на парусинових полотнищах, а більшість – просто на землі, прикритій ялиновими гілками. Мені вперше довелося бачити величезну кількість поранених поза шпиталем, а їх підвозили та підвозили...

За півгодини привалу ми наслухалися стогонів, надивилися на закривавлені бинти та клапті, які раз у раз виносили з наметів медичні сестри.

На дорогу нам видали трохи маргарину, оголосивши, що це на сьогодні все, хліба не буде. Та якби й був, нічого в рот не лізло. Навіть коли відійшли від медсанбату, у вухах все звучало: "Сестра, пити..." А назустріч йшли і йшли поранені, декого несли на ношах або просто на руках.

Попереду гриміла канонада. 55-а дивізія, в яку я був направлений у складі поповнення, продовжувала розпочатий учора наступ...

Немов зустрічаючи нас, наперекір усьому крізь хмари пробилося сонечко. Іти стало веселіше. Ми зробили ще один привал на лісовій дорозі та розділилися на дві частини. Вогневі взводи з гарматами залишилися, інші ж пішли вперед.

Пройшовши кілька кілометрів, вийшли до струмка, що протікав у неглибокому яру. Наш взвод, чоловік 16, уже спустився до нього, коли прилетіли "юнкерси". Вони одразу помітили нас – ми йшли не маскуючись. Перший "юнкерс" пішов стрімко вниз, видаючи свистячий звук. Ми розбіглися по яру і попадали на землю, хто куди. Я побачив, як від пікіруючого бомбардувальника одна за одною стали відокремлюватися чорні крапки – бомби, і стежив за їх польотом, прагнучи визначити – по нас чи мимо. Страшне виття вдавило в землю. Розрив, другий, третій... Коливалась стіна яру, шипіли уламки, летіли груди землі. Я лежав нерухомо, пригнічений несподіваним нальотом та оглушливими вибухами. Але ось у піке пішов другий "юнкерс", і щойно пережите страшне пекло повторилося спочатку. Потім третій... Бомбардувальники зробили коло і знову полетіли прямо на нас. Схопивши карабін, я гарячково зарядив його і, лежачи, вистрілив у перший "юнкерс", коли він виючи пікірував на наш яр. Марна спроба! Знову і знову свистіли бомби, ухали розриви, ходуном ходила земля. Тіло і нерви напружилися до краю... Нарешті бомбардувальники відлетіли. Вражені бомбардуванням, ми кинулися з яру, що врятував нас, у ліс, ще не вірячи до кінця, що не поплатилися за порушення правил маскування.

За ліском на невеликому пагорбі знаходилося село Великі Дубовиці. Наш командир взводу сказав, що там розташувався штаб артилерійського дивізіону, до якого ми маємо з'явитися. Але тепер він уже не поспішав виходити з лісу: шукав очима – яким шляхом потай проскочити до будинків. Напевно, у нього, як і у нас, все ще стояло у вухах виття "юнкерсів", свист бомб і оглушливі звуки розривів.

Так, тут уже був фронт, а не тилова ситуація. З нашої та німецької сторони час від часу лунали артилерійські та мінометні постріли. У селі то там, то тут лунали звуки розривів. Ще далі, за Великими Дубовицями, де проходила передова, – повітря прорізали рідкісні автоматні та кулеметні черги. Судячи з усього, бій вщухав, що розгорівся вранці.

В одному з сараїв, прибудованих до сільської хати, знайшли начальника штабу дивізіону капітана Саксина. Він спокійно та діловито пояснив обстановку по карті та повідомив, що штаб дивізіону має перейти на нове місце. Вказавши нове місце перебування дивізіону на карті, капітан наказав нам іти туди, щоб підготувати бліндаж та лінію зв'язку зі штабом полку.

Надвечір, коли ми закінчували підготовку бліндажу, туди прийшли командир дивізіону майор Новиков Олександр Данилович, начальник розвідки старший лейтенант Манушкін, начальник штабу та кілька червоноармійців.

Ніч пройшла спокійно, а рано-вранці, щойно ми вийшли з бліндажу, почався сильний мінометний обстріл нашої ділянки лісу. Перші міни розірвалися поряд і дуже несподівано: спочатку ми інстинктивно кинулися на землю, а потім побігли до бліндажу. У районі Великих Дубовиць застрекотали автоматні черги. Наш бліндаж знаходився біля перехрестя доріг, кілометрів за два від села. За ніч зв'язківці протягли лінії зв'язку на НП батарей, розташованих за Великими Дубовицями. Командир дивізіону намагався зв'язатися з ними, щоб дізнатися, що відбувається на передовій. Але зв'язок після обстрілу обірвався.

Тим часом мінометна та автоматна стрілянина наростала. Новиков розпорядився, щоб начальник розвідки з розвідником Алалакиним вирушили до штабу стрілецького полку, який підтримувався нашим дивізіоном, і з'ясували ситуацію на місці. За півгодини розвідник повернувся, тягнучи на собі тіло вбитого начальника розвідки. Неподалік нашого бліндажу вони потрапили під мінометний обстріл.

Нарешті відновився зв'язок із командиром однієї з батарей. Він повідомив, що німці зайшли з флангів і зараз піхота відступає: артилеристи йдуть разом із командиром батальйону. Куди – ще не відомо.

Бій, що почався попереду, тепер обтікав нас праворуч і ліворуч. Гітлерівці явно намагалися взяти в кільце підрозділи, що знаходилися в районі, який прилягав до Великих Дубовиць.

Капітан Саксин дістав із кишень убитого начальника розвідки документи. Швидко і мовчки викопали неглибоку яму і опустили тіло Манушкина. За кілька хвилин над нею виріс пагорб землі. На більше часу не було...

Побоюючись повного оточення, командир дивізіону вирішив відходити, наказав взяти майно та йти за ним. Ділянка лісу, де ми знаходилися, як і раніше, обстрілювалася сильним мінометним вогнем. Один із зв'язківців квапливо засунув

мені катушку без дроту. Ми пішли лінією зв'язку, залишаючи провід незібраним. Ішли досить довго, майже бігли, прислухаючись до автоматної стрілянини, що наближалася. До розривів мін додалася шрапнель. Снаряди вибухали над лісом, а їхня начинка – сотні свинцевих кульок – зі свистом урізалися у верхівки дерев, били по землі навколо нас. Нарешті увійшли до дрібнолісся, потім перебігли невеликий яр; за ним починався чагарник, а далі – знову ліс. Діставшись до перших дерев, побачили червоноармійців, що рили окопи, і носом до носа зіткнулися з командиром дивізії. Я його бачив уперше, але те, що це він – зрозумів відразу. Розмахуючи пістолетом перед обличчям Новикова, він люто кричав:

– Куди біжиш, артилеристе? Вогню давай! Давай вогню! Де твій зв'язок? Чому катушки порожні? Ану... – тут пішов крутий мат – зібрати провід! Відкрити вогонь по гадах!

Я опинився найближчим до Новикова. Обернувшись до нас і побачивши на мені катушку, що висить, Новиков тут же наказав:

– Старший сержант! Забери провід! Бігом уперед! Я схопив "нитку", що лежала на землі. Хтось із зв'язківців, що підбігли, перерізав її ножом і закріпив провід на катушці. Я закрутив ручку барабана, і провід потягнув мене під шрапнель. Коли добіг до яру, "заграла" "катюша". Я вперше почув її сердите "бурчання". З жахом відчувши, що її снаряди мчать у нейтральну зону, прямо на мене, впав ниць на землю. Майже одночасні численні вибухи – праворуч, ліворуч, попереду, ззаду оточили з усіх боків. У вухах брязкотіло і гуркотіло, в ніс ударив неприємний пороховий запах, навколо свистіли, люто били по деревах і землі уламки. Але ж були чудеса на війні: у цьому пеклі я залишився живим...

Схопившись, знову побіг уперед, швидко намотуючи дріт. Зверху іноді зі свистом летіла шрапнель, і я мимоволі здригався і внутрішньо стискався при розривах у небі. За яром наткнувся на старенького червоноармійця без гвинтівки. Без пілотки і поясного ремня, в розстебнутій шинелі, з перекошеним ротом, що спотворив обличчя, він незграбно тупцював на одному місці. Налиті кров'ю очі дивилися повз мене, погляд був позбавлений будь-якої думки. Я зрозумів: він збожеволів або контужений вибухами снарядів "катюші", і побіг далі – затримуватися не мав права, та й допомогти нічим не міг.

У дрібноліссі, перш ніж вийти на галявину, глянув уперед. На галявину з лісу вибігали німецькі солдати у сіро-зелених мундирах із автоматами в руках. Одні перебіжками, інші трохи зігнувшись, рухалися прямо на мене. За кілька секунд відчайдушним зусиллям, не шкодуючи пальці, відірвав дріт від катушки і, згинаючись, щоб не помітили, щосили побіг назад.

На узліссі, де нас зупинив командир дивізії, червоноармійці продовжували рити окопи.

– Автоматники підходять! – крикнув я і побіг шукати командира дивізіону.

Опівдні наші гармати та гаубиці вже вели вогонь. Розпочалися контратаки стрілецьких підрозділів. Перша, друга, третя... До нас долітали безладні крики "ура!", що перемежувалися стріляниною з автоматів, гвинтівок та кулеметів. При кожній контратаці німці відкривали ураганний вогонь із шестиствольних мінометів та кулеметний вогонь, а окопи ще не були готові і ховатися від обстрілу

не було де. Міни рвалися навколо нашого НП, що знаходився у неглибокій ямці під кущем. Над нами шипіли уламки, зловісно посвистували кулі.

При кожній контратаці крики "ура" слабшали, а повз проносили поранених. Дехто йшов сам. Запам'яталоя: швидко, на весь зріст, не звертаючи уваги на обстріл, йде напівроздягнений рослий боєць із мужнім і, як смерть, блідим обличчям. На все плече й груди – величезна пов'язка, що суцільно сочиться кров'ю. Інший пробіг у гарячці, замість нижньої щелепи суцільна кривава рана...

Перед третьою контратакою Новикова, Саксина та командира взводу викликали до командира стрілецького полку, який знаходився метрів за двісті у наспіх побудованому бліндажі. Першим повернувся командир взводу, крикнув голосом, що зривався:

– Нова контрата-а-ка! – Відвер-нись, стар-ший сер-жант! – На моїх очах ледве встиг зняти поясний ремінь і відскочити вбік – від страху перед новим шквалом німецького вогню у відповідь напала на бідолаху невгамовна ведмежа хвороба⁷.

Підійшов командир дивізіону Новиков уже передавав наказ командирі гаубичної батареї, кричачи в трубку:

– Бизов! "Олівці" встають знову⁸! Починай підготовку! По червоній⁹ підуть. Відразу дави шеститрубний¹⁰! Щоб зовсім замовк – не заважав "олівцям"! "Огірків"¹¹ не шкодуй! Виконуй!

Ця контратака теж виявилася безуспішною. Того дня вона була останньою.

Наступний день видався спокійнішим. Німці не намагалися наступати далі, і ми використали перепочинок, щоб окопатися. Командир дивізіону наказав уточнити прив'язку вогневих позицій, переведених на нове місце. Я пішов у район вогневих один, а червоноармійці залишилися будувати бліндаж. Ішов прямо, азимутом, так було коротше, сподіваючись на свій досвід. Ліс ставав дедалі густішим. В одному місці натрапив на мертвого червоноармійця. Обличчя вже майже не лишилося, шинель розлізлася, мабуть, він лежав тут давно, ще з зими. Поруч валялася вкрита іржею гвинтівка, довкола – стріляні гільзи гвинтівкових патронів. Тоді я не зміг змусити себе подивитися його документи – таким відштовхуючим був запах, що йде від трупа. А тепер не можу собі пробачити. Навряд чи хтось зміг повідомити його рідним, що людина ця героїчно загинула, а не просто "зникла безвісти".

Нарешті ліс скінчився, і пішло велике поле, обгороджене парканом із колючого дроту у два ряди. Дріт був простягнутий досить високо від землі, і під ним можна було пролізти. Але мені чомусь не захотілося нагинатися, і дійшовши до кута огорожі, я пішов уздовж неї. На другому кутку побачив прибиту до стовпчика фанерку з намальованим черепом та написом чорною фарбою: "Міни". Виходить, правильно зробив, що полінувався лізти під дріт! Підірвався б на нашій мінному загорожі.

⁷ Прізвище я не називаю. Буває й таке.

⁸ Готується нова контратака.

⁹ Ракета.

¹⁰ Шестиствольний німецький міномет.

¹¹ Снарядів.

Нарешті, знайшов вогневі позиції батарей. Насилу розібрався, де перебуваю: навколо ліс, болота та рідкісні галявини при повному бездоріжжі. Помітив на карті, де поставлені батареї. Просто так без прив'язки. Інструменти тут би не допомогли. Назад йшов уже не по азимуту. Зробив крок і вийшов на дорогу. Хоч і набагато далі, але спокійніше. Зовсім не хотілося лежати, як той, напівзотлілий, у лісі...

Мабуть, я сподобався командирі дивізіону. Йому сподобалася схема розташування вогневих позицій батарей, яку я накреслив для донесення до штабу полку. Зібравшись піти на наглядний пункт однієї з батарей, він узяв мене з собою. По дорозі я весь час звірявся з картою та компасом. Треба було точніше визначити координати НП. У лісі це не так просто, але, як я переконався, можливо. Ішов машинально за Новиковим. Головне – не прогавити ниточку шляху на карті.

У мирний час на навчаннях командирі відділення обчислювачів, ким мене призначили зараз, було простіше: орієнтири для прив'язки батарей та НП вказувалися штабом, і часу для роботи з топографічними приладами відводилося достатньо. Тут же лише карта, компас та лічені секунди.

Новиков не дотримувався лінії зв'язку і крокував, як йому зручніше. Нову передову він, мабуть, уявляв погано: раптом прямо над нашими головами пролунали свист куль і різка трель близької автоматної черги. У цей час ми йшли через лісову вирубку, що нагадувала формою квадрат, з рідкісними невеликими кущиками та одиночними деревами. Кулі страшно просвистіли, коли ми вже наближалися до лісу, що оточував вирубку. Ми інстинктивно кинулися на землю. Однак це не врятувало. Кулі знову з гучним стукотом підняли землю прямо перед нашими головами. Ми схопилися і щосили кинулися до рятувального лісу. Ще одна черга, ще й ще... Не знаю, що страшніше – близький розрив бомби або снаряда чи кулі німецького автоматника, що б'ють по землі поруч з тобою. Мабуть, однаково. То падаючи на землю, то кидаючись уперед, коли відсвистять кулі, ми подолали сотню метрів, що залишилася до лісу. У лісі одразу побачили бліндаж із амбразурою в наш бік і кинулися до нього. У бліндажі перебували двоє червоноармійців. Один, поранений, з перев'язаною бинтом шиєю, лежав непритомний, важко дихаючи з хрипом і бульканням. Другий вилаявся:

– Зозуля проклята, чорти б її з'їли! Засіла на дереві, не бачу на якому. Мого напарника, сволота, зачепила, і вас мало не порішила. Але я її, гадюку фашистську, вистежу! – І сердито додав: – Ви обережніші. Нейтральна смуга – не бульвар!

Відпочивши, ми рушили далі і нарешті потрапили на батарейний НП. Надвечір без пригод повернулися до штабу дивізіону. Штабний бліндаж був уже збудований. Вириту в сирій болотній землі яму, глибиною близько метра, майже три метри завдовжки і два завширшки, бійці покрили зверху колодами і закидали вийнятою з ями землею. Вийшов бліндаж в один накат. Стінки зміцнили тонкими жердинами, а підлогу настелили з колів, покладених на товсті чурбаки. В одному з кутів бліндажу викопали ямку для стоку води. Вхід у бліндаж закрили наметом. Трохи відпочивши, я вирішив написати листа додому. За ці дні мені "на власній

шкурі" довелося переконатись у різниці фронтової обстановки полку артилерії Резерву Головного Командування, в якому я був у 1941 році, та артилерійського полку стрілецької дивізії, де перебував зараз. Тоді ми мали слабкий зв'язок із стрілецькими підрозділами і знаходилися далі від передового. Тут же все було жорсткіше, оголеніше, небезпечніше. Тільки за минулі два дні мене могло багато разів убити чи поранити. Мій бойовий досвід, нехай невеликий, допомагав тепер упоратися з новими випробуваннями.

Коптилка з консервної банки та рушничної олії ледве висвітлювала не дуже рівні рядки листа, що виходили з-під олівця. Вогник її нервово здригався, коли десь неподалік рвалися, стрясаючи бліндаж, важкі снаряди, які методично посилалися один за одним німецькою артилерією. На листок капала вода, що сочилася з накиданої зверху мокрої землі.

"Пишу листа вночі. Німці заспокоїлися. У зведеннях за перші числа про нашу ділянку повідомлялося: "Йдуть бої місцевого значення". Сьогодні вже тихіше. За мене не турбуйтеся. Чи довго ми тут будемо – не знаю..."

"Рамушевський коридор"

Справді, я тоді не знав, що буду на Північно-Західному фронті триста днів – майже рік! Кожен із цих днів був іншим, але завжди – важким. Нашу дивізію, що входила до складу 11-ї армії, кілька разів відводили до тилу для поповнення. А потім знову кидали на передову, часто на попередні місця. Це було важким психологічним випробуванням: знову розпочинати бій там, звідки ледь повернувся живим. Мимоволі думалося – а як буде цього разу?

Щоб було зрозуміло, де точилися бої, слід сказати кілька слів про Північно-Західний фронт. Тоді він розташовувався між Волховським (з півночі) і Калінінським (з півдня) фронтами – від озера Ільмень до озера Селигер, розтягнувшись більш ніж на 200 км. Ще взимку сорок першого війська цього фронту оточили в районі Демянська 16 німецьку армію у складі семи дивізій. В історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу про це йдеться так: "Під час боїв при оточенні ворожих військ було розгромлено три німецькі дивізії. Противник залишив на полі бою до 12 тис. трупів. Наші війська захопили 185 гармат, 135 мінометів, 340 кулеметів, 450 автомашин, 125 вагонів з різними вантажами, кілька складів з боеприпасами, спорядженням та продовольством та інше військове майно"¹². Проте фронт не зміг розвинути успіх та знищити оточену армію.

21 квітня 1942 року ціною великих втрат німцям вдалося прорвати фронт радянських військ та з'єднатися з оточеним угрупованням у районі села Рамушево. "Спроби... ліквідувати утворений гітлерівцями так званий "рамушевський коридор" успіху не принесли"¹³.

Через "коридор" довжиною близько 40 і шириною до 10 кілометрів проходила дорога, що з'єднувала Стару Руссу з Демянськом. Для оточених

¹² Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, 1941-1945. М, 1961. Т. 2. С. 337.

¹³ Там же

німецьких військ вона була дорогою життя і вони її захищали, не зважаючи на втрати.

"Поживи, мила, як я жив!"

Умови бойових дій у районі "рамушевського коридору" були дуже суворими. Численні болота не давали змоги побудувати ні справжнього окопу, ні міцного бліндажу. Наземні укриття у вигляді невисоких подвійних стінок з колів, з накиданим між ними болотним брудом упереміш з мохом не рятували від обстрілу. Травні зливи, що йшли майже безупинно, просочили вологою всю землю навіть на високих місцях. Майже у всіх окопах та бліндажах під підлогою з колів весь час трималася вода, і її треба було постійно вичерпувати.

Вночі у бліндажі для освітлення найчастіше палили німецький телефонний провід. Він дуже чадив, і вранці бійці довго відкашлювалися, спльовуючи гідкий чорний слиз. Пам'ятаю начальник штабу, що змінив Саксина, капітан Тириков, колишній учитель із Сибіру, переспавши ніч у нашому прокопченому бліндажі, ґрунтовно "прочистив" легені та носоглотку, а потім пожартував:

– У мене до війни корова була, то я їй хлів збудував – світлий, високий, чистив його щодня. А тепер як повернуся після війни, побудую такий самий бліндаж і скажу їй: поживи-но мила, як я жив!

Протягом усього літа ми жодного разу не милися і завошивіли до краю. Знищити наших мучителів, перебуваючи на передовій, було неможливо. І тільки до осені, коли в тилу дивізії побудували лазні, нам вдалося їх позбутися. Проте ненадовго. Під час затяжних боїв воші з'являлися знову. І доводилося знову в дні перепочинку ретельно просмажувати одяг.

Осінь змінилася зимою із сильними морозами. Але й морози не скували місцеві болота. Знаючи, що ми розташовуємось у лісі, німці обстрілювали сильним мінометно-артилерійським вогнем лісові островки, перешийки та настили, що проходили прямо по болотах. Вогонь не був прицільним, але через скупченість бійців на більш сухих ділянках завдавав великої шкоди.

Пізніше ми навчилися робити укриття в два і три накати і відчували себе безпечніше. І тим не менше, щоразу, коли над бліндажем чи десь неподалік один за одним зі зловісним свистом проносилися міни чи снаряди, серце тривожно стискалося... При кожному розриві бліндаж здригався, як живий, з накату і стін сипалася земля. Чи мине наступний? Скільки ж винесли за ці нескінченні дев'ять місяців майже безперервних боїв солдатські серця: адже багато днів і ночей обстріл не припинявся...

3 травня по червень 1942 року війська Північно-Західного фронту тричі переходили в наступ з метою розгрому демянського угруповання ворога. Першу операцію було проведено з 3 по 20 травня. Задум її полягав у тому, щоб силами 11-ї та 1-ї ударної армій завдати по "рамушевському коридору" зустрічних ударів з півдня і півночі, повністю перекрити його і потім розгромити угруповання противника.

"З поставленим завданням радянські війська не впоралися, – напишуть пізніше військові історики. – Не увінчалися успіхом і подальші спроби Північно-

Західного фронту ліквідувати демянський плацдарм противника. Це пояснювалося насамперед тим, що наступ організовувався погано. Командування фронту діяло нерішуче, управління військами було слабким. Удари завдавалися не одночасно і на вузьких ділянках фронту, решта фронту залишалася пасивною. Неодноразово повторювані удари йшли з одного й того району, що значно полегшувало боротьбу супротивника проти радянських військ"¹⁴.

Безвідповідальності на війні немає прощення!

Що відбувалося в ці дні травня у 55-й стрілецькій дивізії?

За даними Радінформбюро – нічого істотного. А насправді?

3 травня 1942 року 55-а дивізія разом з іншими частинами фронту була кинута у бій із завданням перерізати дорогу Стара Русса – Демянськ, у районі сіл Васильївщина – Бяково. Командування фронту не порахувалося з тим, що дивізія була не підготовлена до наступу.

При формуванні 55-ї дивізії в січні – березні 1942 року ніякого озброєння в полках не було. "Навчання йшло на виготовлених самими військовослужбовцями дерев'яних макетах гвинтівок, автоматів, гармат артилерійських і мінометів. Практичних навичок у поводженні зі зброєю не було, – згадує колишній начальник штабу 107-го полку ветеран дивізії Микола Степанович Локтионов. – Гвинтівки, автомати та гармати стали надходити, коли, висадившись 14-17 квітня на станції Крестци, дивізія протягом півмісяця підходила до лінії фронту. Весняне бездоріжжя, зливи, дороги з непролазною топким брудом не дозволили вести навчання на ходу. Треба було будувати гаті, тягнути на руках снаряди, витягувати гармати, що постійно застрягли в топких місцях. Багато днів харчувалися впроголодь – підвезення продуктів постійно затримувалося".

1 та 2 травня частини дивізії підходили до лінії фронту. У її складі були три укомплектовані за штатами військового часу стрілецькі полки – 107-й, 111-й і 228-й, а також артилерійський 84-й полк, який ще не був повністю забезпечений артилерійським озброєнням.

У ніч з 2-го на 3 травня дивізія змінила 74-у бригаду морської піхоти і вже вранці була кинута в наступ.

На превеликий жаль, початковий успіх не був своєчасно закріплений. За кілька днів важких кровопролитних боїв дивізія зазнала величезних втрат і опинилася на початкових позиціях.

У пам'яті Миколи Степановича Локтионова збереглися деякі подробиці цих трагічних днів:

"107-й стрілецький полк мав прорвати оборону супротивника і опанувати ділянку дороги Бяково – Васильєвщина, – згадує він. – Наступ розпочався вранці. Жодних засобів посилення полку не було дано. Підтримувала його лише артилерія 84-го АП. Противник мав добре обладнану систему дотів та дзотів, з'єднаних траншеями. Болото та заливні луки перед ними були заміновані завглибшки до кілометра. За ними йшли дротяні загородження у три ряди. Укріплені пункти у селах Бяково та Васильєвщина були насичені до краю

¹⁴ Історія Великої Вітчизняної війни Радянською Союзом. 1941—1945. Т. 2. С. 474.

кулеметами, гарматами, особливо мінометами. Противник мав і сильні резерви, якими міг маневрувати дорогою Стара Русса – Демянськ. У нього були танкові частини та авіація.

Після артилерійської підготовки підрозділи 107-го полку, маючи праворуч 228-й полк, атакували противника. Було знищено багато вогневих точок на передньому краї ворожої оборони. Успішно просуваючись уперед, підрозділи 107-го полку перерізали дорогу на невеликій ділянці. Було отримано наказ – продовжувати наступ у напрямку Бякова. Противник уперто оборонявся. 228-й полк, що наступав праворуч, потрібного успіху не мав. І тут противник перейшов у контратаку.

У небі з'явилася бомбардувальна авіація. Перебуваючи під бомбовими ударами, підрозділи полку все ж таки продовжували вести бій. Після закінчення бомбардування супротивник, підтягнувши резерви – піхоту та танкові підрозділи, знову пішов у контратаку, відкривши сильний артилерійський та мінометний вогонь. У нас не було жодного винищувача, жодного танка, а фланги в місці прориву оборони супротивника не були належним чином прикриті.

Для розвитку успіху наступу командир дивізії генерал-майор І.П. Шевчук направив до 107-го полку батальйон 111-го полку, але в даних умовах реальної допомоги в розвитку наявного успіху цей резерв надати не міг. Далися взнаки і великі втрати особового складу полку. У бою було вбито двох командирів батальйону, начальник штабу батальйону, не кажучи про великі втрати особового складу. Залишки полку чинили завзятий опір. Ішов бій і на флангах прориву. Сил ставало дедалі менше. Багато хто ліг героями на полі бою. Багато поранених направлено до санчастини полку. Сили були нерівні. Наші підрозділи змушені були розпочати відхід. Було отримано наказ – не допустити противника за його колишню лінію оборони. Цей наказ було виконано. На цьому закінчився перший день бою.

Наступні два дні частини дивізії переходили до наступу, але успіху не мали. 5 травня командир полку Мамин викликав мене і поставив завдання – силами залишку взводу пішої розвідки і п'ятнадцяти автоматників змінити на передньому краї всіх солдатів і офіцерів, що знаходилися там, і відправити їх у тил полку. Це було зроблено, щоб точніше встановити, скільки бійців залишилося від особового складу частини. Усіх зняли з оборони і біля похідних кухонь розібралися з тими небагатьма, хто залишився живим. Вранці 6 травня вони повернулися назад і змінили нас. Далі розпочалися бойові будні. Нам доводилося то безуспішно наступати, то відбивати атаки супротивника. Коли на початку червня підійшла Сибірська бригада, їй вистачило лише одного стрілецького взводу, щоб змінити особовий склад полку на ділянці його оборони..."

Лікар санбату 55-ї дивізії Георгій Артемович Газалов, згадуючи на одній із повоєнних зустрічей трагічні дні на початку травня 1942 року, розповідав: "Поранених було стільки, що в мене, який приймав їх і робив першу обробку, надвечір перестала розгинатися спина, руки вкрилися кіркою з висохлої крові, а пальці насилу згиналися. У ніч на 9 травня трапився заморозок, випав сніг. Багато поранених, що лежали просто під відкритим небом, до ранку замерзли"...

Серафима Порфирівна Рижкова, на той час сестра медсанбату, багаторазово супроводжувала поранених під час відправлення в евакогоспіталь. "Мені доручали колону машин, наповнених пораненими, – згадує вона. – Майже сто кілометрів дощового і холодного весняного бездоріжжя, вибоїн, тряських настилів і гатей ставали дорогою смерті для частини поранених – я не встигала надавати їм допомогу. У небагатьох селах, через які проїжджали, нас уже чекали жителі, намагаючись допомогти, чим могли, – приносили їжу, годували поранених, виносили з машин померлих. Пам'ятаю, під час зупинки в дорозі я побачила, що один із поранених виліз із кузова машини. Перед початком руху пішла перевірити, чи він повернувся. Дивлюся – молодий борець сперся на радіатор спиною, хотів, мабуть, погрітися, та так стоячи й помер. Мовчить і дивиться на мене очима, що стали скляними... Коли таке бачиш у вісімнадцять років – це запам'ятовується на все життя!"

Ще важчою була обстановка в медсанротах, які обслуговували стрілецькі полки.

"Наш 228-й стрілецький полк вступив у бій вранці 5 травня, – розповідає начальник аптеки санроти Галина Сергіївна Федько, тоді дев'ятнадцятирічна тендітна дівчина. – Погода сира, неприємна, напередодні йшов дощ зі снігом. А в медсанбаті навіть намету не було. Замість неї спорудили навіс із соснових та ялинових гілок, під ним – такий самий настил. Мені було доручено зустрічати поранених і за вказівкою лікаря робити уколи морфію та протиправцевої сироватки. Незрозуміле нервово тремтіння від передчуття майбутнього мучило нас усіх уже з ранку. Години до дванадцятої почали надходити поранені. Серед перших привезли дев'ятнадцятирічного Васю Шепилова, командира санітарного взводу 2-го батальйону, на вигляд зовсім ще хлопчика. Під час вибуху міни поруч із ним був командир санроти А.В. Нинбург, але залишився живим. Ми вирішили поховати Васю тут же, на узліссі. Яма, яку почали копати, одразу заповнювалася водою. Ось уже минуло стільки років, а я як наяву бачу скорчене тіло Васі, напівзалите болотяною жижею.

Всю ніч і весь наступний день надходили поранені, їх везли на возах, а хто міг приходив сам. За всі роки війни я не можу пригадати днів, подібних до цих перших днів травня 1942 року. Медики буквально валилися з ніг, мене нудило від запаху свіжої крові, що стояв всюди в повітрі, я не могла їсти і не лягала спати всі ці дні... За перші три дні через медсанроту пройшло 850 поранених. Це лише ті, хто був зареєстрований."

Такі ж жорстокі втрати зазнали й інші два стрілецьких полки, які вступили в бій за Васильєвщину на два дні раніше. Село кілька разів переходило з рук в руки і все ж таки залишилося у фашистів. Артилерійському полку теж дуже важко. Не випадково командир дивізіону, в який я потрапив, був такий радий поповненню.

Пишу і думаю – а чи треба ворухити трагічне минуле та розповідати про невдалий наступ? Адже винних покарано. Пізніше за непідготовленість дивізії до наступу та невміле керівництво боєм її командира генерал-майора І.П. Шевчука віддали під суд воєнного трибуналу. А командиром дивізії став Герой Радянського Союзу полковник Заїюльєв Микола Миколайович.

Але хоч би яке було покарання, воно вже не поверне до життя безглуздо загублених солдатів та офіцерів. Безвідповідальність на війні страшна, їй нема прощення!

Невипадково бійці та командири Північно-Західного фронту зачитували до дірок номери газети "Правда" з п'єсою А. Корнійчука "Фронт". Зміст цієї п'єси багато в чому нагадував ситуацію, що склалася в районі "рамушевського коридору": бійці та командири рот і батальйонів, незважаючи на жорстокий опір ворожих військ, виконували своє завдання, а потім успіх, здобутий ціною великих людських жертв, зводився до нуля через погану підготовку наступу та прорахунки командування під час битви.

Перший бій дивізії не був винятком.

Неорганізованість наступу, безглуздість жертв далися взнаки на бойовому дусі солдатів. У слабкіших з'явилося почуття безвиході, неминучої загибелі. "На третій день наступу, – розповідає Газалов, – серед поранених з'явилися "самострільники". Їх легко виявляли по порохових плямах на рані. Таких не обробляли і відправляли до штабу дивізії, а звідти – до військового трибуналу. Одного солдата я особливо запам'ятав. Спочатку вважав, що він звичайний поранений – хлопцю відірвало кисть руки. Перев'язав його. Раптом приходять із полку і питають, чи не попадав до нас червоноармієць із відірваною рукою. Виявляється, хтось бачив, як боєць, сховавшись за дерево, висмикнув кільце в гранаті і заніс руку з нею за стовбур. Я хотів промовчати, було шкода хлопця, – адже розстріляють. Але вийшло так, що він сам себе видав. Коли проходили мимо, він покликав мене і помахав культею – дякую, лікарю!"

Скориставшись нашими невдачами, гітлерівці закидали передову листівками. На них був зображений червоноармієць, повислий на загороді з колючого дроту і напис: "Ви всі загинете в цих жахливих болотах! Перестріляйте комісарів і командирів, які женуть вас у бій, і здайтеся в полон!"

Болото Сучан

...До кінця травня 1942 року наша дивізія нарешті відбила село Великі Дубовиці та вийшла на болото Сучан. Упевнений, що кожен, хто служив у 55-й дивізії у ті дні, запам'ятав це прокляте болото. Воно розтяглося на два десятки кілометрів і було майже непрохідним як улітку, так і взимку. За болотом починався ліс, його передньою кромкою проходила ворожа передова. Наша передова проходила болотом. Серед болота траплялися лісові островці та перешийки, але їх було зовсім небагато. Мені запам'яталися їхні умовні назви: Роща-Кругла, Огірок, Лапоть та інші. Одні були на нашій території, інші були у ворога, а деякі ділилися навпіл. Між островами та до передової прокладалися настили з жердин, гілок, а то й цілих колод. Болото було заміновано як з нашого, так і з німецького боку.

Все літо і осінь 1942 року три стрілецькі та артилерійські полки дивізії вели на Сучані запеклі наступально-оборонні бої. Нашій дивізії протистояла добірنا фашистська дивізія "Мертва голова". Назустріч нам рвалися частини 1-ї ударної армії Північно-Західного фронту – ми вже чули попереду далеку канонаду.

"Привітав" нагороджених!

Незабаром після присвоєння мені прямо на фронті звання молодшого лейтенанта я мало не накоїв лиха, і тільки завдяки щасливому випадку все обійшлося благополучно. Наш НП дивізіону разом зі штабом стрілецького полку знаходився на Огірку – невеликому довгому лісовому островці. Попереду, приблизно метрів за шістьсот була Роща-Кругла – такий же острівець, але зайнятий противником. З ранку до штабу полку стали підходити червоноармійці для отримання нагород. Потім зі штабного бліндажу вийшов командир полку, вишикував їх і став вручати ордени та медалі. У шерензі стояло чоловік п'ятнадцять. Ще вчора командир дивізіону сказав мені, що треба провести пристрілку в центрі передньої частини Рощі-Круглої. НП розташовувався на високій ялинці, що росте біля штабного бліндажу. Я заліз туди і, попередньо підрахувавши кутомір і приціл по заданому реперу, передав зв'язківцю команду: "Першій гарматі, осколковим, заряд повний, приціл... кутомір... один снаряд, вогонь!" Снаряд свиснув зовсім близько від мене і розірвався метрів за двісті попереду шеренги нагороджуваних...

– Хто стріляє? – пролунав окрик командира полку, стривоженого розривом явно "свого" снаряда. Я промовчав. Швидко опустившись униз, зателефонував на батарею та запитав, який заряд був використаний. Мені відповіли, що "неповний". У нас на той час були "повні" та "неповні" заряди, останні летіли на півкілометра ближче. Я дав команду використовувати повний заряд, а заряджаючий помилився. На своє щастя, цього разу я стріляв не шрапнеллю, а осколковим снарядом. І хоч усе обійшлося і нагороджені благополучно розійшлися, схвилюваний тим, що трапилося, я не став продовжувати пристрілювання.

Болото Сучан стало союзником супротивника, ускладнюючи бійцям підступи до ворожої передової. Вона починалася встановленими на болоті мінними та дротяними загородженнями, а потім переходила в потужну оборонну систему з дзотів та траншей у глибині лісу. Свої вогневі точки гітлерівці маскували землею, мохом та гілками дерев. Розглянути їх у лісовій гушавині було майже неможливо. Так само неможливо було підібратися до ворожого дзоту навіть уночі: на дротяні огорожі гітлерівські солдати вішали консервні банки, що гриміли при кожній спробі відігнути або перерізати дріт. На будь-який підозрілий звук вороги відгукувалися кулеметними та автоматними чергами, висвітлюючи при цьому місцевість ракетами.

У зведеннях Радінформбюро, що публікувалися влітку 1942 року в газетах, Північно-Західний фронт, як і раніше, майже не згадувався або вказувалося: йшли бої місцевого значення. А тим часом бої були дуже жорстокими, з тяжкими втратами з обох боків. Проте з погляду найвищого командування наш фронт грав допоміжну роль. Тоді фашистські полчища рвалися до Сталінграда, продовжували блокувати Ленінград, захопили значну частину Північного Кавказу. Перед нашою дивізією та іншими військами Північно-Західного фронту було поставлено завдання перемелювати живу силу супротивника, не даючи

гітлерівському командуванню перекидати війська з північного заходу до Ленінграда, Москви та півдня.

"...До останньої краплі крові..."

Наприкінці липня, коли німці кинулися до Сталінграда, до нас у штабний бліндаж прийшов Абайханов¹⁵ і зачитав наказ Верховного Головнокомандувача номер 227, який назавжди залишився в пам'яті фронтовиків. І відразу труднощі нашого "сучанського" життя, мої турботи про рідних, повідомлення про заміжжя Тані¹⁶ – все відійшло назад перед цими відвертими, тривожними і жорстокими словами сталінського наказу: "...Час закінчати відступ... Треба вперто, до останньої краплі крові захищати кожную позицію, кожен метр радянської території, чіплятися за кожен клаптик радянської землі і відстоювати його до останньої можливості... Відступати далі – значить занапастити себе і водночас нашу Батьківщину... Ні кроку назад без наказу найвищого командування!

...Кожен командир, червоноармієць та політпрацівник мають зрозуміти, що наші засоби не безмежні. Територія Радянської держави – це не пустеля, а люди – робітники, селяни, інтелігенція, наші батьки, матері, дружини, брати, діти... Після втрати України, Білорусії, Прибалтики, Донбасу та інших областей у нас поменшало території, отже, поменшало людей, хліба, металу, заводів, фабрик. Ми втратили понад 70 мільйонів населення, понад 800 мільйонів пудів хліба на рік та понад 10 мільйонів тон металу на рік.

У нас вже немає переваги ні в людських резервах, ні в запасах хліба. Відступати далі – значить занапастити себе і занапастити разом з тим нашу Батьківщину..."¹⁷.

Наказ цей запам'ятався мені як поворотний пункт у війні: наступ німців під Сталінградом був зупинений! День у день ми продовжували напружено стежити за зведеннями. Сталінград не здавався! Напруження боїв стало граничним, мужність захисників міста – небувалою. То справді був героїчний приклад виконання незвичайного наказу, і він зіграв велику роль!

Кілька разів наша дивізія спільно з приданими та підтримуючими її частинами, а також у взаємодії з іншими дивізіями фронту намагалися перерізати "рамушевський коридор", але безуспішно. Полки дивізії зазнавали серйозних втрат, особливо у дні великих наступальних операцій. Одна з них проводилася вже напередодні зими, коли болото та ліс покрилися снігом. Мені запам'ятався настил, що веде до передової, яким везли поранених. Деякі з них брели самі. Покритий з ранку снігом, до кінця дня настил став схожим на закривавлене полотно майже... кілометрової довжини.

Окрім Огірка, Лаптя, Рощі-Круглої та інших загиблих місць на Сучанському болоті був ще Острів смерті. Цей невеликий клаптик землі був на німецькому боці болота і був захоплений групою червоноармійців на чолі з молодшим командиром Порваткиним у перші дні наступу. Група Порваткина

¹⁵ Парторг полку.

¹⁶ Моя однокласниця по школі.

¹⁷ Війс.-іст. журн. 1988. № 8. С. 73-75.

зуміла побудувати там таку кругову оборону, що німці не могли її здолати. Але умови на цьому острові були дуже тяжкі. Настил, що тягнувся туди по болоту, з обох боків було добре видно німецьким автоматникам. Підхід до Острова смерті був можливий лише вночі. Але й тоді німці обстрілювали його з мінометів, використовуючи дані денного пристрілювання.

У Центральному архіві Міністерства оборони зберіглося бойове повідомлення, що свідчить про силу ворожого обстрілу на Сучані: "Протягом дня 10 жовтня район оборони 1-го батальйону 107 СП зазнав сильного артилерійського обстрілу, внаслідок чого весь особовий склад батальйону вийшов з ладу, зі зв'язковим..."¹⁸.

Очевидець цих трагічних подій зв'язківець 2-го дивізіону нашого полку Петро Іванович Желтов розповів на зустрічі у 1990 році деякі подробиці того страшного дня. Вранці, коли батальйон після залпу "катюші" пішов у наступ, вороги відкрили ураганний артилерійсько-мінометний вогонь. Батальйон, що наступав по болоту, заліг, але це не врятувало людей, позбавлених будь-яких укриттів. Не було жодної можливості винести вбитих, надати допомогу пораненим, і вони гинули від втрати крові або чергового снаряда, що близько розірвався. До того ж один із залпів "катюші" став фатальним для сміливців, які встигли на початку атаки майже впритул підібратися до траншей супротивника. За дві години від батальйону залишилося дванадцять людей. Обстріл продовжувався, і до кінця дня вціліли лише комбат, його зв'язківець та Желтов. В цей час до них намагалися прорватись вісім автоматників, надісланих із полку. Дісталися лише троє. Вцілілим комбату та бійцям довелося лежати наполовину у воді. До ворогів було не більше двохсот метрів. Варто було підняти голову або трохи підвестися, як лунала автоматна черга або летіли міни. Лише через три доби до них пробрався посильний із наказом відійти. Тяжче цих днів, згадував Желтов, ні раніше, ні потім у нього не було – адже навіть "малу потребу" доводилося справляти тут же. У випадку "великої" – замість унітазу використали саперну лопатку, – щоб відкинути його вміст від себе...

Ворогам діставалося не менше. Про це говорять рядки з листа німецького солдата, написаного в ті дні:

"Мила Герта! Якби ти побачила, де ми воюємо з Карлом, ти б збожеволіла! Карлу відірвало руку, і йому, щасливчику, пощастило... Нам із Росії живими не вибратися"¹⁹. Лист виявився пророчим – солдат навіть не встиг його відправити.

Полонений обер-єфрейтор 12-ї роти 28-го піхотного полку 8-ї легкої піхотної німецької дивізії свідчив:

"Вона (російська артилерія) нас просто засипає снарядами... Ми не знаходимо порятунку. У наших ротах залишилося по кілька людей..."²⁰.

А ось що йшлося в бойовому донесенні штабу 55-ї дивізії від 29 листопада 1942 року: "28-й піхотний полк 8-ї легкої піхотної дивізії перед фронтом наступу 55-ї СД чинив завзятий опір. Вогнем станкових кулеметів з району дзотів

¹⁸ Центральный архив Министерства обороны СРСР. Ф. 55 СД. Оп. 1. Д. 8. Л. 65 (Далі: ЦАМО СРСР).

¹⁹ ЦАМО СРСР. Ф. 84. АП. Оп. 9291. С. Д. 29. Л. 249.

²⁰ Там же. Ф. 55. СД. Оп. 1. Д. 8. Л. 103.

продовжував обороняти колишній рубіж оборони, спираючись на сильні опорні пункти та розвинену систему інженерних загороджень. Протягом 28 листопада 1942 р. зазнав втрат лише вбитими понад 300 солдатів і офіцерів"²¹.

Якщо врахувати поранених (а їх насправді завжди було в 3-5 разів більше), то від німецького полку: після цього бою мало що залишилося!

Для спостереження за болотом та засічення цілей гітлерівці використовували двофюзеляжні літаки-розвідники, прозвані нами "рамами". Ці літаки часто висіли над нашим розташуванням, коригуючи вогонь батарей. Ми намагалися збивати їх із гвинтівок, але безуспішно, оскільки "рама" мала гарний броньовий захист.

Особливості лісисто-болотистої місцевості ускладнювали дії не лише артилеристів.

У серпні, перед одним із наступів, дивізію посилили танковою групою. Я був випадковим свідком того, як наш новий командир дивізії Герой Радянського Союзу полковник Заїюльєв, – тоді я його побачив уперше, – наставляючи танкістів, пообіцяв:

– Допоможете ротам просунутися на півкілометра – кожного представляю до Золотої Зірки!

На жаль, із трьох танків не повернувся жоден – гітлерівці підпалили їх пляшками із горючою сумішшю на лінії своїх перших дзотів.

У дні великих наступів нас підтримувала авіація. Найчастіше це були "ІЛи" – літаки-штурмовики, що отримали у фашистів назву "чорна смерть". Але ліс і літакам заважав розвернутися на повну міць.

Великі неприємності завдавали ворогам "кукурудзники" – легкі двокрилі літаки. Щойно наставала ніч, з усіх боків лунало їхнє мірне торохтіння, а потім на ворожому передньому краї і за ним ухали потужні розриви бомб. І знову ліс ставав на заваді: траплялося, щоправда рідко, коли "кукурудзник", не розрахувавши, скидав бомбу на нашу передову.

Влітку 1942 року, діючи в лісах і болотах північно-західного фронту, воїни 55-ї дивізії завдали ряд нищівних ударів по хваленій есесівській дивізії "Мертва голова" та легіону "Данія". У запеклих боях із волжанами німці втратили кілька десятків артилерійських та мінометних батарей, кулеметів, кілька танків та автомашин. За неповними даними, близько трьох тисяч солдатів та офіцерів ворога знайшли собі могилу на давньоруських новгородських землях. У ці бойові справи зробили свій внесок і воїни 111-го полку.

Прорвавши оборону гітлерівців, підрозділ капітана Пащенко увірвався в розташування противника, у рукопашній сутичці знищив більше роти фашистів.

У цих боях мінометники батареї Самохвалова знищили до роти німців, кілька автомашин і кулеметних точок. Мінбатарея офіцера Забралова влучним вогнем розбила кілька дзотів із кулеметами, автомашину з боєприпасами та шість підвод із вантажем. У нерівному поєдинку підпалив вороже самохідне знаряддя безстрашний солдат Стрелков. Щодня народжувалися десятки таких прикладів героїзму. Особливо чітко вражали ворога наші артилеристи.

²¹ Там же. Л. 146

Про те, як відважно воювали тими днями наші земляки²², зізнавалися самі німці. У знайденому в убитого солдата Ганса Вольфа листі говорилося:

"Росія. 13.8.1942. Дорогі батьки та Паула! Привіт із Росії шле вам Ганс. Ми весь час знаходимося на позиції. Щодня очікуємо зміни. Нас зараз залишилося від "старої" роти всього 20 чоловік. Вчора був знову "чорний" день 10 серпня вранці один солдат на посту був помічений снайпером. Одразу ж він був убитий. Того ж дня ввечері другий був убитий чергою з автомата. Вчора рано вранці загинув мій друг Венн (з Інтвер на Саарі). Коли другий номер кулеметного розрахунку хотів перебігти, його поранили в спину. Венн намагався втягти пораненого в траншею, при цьому сам був убитий. Хто наступний? Звичайно, Вольф має розхльобувати всю цю кашу. Багато привітів від вашого Ганса."

Так день у день міцніла бойова майстерність воїнів 111-го полку. Понад 120 з них наказом командира дивізії Героя Радянського Союзу полковника М.М. Заїюльєва були нагороджені значками "Відмінний кулеметник", "Відмінний мінометник", "Відмінний зв'язківець", а близько 70-ти вже носили ордени та медалі.

Була ще одна причина, через яку літо та зима 1942 року були дуже важкими для військ, не тільки на нашому, а й на всіх інших фронтах. Про неї, цю причину, дуже добре сказав А.В. Горбатов у своїй книзі "Роки та війни" (тоді він командував дивізією): "У тій обстановці природно було, щоб командир дивізії сам вибирав об'єкти для приватних операцій, сам визначав сили загону та час для нападу з використанням раптовості. У таких випадках противник мав зазвичай втрати в два, три, а то й у чотири рази більше, ніж ми. Інша річ, коли тобі здалеку все розпишуть... із вказівкою години атаки, визначать сили (до того ж, що не відповідають ні задачі, ні твоїм можливостям). У цих випадках результат майже завжди бував один: ми не мали успіху і несли втрати вдвічі-втричі більші, ніж противник.

Особливо незрозумілими для мене були наполегливі накази – незважаючи на неуспіх, наступати повторно, притому з одного й того самого вихідного положення, в тому самому напрямку кілька днів поспіль, наступати, не враховуючи, що противник уже посилив цю ділянку. Багато, багато разів у таких випадках обливалося моє серце кров'ю..."²³.

Протягом майже трьохсот днів нашого перебування на Північно-Західному фронті роти та батальйони дивізії неодноразово кидалися вищим командуванням у наступ саме так, як пише А.В. Горбатов. Прикладом може бути "бойове хрещення" знову сформованої 55-ї стрілецької дивізії. Причиною безвідповідальності командира дивізії генерал-майора І.П. Шевчука, що призвела до злочинної загибелі цілої дивізії, видно з його біографії, наведеної нижче – спроба керувати військами, використовуючи застарілий досвід Громадянської війни.

²² При першому формуванні дивізії її склад набирався із мешканців Приволзького військового округу. (Авт.) Наведені спогади від одного з них. В даний час зберігаються на сайті музею в м. Бариш.

²³ Горбатов А.В. "Годы и войны". М., 1989. С. 191—192.

Бої під селом Горби, якого не було: німецька артилерія зрівняла його із землею

Пізніше, де дивізія не воювала, якщо треба було підкреслити вбивчий тягар артилерійського обстрілу або особливу жорстокість бою, ми зазвичай казали: "Зовсім як під Горбами". Так називалося село наприкінці "рамушевського коридору". Це село було на карті, але вже не існувало: постійні артилерійські обстріли та пожежі зрівняли його із землею.

У повідомлення від 25 січня 1943 року командувач артилерією 55-й СД полковник І.С. Зарецький вказував: "Перед фронтом дивізії діяло до 20 німецьких батарей калібром 75, 105, 155 і 210-мм. Крім того, діяли приблизно стільки ж мінбатарей. Якщо порахувати скільки гармат і мінометів, у них то виявиться чимало – понад 100 гармат і не менше мінометів.

Це був період, коли радянські війська, натхненні перемогою під Сталінградом, вели успішний наступ на багатьох ділянках фронту. Ми прибули під Горби в суворі січневі морози і були кинуті в пролом, пробитий у німецькій обороні. Ворог відчайдушно чинив опір. Щоб знекровити радянські війська, що готувалися до наступу, фашисти використали свою численну артилерію, що знаходилася в півкільці оточення. Її нальоти були масованими та точними: гітлерівці організували звукозасічку наших батарей, використовували для коригування вогню аеростати. Варто було нашої зброї зробити три-чотири постріли, як на наші вогневі позиції негайно обрушувався шквал артилерійського вогню кількох ворожих батарей. Людей, коней та гармати рятували потужні укриття з колод та землі, які ми будували, не шкодуючи сил. І все-таки щодня ми втрачали когось із зв'язківців, розвідників, вогневиків, командирів взводів та батарей.

Дротовий зв'язок під час боїв під Горбами майже не працював. Після жорстоких артилерійських нальотів залишалися лише окремі шматки дроту, з'єднати які було неможливо. Щодоби прокладалися нові лінії, але й вони працювали всього по 10-15 хвилин: уламки мін і снарядів знову сікли їх на дрібні шматки. Пам'ятаю, одного дня, коли йшов важкий бій і треба було забезпечити зв'язок будь-що хоч на кілька годин, комісар полку майор Анатолій Францович Циш наказав усьому політскладу полку разом із зв'язківцями вийти на лінії зв'язку і відновлювати провід.

На начальника зв'язку дивізіону Беляєва було страшно дивитися. Він схуд і почорнів; від морозу та безсонних ночей очі в нього постійно сльозилися, білки очей запалилися, почервоніли. Іноді героїчними зусиллями всього взводу телефонний зв'язок вдавалося відновити, але ненадовго... Поблизу переднього краю телефонні лінії артилеристів та стрілецьких підрозділів часто йшли поруч. При одночасному пошкодженні кількох ліній зв'язківці не відразу знаходили потрібні кінці, помилялися. На одні помилки накладалися інші, і тоді по одній лінії можна було одразу почути багатьох, що не стільки говорили, скільки заважали одне одному. Такий зв'язок ставав марним.

Випадок малоймовірний, але щедрий

Під час боїв я здебільшого перебував у штабі дивізіону, допомагаючи начальнику штабу капітану Тирикову у забезпеченні стрілянини батареї та підготовці бойових донесень. Капітану було вже за сорок. До мене він ставився як батько до сина. І я прагнув у всьому йому допомагати.

В один із перших днів боїв під Горбами капітан наказав мені піти на НП дивізіону та уточнити його місцезнаходження. До НП було кілометра 3-4. Я пішов, як завжди, один. Пройшовши кілометр, став перетинати велике поле, де вночі було зроблено потужний вогневий наліт. Ворожі снаряди буквально переорали його вздовж і впоперек, навколо чорніли глибокі вирви. Земля, кіптява, сніг, збиті й посічені дрібні дерева та гілки чагарника – все змішалось. У повітрі ще стояв запах пороху. Один із важких снарядів потрапив прямо в те місце, де вчора був наш штабний бліндаж. Вибухом розкидало колоди накату по боках, частина їх валялася в вирві, що утворилася.

Мимоволі зіщулившись, я швидко перебіг обстріляну ділянку, потім перейшов через замерзлий струмок і став підніматися по зарослому рідкими кущами луку. Там, де розпочинався ліс, побачив бліндаж. Він виявився порожнім. Посидівши трохи на даху, я визначив по карті своє місцезнаходження і пішов далі.

Давалася взнаки близькість передової. Попереду іноді тріщали автомати – і наші, і німецькі. Але кулі ще не долітали до мене. Поле перетнули глибокі колії від танкових гусениць, і, подивившись, куди вони ведуть, я помітив збоку, в кущах, два Т-34. Чомусь перевів погляд з танків на небо і раптом ясно побачив дві чорні цятки, що летять прямо на мене. Миттю ляснувся в сніг, і відразу оглушили два близькі розриви. Ні раніше, ні пізніше мені не доводилося бачити, як летять міни. А зараз, якби я їх випадково не помітив, то, звичайно, не встиг би впасти в сніг до їхнього розриву...

Напівоглушений, я схопився і кинувся в ліс. Сніговий покрив між деревами, посірілий від кіптяви і викинутої вибухами землі, ряснів численними воронками. Багато дерев було пошкоджено артилерійським та мінометним обстрілом. Я перебіжками пробирався далі, ховаючись за вцілілими деревами. Поруч раз у раз голосно клацали розривні кулі німецьких автоматів. При пораненні такою кулею утворюється рвана рана, що важко гоїться.

Зараз стрілянина йшла в лісі, і при кожному легкому зіткненні з гілкою або стовбуром дерева кулі розривалися, видаючи гучний, клацаючий звук.

Нарешті малопомітна стежка, на яку я випадково натрапив, привела мене до бліндажу. Зстрибнувши у вузький прохід, я нахилився, щоб якнайшвидше залізти в сховище. Але не тут було. У бліндажі люди буквально лежали один на одному. Якось утиснувшись поверх усіх, я пробрався до Мартинова. Денне світло слабо проникало сюди. Обличчя Мартинова здавалося сірим, щетина на щоках, що виросла за кілька днів, і підборідді змінила його риси.

– Навіщо сюди тебе принесло? – спитав він.

Я простяг йому карту і попросив намалювати передній край, спитав, де НП. Виявилося, що НП дивізіону та батареї знаходиться метрів за 200–300 попереду,

у вирві від важкого снаряда. Мартинов сидів у ній разом із розвідником Алаликиним весь вчорашній день, добряче перемерз, але гарно вивчив передній край німців. Іти зараз на НП безглуздо, уб'ють. Стрілянину комбати ведуть звідси, орієнтуючись на звуки розривів.

Я відзначив на карті приблизне місцезнаходження НП та бліндажу, а Мартинов наніс на неї лінію переднього краю. Відчувши, що тіла піді мною почали ворухитися, сповз у прохід. Потрібно було вилазити назад.

– Зачекай трохи, – зупинив мене Мартинов.

І майже одразу ж після його слів численні розриви затрясли бліндаж. Обстріл закінчився так само раптово, як і почався.

– Тепер іди, – сказав Микола. – Вони, фашистські гади, за розкладом сьогодні працюють!

Я попрощався, виліз із бліндажу і, побіг швидко назад чуючи автоматні черги. Від щойно побитої мінами землі пахло згорілим толом. Десь праворуч ухали розриви важких снарядів. Сильно захекавшись, перейшов на швидкий крок. Хотілося швидше вийти із небезпечного місця. Біля бліндажу, де мені вдалося відпочити по дорозі на НП, побачив мертвого червоноармійця, що лежав горілиць. Чи приніс його хтось сюди, чи тут його вбило – зрозуміти було важко.

Коли я повернувся, у штабній землянці Тирикова не було, його викликали на командний пункт полку. За моєї відсутності одна з наших батарей, що була майже поруч зі штабом дивізіону, відкрила стрілянину. Гітлерівці одразу ж засікли її: тільки-но забрався в землянку, як навколо стали рватися снаряди. Було розбито гармату. Один із снарядів упав біля входу в землянку. На щастя, він не розірвався... Ще раз у цей день мені пощастило...

Я розумів, що батарею не можна залишати на старому місці. Коли вона знову відкриє вогонь, її можуть знищити. Не виключено, що наліт повториться сьогоднішньої ночі: тоді на місці батареї залишиться місиво із землі та заліза, і тоді ніякі укриття не врятують гармати. "Треба готувати запасну вогневу позицію", – вирішив я і розпорядився від імені Тирикова. За ніч ВП була обладнана: зроблено укриття для гармат та снарядів, бліндажі для гарматних розрахунків. Я підготував дані для стрілянини, обравши ціллю ворожу передову попереду НП, на якому щойно побував і в правильності координат якого не сумнівався. Тириков, що повернувся, схвалив моє рішення.

Перед світанком зв'язок із НП відновився. Командир батареї, дізнавшись про те, що сталося, наказав перетягнути гармати на нові вогневі. За якусь годину батарея знову була готова до стрілянини...

Перший раз мене народила мати, а як громадянин я народився на Північно-Західному фронті²⁴

За кілька днів надійшов наказ змінити місця наглядових пунктів і максимально наблизити їх до німецького переднього краю, щоб за можливості вести прицільний вогонь. Стало ще важче: стояли тріскучі морози, а на очах у німців неможливо було побудувати бліндаж, ані вирити землянку, хіба що просто

²⁴ З виступу сержанта-радиста Олександра Іпполитова на одній із повоєнних зустрічей фронтовиків..

яму в снігу. Їжу доставляли на передній край холодною, а іноді й замерзлою. Щоб дотягнути термос до НП, треба було виявити чимало мужності. Пам'ятаю випадок, коли один із бійців злякався і повернувся на кухню з повним термосом, так і не нагодувавши наших розвідників, радистів та Мартинова. Командир дивізіону Новиков, який був цього дня на вогневих, витяг пістолет і наказав бійцю негайно йти назад, пообіцявши розстріляти, якщо той не віднесе їжу своїм товаришам. Прізвище бійця не називаю. Пізніше його нагородили медаллю "За відвагу".

Ми ніколи не втрачали вбитих і поранених стільки людей, як у ці дні. На передовій настав критичний момент. Не було можливості сховатися від обстрілу, зігрітися від лютого морозу; навіть чистого снігу для угамування спраги не могли знайти. Гасла надія вціліти, втрачало сенс саме життя. Воно ставало обтяжливим, з ним легко було розлучитися, не чекаючи уламка чи кулі, варто було розслабитися, опустити руки, сказати собі: все одно уб'є... Але думка, що така загибель рівносильна зраді, що всі ці муки доведеться приймати комусь іншому, якщо злякатися, не витримати до кінця, змушувала людей все перенести, вистояти.

У батьків зберігся мій лист тих днів:

"...Ви, напевно, судячи з газет, думаєте, що тут боїв немає, – про наш фронт зведення нічого не говорять. Але війна тут йде жорстока. Убитих німців по висотах і лісах валяється багато. Таких боїв я ще не бачив! Чорт би забрав цього Гітлера – звалився він нам на голову! Але ми йому, звичайно, покажемо! Тільки сьогодні одні ми випустили півтори тисячі снарядів! А бувають дні і гарячіше!"

Зазвичай я намагався не хвилювати батька та матір своїми листами, але тут не витримав. Та й прикро було: зведення Інформбюро наш фронт уперто замовчували...

Саме тоді, під Горбами, я ще ближче потоваришував із сержантом-радистом Сашком Іпполитовим і хочу сказати про нього кілька слів. Дізнавшись про напад фашистів, сімнадцятирічний Сашко відразу ж подав заяву до військкомату про достроковий призов до армії. Спочатку потрапив до 1-го Московського загону особливого призначення радистом. Під час останнього німецького наступу на Москву загін зайняв оборону на захід від Клина. Сашко став мимовільним свідком того, як протягом двох-трьох днів через позиції загону із заходу на схід, у Клин, відходили групами й наодинці, кінні та піші, змучені та голодні червоноармійці та командири, що втратили зв'язок зі своїми частинами. Серед них було багато поранених. Вранці 1 грудня у бою під час прориву у бік Яхроми Іпполитова було поранено. Рана була не важка, але йти не міг. Вщерть набита пораненими санітарна машина застрягла на лісовій дорозі через перевантаження. Коли кулі німецьких автоматів засвітили над машиною, вона швидко спустилася. Водій все ж таки зумів вирвати її з бруду, доставивши Іпполитова і одного тяжкопораненого в Яхрому.

Протягом одинадцяти днів, проведених на передньому краї, йому довелося випробувати страх і голод, загрозу смерті та полону, пережити гіркоту відступу та

інші негаразди того періоду війни. Іпполитову здавалося, що він уже посвячений в солдати-фронтовики. І тільки потім, коли після майже п'ятимісячного лікування у шпиталях та перебування у запасних полках, коли Сашко вдруге потрапив на фронт, тепер уже Північно-Західний, він зрозумів, що глибоко помилявся. Справжнім солдатом та фронтовиком він став лише тут, на болоті Сучан та під Горбами!

Розповідь про Сашка хочеться закінчити його словами, які він сказав на одній з наших ветеранських зустрічей:

– Я вважаю, що народився двічі: уперше мене народила мати; а вдруге, вже як громадянин, я народився у боях на Північно-Західному фронті.

Дуже вірні слова!

Ніколи пізніше від наших бійців не потрібна була така напруга, така кількість духовних і фізичних сил, скільки їх було віддано за два тижні боїв під Горбами!

"Скільки ти вбив фріців?"

Ненависть до супротивника тепер постійно проривалася у наших розмовах. "Ось прийдемо до Німеччини, я там нікого не пошкодую, ні стару, ні дитину!", – гарячкував дев'ятнадцятирічний сержант Євген Комаров, командир відділення розвідки нашого дивізіону, який змінив загиблого сержанта Зайця. У 1941 році в нього загинула вся сім'я: батько і старший брат – на фронті, а мати – у тилу під фашистськими бомбами. Женя воював сміливо та відважно. Німецький снаряд, розірвавшись поряд із наглядовим пунктом, пошматував його тіло до невпізнання. Не стало ще одного мого товариша. І похоронку послати нема кому...

Більшість знайомих мені солдатів і офіцерів були налаштовані по відношенню до німців приблизно так, як і сержант Комаров. Та й у тилу, дізнаючись про звірства окупантів, люди не могли вибачити цього ворогові. Батько писав мені в ті дні: "Танюшка питає, скільки ти вбив фріців?" Моїй цікавій племінниці йшов... шостий рік!

Тоді слова "німці, фріці, фашисти" однаково позначали ненависних нам окупантів.

Це було до появи відомої редакційної статті в газеті "Правда", яка роз'яснила різницю між фашистами та німецьким народом. У статті йшлося про те, що гітлери приходять і йдуть, а німецький народ залишається і не може стати об'єктом помсти. Наш розум розумів ці істини, але серце боліло за загиблими і не відразу підкорялося розуму.

Близький час розплати

Під Новий рік наша дивізія зайняла оборону. Артилеристи розжилися бліндажиком. Привезли кіньми колоди здалеку, за багато кілометрів. Потім уночі на руках підтягували до місця, де намічався штаб дивізіону. Бліндажик був низенький, але затишний. З'явилася в нас і маленька ялинка без жодних прикрас, зате зелена і пухнаста.

Ніч під перше січня 1943 року була тиха та зоряна, з міцним морозом. Ворожа передова замовкла. Гітлерівці, мабуть, поховалися у свої бліндажі,

залишивши вартових, що напнули на ноги величезні солом'яні лапті – ми їх часто знаходили у ворожих окопах.

А у нас – чудовий новорічний настрій! І не лише через отримані нагороди. Хоча наш фронт не мав успіхів, але вже відчувалося, що після розгрому німецьких військ під Сталінградом не за горами час, коли ми почнемо оточувати і бити фашистів!

О дванадцятій годині ночі на нашій передовій застрочили автомати, полетіли в небо ракети. Вся передова, не змовляючись, як би заявляла фашистським воякам: "Ну, тримайтеся, близька година розплати з вами! Буде вам ще не один Сталінград! Мимовільний новорічний феєрверк, що почався завершили "катюші". "Загравши" десь зовсім близько, вони випустили у чорне нічне небо помаранчево-вогняні стріли, що розкреслили його яскравими смугами, Ракети промайнули над нами. На ворожому передньому краї загуркотіли вибухи. Німецька передова мовчала.

Ти ж і дівчину жодного разу не поцілував!

Якось, у дні важких боїв під Горбами, коли я був у бліндажі один, прийшли з НП командир дивізіону Новиков та начальник розвідки Мартинов. Новиков почав розповідати щось смішне про Мартинова. Я мовчав. Тільки вчора ми втратили одного командира батареї. Нового офіцера ще не надіслали. "Чому Новиков не призначає мене командиром батареї? – думав я з образою. – Адже впорався б, а отже, зміг би робити більше, ніж роблю. І так було б чесніше перед самим собою! Можливо, Новиков вважає, що я не справжній офіцер, раз отримав звання на фронті без військової школи, та ще чотири місяці тому? Чи хтось розповів йому про мої роздуми, коли він призначив мене командиром взводу? Але це вже в минулому!" Бої під Горбами зробили з мене зовсім іншу людину: тепер, не роздумуючи, погодився б прийняти батарею.

Командир дивізіону, наче розгадавши мої думки, став раптово серйозним:

– Слухай, Малиновський! Адже я розумію, чому ти мовчиш. Хочеш, щоб я призначив тебе командиром батареї? Знаю, ти з цим упораєшся. І завтра ж принесуть тебе сюди вбитого або ще через день притягнуть собачою волокушою вмираючим в медсанбат. А скажи, що ти бачив у житті? Ти ж і дівчину жодного разу не поцілував!

Мартинов підтримав його. Лише за рік, вже на іншому фронті, коли в нас вибув один із комбатів, Новиков призначив мене на його місце, та й то тимчасово.

Чому він так вчинив? – запитую я. Старший за віком і краще пізнавши ціну життя, що пережив уже не одну невчасну смерть, він, думаю, щиро хотів, наскільки було в його силах, допомогти молодому старанному сержанту дожити до звичайного людського щастя, яке здавалося таким нездійсненним і прекрасним у ті суворі та страшні дні.

Важко передбачити повороти долі! І все-таки вважаю: якби не командир дивізіону Олександр Данилович Новиков, – не вціліти мені в ті вбивчі дні жорстоких обстрілів і лютих морозів... Коли мені кажуть, що командири не

шкодували людей, я згадую свого командира дивізіону: – Ні , далеко не всі були такими.

Трагедія під Лєвошкиним

Наступ узимку на добре укріплені позиції противника – чи є щось важче?

55-а СД була введена в прорив під Горбами для наступу на село Лєвошкино, щоб нарешті закрити "рамушевський коридор".

Все літо сорок другого гітлерівці будували потужні захисні споруди на своєму боці коридору – мінні поля, дротяні загородження, численні ДЗОТи з ходами повідомлень та рядами траншей на повний зріст. А тепер лютий мороз, який скував землю, допомагав ворогам: наші бійці не могли вирити тимчасове укриття і надійно сховатися від вогню. Зброя ставала ненадійним помічником. Тримати її голими руками, завжди готовою до дії, в таких умовах могли тільки сильні люди.

І все-таки наша дивізія, що накопичила досвід у попередніх боях, зуміла зробити неможливе! 7 січня 1943 року 111-й та 228-й стрілецькі полки у жорстокому бою за підтримки танкових підрозділів прорвали оборону супротивника та опанували село! 8 січня у прорив був запроваджений 107-й СП під командуванням гвардії майора Юхима Кондратьєвича Вербина, щоб закріпити успіх. Але сталося непоправне: наступ інших частин захлинувся, фланги дивізії залишилися відкритими. У той же час командування 11-ої армії та фронту не поспішало вжити потрібних заходів...

Німецьке командування, розуміючи, що успіх наших військ загрожує оточенням його 16-ї армії, діяло дуже оперативно. Того ж дня до Лєвошкино противник підкинув свіжі сили зі значною кількістю танків та самохідок. Наступаючи з боку нічим не захищених флангів, вони вже надвечір відновили стару лінію оборони. Батальйони 107-го СП, що вирвалися до Лєвошкино, ряд підрозділів 228-го полку і група артилеристів нашого полку виявилися відрізаними від основних сил.

Штаб 107-го СП і його командир гвардії майор Вербин для кращого управління боєм перемістилися до переднього краю і тепер виявилися віч-на-віч з ворожими автоматниками, що перегородили їм шлях до батальйонів. Телефонний зв'язок із батальйонами був одразу перерваний, а радіостанцій там не було. 9 та 10 січня для зв'язку з оточеними, для доставки їм боєприпасів та вивезення поранених використовувалися танки.

У положенні, що склалося, були можливі два рішення: або спробувати вивести назад тих, хто потрапив в оточення, або надати дивізії необхідну допомогу, щоб закріпити досягнутий успіх. На жаль, командування 11-ї армії, як і раніше, обмежилось півзаходами. Дивізія отримала наказ – захоплений рубіж будь-що утримати, силами, що залишилися, пробитися під Лєвошкино і продовжувати наступ²⁵. Була обіцяна допомога, але лише на словах...

²⁵ Івушкін Н.Б. "Место твое впереди". М., 1986. С. 120. 101

Не перевелися і на другому році війни генерали Горлови з п'єси "Фронт", які ще думали та діяли за канонами громадянської війни та знали лише одне слово для наказу: вперед!

А тепер я хочу надати слово колишньому начальнику штабу 107-го СП Локтионову, який краще за мене знав трагічні події, що відбувалися, оскільки був їх безпосереднім учасником.

"Ввечері 10 січня було отримано наказ комдива про перенесення КП 107-го полку в район Лєвошкино. Командир полку гвардії майор Вербин вирішив для прориву використовувати танки. Але танки вже не могли прорватися через лінію фронту, оскільки дорога знаходилася під сильним артилерійським вогнем противника. Положення на КП було дуже важким, він знаходився в невеликому бліндажі з траншеями попереду та з боків. Німецькі кулеметники та снайпери прострілювали всю територію КП, Артилерійський вогонь супротивника все більше і більше знищував ліс, який рідшав прямо на очах.

Настав ранок 11 січня. Гвардії майор Вербин поставив завдання штабу полку та штабним підрозділам прорватися до підрозділів полку. Противник зустрів нашу групу сильним кулеметним та артилерійським вогнем. Летіла у повітря земля, падали підкошені вибухом дерева, повітря наповнилося запахом горілого пороху. Були вбиті, поранені. Просування зупинилося. Ми залягли під вогнем супротивника. Не вдалося використати і момент, коли в районі наміченого прориву через передній край проходили два наші танки з-під Лєвошкино. Німці перенесли на них вогонь гармат прямого наведення. Снаряди рвалися на броні і збивали поранених, що перебували на танках.

У цей час до ділянки, де розпочав прорив штаб 107-го СП, підійшов навчальний батальйон дивізії під командуванням майора Шилова. Штаб полку ще раз спробував прорватися з цим батальйоном. Але знову артилерія противника та його кулемети не дали змоги зробити прорив. Майор Шилов був тяжко поранений. Мені особливо запам'ятався під час цього бою один із курсантів навчального батальйону. Він лежав неподалік танкової дороги, під деревом, широко розкидавши в сторони руки. Ліва рука біля ліктя була відірвана, і кров пофарбувала сніг у багряний колір. Широко розплющені очі здивовано дивилися вгору, але були нерухомі. Він був мертвий.

Знову довелося відходити, допомагати пораненим. Спроба прориву не вдалася.

12 січня зі штабу дивізії було надіслано дві радіостанції для перекидання до підрозділів 107-го СП та встановлення зв'язку з батальйонами. Але спроби перекинути їх у нічний та ранковий час успіху не мали.

У ніч проти 13 січня через передній край супротивника з оточення вийшов офіцер із двома солдатами і доповів командирі полку, що німці часто атакують оточені підрозділи, боєприпасів та продовольства не вистачає. Про це доповіли полковнику Заїюльєву. Цієї ж ночі у розпорядження гвардії майора Вербина було направлено новостворений батальйон під командою старшого лейтенанта Николаєва. Батальйон мав лише стрілецьку зброю, запас боєприпасів та необхідне продовольство. У батальйоні було близько двохсот людей.

13 січня в передсвітанковій тиші батальйон Николаєва ланцюжком рушив стежкою, яку вказував офіцер, що вирвався з оточення. На щастя, німці не освітлювали свого переднього краю. Пропустивши дві роти батальйону, я повернувся за штабом полку та гвардії майором Вербиным. Вони йшли за мною по вузькому сліду, прокладеному батальйоном. Замикала рух третя рота. Так ми минули передній край супротивника. У лісі було тихо. Німці нас не виявили.

Настав світанок. Бійці рухалися безшумно, розосереджені, у повній готовності до бою. Перейшли невелику галявину. Раптом з-за кущів почулося шарудіння, і попереду з'явилися якісь чорні постаті. Різко пролунав крик: "Хальт". Німці відкрили кулеметний вогонь. Рота і штабні підрозділи залягли і відкрили вогонь у відповідь. Зав'язався бій. Через півгодини, коли вже зовсім розвиднилося, німці припинили вогонь і відійшли. Була вислана розвідка у бік Лєвошкино танковою дорогою. Розвідники доповіли, що ворога немає. Гвардії майор Вербин вирішив трохи просунутися вперед, бо до Лєвошкино залишалося вже недалеко, і вибрати місце для КП полку, прикривши його стрілецькою ротою батальйону. Таке місце було обрано в лісі, що добре зберігся. По радіо передали координати КП полку до штабу дивізії. Вербин наказав мені особисто зв'язатися з командирами батальйонів у Лєвошкино, уточнити обстановку на місці, перевірити оборону підрозділів та зв'язок між ними, дізнатися про обстановку в інших частинах, що знаходяться під Лєвошкино, і повернутися на КП полку.

Цього ж дня я двічі намагався пробратися танковою дорогою у бік Лєвошкино і щоразу натикався на німецькі патрулі, які відкривали вогонь.

Вранці 14 січня разом із командиром артдивізіону 84-го АП капітаном Новиковим нам вдалося пройти танковою дорогою. Дорогою виявили трупи двох солдатів, убитих німцями. Мабуть, це були зв'язківці, надіслані з оточених батальйонів. Жодних документів при них не виявилось.

Тим часом під Лєвошкино склалася важка обстановка. Батальйони 107 СП займали оборону на одному з флангів угруповання оточених частин. Командування угрупованням було доручено старшому за званням офіцеру із сусідньої дивізії, частина якої теж потрапила до оточення. При ньому була діюча радіостанція. Утримуваний район оборони займав трохи більше 2-2,5 км по фронту й у глибину трохи більше кілометра. Це була ділянка лісового масиву з досить високими деревами та чагарником. Часто траплялися і низовинні, болотисті місця. Перед фронтом було село Лєвошкино.

Було багато поранених. Їх розміщували в курнях з ялинових лап і легких бліндажах, де можна хоч трохи сховатися від холодного вітру, а вночі трохи зігрітися біля невеликого вогнища. Зброю ніхто з поранених не здавав, берегли боєприпаси. Знали: довкола німецькі підрозділи. 16 січня з ранку німці відновили атаки, які бійці відбивали з великою завзятістю, але при цьому берегли патрони та стріляли лише по цілям. А гранати тоді були просто на вагу золота. Їх ми берегли особливо.

17 та 18 січня оточених обстрілювала ворожа артилерія. Німецькі підрозділи поводитися більш-менш спокійно. Мабуть, щось задумували проти тих, хто оборонявся. Тим часом уже давав себе знати голод. На день люди

отримували по половині сухаря. Жували сніг. Пробували гілки сосни та ялинок. Якось бійці однієї з груп вирішили розігріти у казанку сніг та випити гарячої води. Знайшли ялинку, під якою сніг здавався найчистішим. Але коли він розтанув, вода виявилася із запахом пороху, а на дні котелка були два невеликі уламки від снаряда.

Вночі німці намагалися в окремих місцях вклинитися в нашу оборону, але їхні спроби було відбито. Певне, вони вели розвідку.

18 січня командир частини, який очолював командування всім угрупованням, викликав усіх командирів до себе, зокрема і мене. Він повідомив, що отримано наказ командувача армії на вихід усього угруповання з-під Лєвошкино самотужки і що вихід він призначає на 19 січня.

Пройшла ще одна тривожна ніч. Вранці 19 січня з боку Лєвошкино противник підтягнув піхоту і близько 10 години ранку за підтримки артилерії перейшов у наступ. Мабуть, німецьке командування вирішило завдати удару по нашому угрупованню і ліквідувати його. Підпустивши гітлерівців до лісу, ми відкрили сильний кулеметний вогонь, зупинили і розпорошили ланцюги. Після цього, залишивши заслін, розпочали відхід. Нам вдалося вийти на КП 107-го СП. Мені показали, де знаходиться командир полку гвардії майор Вербин. Ми зустрілися, обійнялися. Доповів йому про вихід з-під Лєвошкино. Підходили підрозділи інших частин. Про нас доповіли командир 55-ї СД Заїюльєву. Отримали наказ – усіх залишити в районі КП полку та організувати оборону. Командування було покладено на гвардії майора Вербина.

Проте з виходом на КП 107-го СП усієї групи, що перебувала під Лєвошкино, становище залишилося напруженим. До нашого переднього краю було далеко, а довкола німецькі підрозділи. Треба було постачати всю групу боєприпасами та харчуванням. Командування намагалося для цього використовувати літаки У-2, але вони мало допомагали. За період з 19 по 22 січня було скинуто лише кілька мішків сухарів та кілька мішків із боєприпасами. Якось були скинуті мішки з ракетами, але під час падіння вони вибухнули. 22 січня підібрано два мішки із салом.

Особовий склад був виснажений та стомлений. Тяжко стало підніматися, важко було пересуватися. Але моральний дух у всіх був високий.

Німці часто кричали, щоб ми здавались, загрожували знищити. Але ми вірили, що витримаємо. Впевненість і силу вселяв у бійців та командирів гвардії майор Вербин. Він спокійно віддавав накази і завжди був там, де виникала перестрілка. Здавалося, він був відразу у всіх місцях оборони.

Перші дні очікували на підхід наших нових частин, щоб продовжувати виконання поставленого завдання на переріз "рамушевського коридору". Але потім було отримано наказ командира дивізії полковника М.М. Заїюльєва на вихід всього угруповання. Вихід був призначений на 3 години 23 січня.

Були створені групи прориву, дві бічні групи прикриття та група прикриття з тилу. У середині угруповання повинні були йти поранені – ті, хто міг самостійно пересуватися, і ті, кого треба було виносити.

У групу прориву було виділено підрозділи 107-го СП. Командування ними було покладено на старшого лейтенанта Николаєва.

Було складено останню стройову записку. На 23 січня у всій групі, якою командував гвардії майор Вербин, числилася 781 особа, з цієї кількості було 410 поранених. Усього ж активних багнетів, як тоді називали стройові підрозділи, було менше половини групи. До того ж, це були люди, фізично виснажені, не здатні на тривале ведення бою.

До призначеного часу все було уточнено, бійцям було поставлено завдання. Роздано останні запаси боєприпасів. Було згруповано поранених, які самі вирішили стати в дію зі зброєю.

Рівно о третій годині 23 січня група прориву атакувала передній край. За раніше виявленими вогневими точками противника було відкрито вогонь, а штурмові групи атакували їх з флангів. Ворожа оборона була зламана, знищено вогневі точки на передньому краї.

До штабу дивізії передали радіограму про початок виходу.

Після прориву оборони супротивника я просувався з гвардії майором Вербиным. Неодноразово ми разом уточнювали по компасу напрямок, яким мала йти на прорив вся група. Бічні групи йшли за групою прориву.

Противник люто огризався. По всьому шляху били вогневі точки. Ворожі міномети вели безладний вогонь по нашому розташуванню.

І хоч просування проходило повільно, до переднього краю нашої оборони залишилося зовсім небагато. Тепер нам треба було вдарити по німцях з тилу і прорватися через їхній передній край.

...Темна ніч. Каламутно біліє сніг, що освітлюється спалахами пострілів та освітлювальними ракетами. Осяяні їх яскравим світлом, кущі та дерева здаються якимись громадами. Люди падають на сніг, очікуючи згоряння ракети. З вереском і клацанням летять над головами кулі.

Коли ми вийшли до невеликої галявини, Вербин послав мене з групою бійців перетнути її і розвідати, що знаходиться на узліссі. Досягнули середини галявини, і тут у повітря злетіли дві освітлювальні ракети. Противник почав поливати нас кулеметним вогнем. Бійці групи прориву одразу відкрили вогонь по кулеметах супротивника. Я став піднімати бійців, ніхто з них не піднявся. Підповзав до одного, другого – усі виявилися вбитими. Довелося повернутися до Вербина. То була моя остання зустріч з ним.

Після придушення вогневих точок супротивника гвардії майор Вербин направив мене на лівий фланг групи, що проривається, щоб організувати останній кидок, а сам залишився на правому фланзі. На лівому фланзі групи прориву опинилися бійці та командири 84-го АП та інших підрозділів. За сигналом ракети лівофлангова група, стріляючи, почала перебігати галявину. Сніг був глибокий і пересуватися було дуже важко. Ноги стали важкими, неслухняними. А німці знов відкрили вогонь. Наша група просувалась, одночасно ведучи вогонь по супротивнику.

Заблимав світанок. Нічого не залишилося в пам'яті про перехід переднього краю супротивника та нашої оборони. Пам'ятаю тільки, що все якось змовкло,

здається, кудись почав падати, йшла з-під ніг земля. Можливо, отримав контузію. Незабаром побачив наших бійців. Хтось зі мною вийшов, не пам'ятаю. Сів біля дороги на сніг. Підійшли кілька бійців, питають: "Їсти хочете?" Дали хліба. Але їсти я не міг.

Бійців і командирів, що вийшли, направляли в медсанбат. Гвардії майор Вербин та старший лейтенант Николаєв загинули під час останнього кидка групи. За неповними даними, з-під Лєвошкино вдалося вирватись не більше 150 чоловік. Але ці дані є приблизними. Зі складу 107-го СП вийшли 35 осіб.

Хочу сказати ще раз про виняткову мужність гвардії майора Вербина. Він правильно оцінив обстановку, що склалася, твердо і чітко віддавав накази, виявляв виняткову вимогливість до себе і дій інших командирів. Він зміг створити та постійно підтримував високу дисципліну та постійну бойову готовність всього особового складу аж до самопожертви. У ті дні комуністи та комсомольці виявили виняткові зразки витривалості, відваги та сумлінного ставлення до виконання бойового завдання. Ось коротко, що можу Вам повідомити про бої під Лєвошкино".

До розповіді Н.С. Локтионова додаю, що він сам виявив неабияку мужність, уміння керувати боєм в оточенні і був нагороджений орденом Червоної Зірки.

Йому йшов двадцять другий рік...

Інструктор політвідділу дивізії Іван Олександрович Іохим, виходець із німців Поволжя, теж опинився в оточенні. Ось його нехитра розповідь:

"11 січня сформована командиром дивізії група прориву, в яку входив і я, за підтримки кількох танків намагалася прорватися до оточеного 107-го СП. Танк, за яким бігли я і ще кілька чоловік, був підпалений. Від нього повалив густий дим. Користуючись димовию завісою, наша група пробилася через німецький передній край і з'єдналася з оточеними. Інші танки були підбиті, прориву не вийшло.

Через кілька днів під час одного з обстрілів мене поранило осколком у груди. Я втратив багато крові (перев'язку нікому, та й не було чим зробити), і мене затягли в одну з трьох землянок, де були поранені. До 22-23 січня ситуація стала критичною. Усі спроби звільнити нас не увінчалися успіхом. Харчування не було ні грама. Патрони закінчувалися. З двох рацій зібрали живлення для однієї, але вона дихала на ладан. За два дні до цього сталася подія, яка прискорила рішення командування про наш самостійний прорив. Вночі до нас у полон потрапив німецький фельдфебель, що заблукав, який наткнувся на нашу бойову охорону. Оскільки я був єдиною людиною, яка володіла німецькою мовою, мені довелося вести допит. З'ясувалося, що полонений у складі бригади гірських єгерів (номер уже не пам'ятаю) був перекинутий сюди зі Скандинавії. Вночі їх бригада змінила пошарпану німецьку частину, що знаходилася на нашій ділянці, і отримала завдання знищити оточене в лісі російське угруповання. Ці дані ми повідомили командуванню, і в ніч проти 23 січня отримали наказ прориватися до своїх.

Вдень мені принесли дрібку сухарних крихт. Це була вся моя їжа за 10-11 днів. Повідомили, що вночі прориваємось. Стан у мене був важкий, голоду я вже не відчував, сил пересуватися не було. Докучала незліченна кількість вошей, що переповзали на мене з трупів, яких у землянці було вже більше десятка. Я попросив витягти мене, коли почнеться відхід, або, принаймні, пристрелити, але не залишати живим...

Але сталося так, що про мене забули, а можливо просто совість не дозволила пристрелити. Повідомив мені про відхід наших полонений німець, який був у бліндажі зі зв'язаними телефонним проводом руками. Що змусило це зробити – важко зрозуміти. Можливо, він вважав, що його перед відходом пристрелять, а може, подіяло гуманне з ним поводження наших бійців... Як би там не було, я, вчепившись за нього, вибрався з нашого склепу. Була глибока ніч. Сніг – вище колін. Мороз – 20°C. Усі вже пішли далеко вперед. Мимо пробиралися поранені – хто з палицею, а кого тягли на наметі.

Раптом у лісі пролунало громове "Ура-а-а!", і почалася стрілянина. Не знаю, звідки в мене раптом з'явилася така спритність, але я кинувся вперед за всіма. Німці були буквально приголомшені нашим "Ура!", тим більше вночі, в лісі, мабуть, вони цього не очікували. Якоїсь миті я скочив у вирву від бомби, де стояли три фріці з піднятими руками біля станкового кулемета, але на них ніхто не звертав уваги. Пробігши ще й остаточно вибившись із сил, я впав у сніг. Навколо настало затишшя. Холоду я не відчував і вже змирився з тим, що мені не піднятися. І раптом хтось поряд потужно закричав:

– Товариші, вперед! Залишилось сто метрів! Тут – смерть, там – життя! – це був голос командира полку Вербина. Не в змозі піднятися, я поповз і незабаром побачив гармату, пофарбовану в білий колір, і почув російську мову. Це все, що залишилося у мене в пам'яті.

Опритомнів у бліндажі командира дивізії Заїюльєва. Його перше питання було: "Де Вербин?" Що на це я міг відповісти...²⁶ Потім – медсанбат, лікування від виснаження, а потім – фронтовий шпиталь, де витягли з грудної клітки злощасний уламок.

Особливо слід сказати про масовий героїзм наших воїнів. Бійці не мали змоги сховатися від безперервного обстрілу – на всіх було три землянки, та й ті були заповнені пораненими. Сильні морози, відсутність їжі та медичної допомоги, брак боєприпасів вкрай ускладнили обстановку. Але не було випадків, щоб хтось змалодушився. Всі комуністи та комсомольці, що вийшли з оточення, зберегли свої партійні та комсомольські квитки, нагороди та відзнаки. У моїй планшетці разом з іншими документами були листівки німецькою мовою, які викривали злочинну кліку Гітлера та звернення до німецьких солдатів із закликом здаватися в полон²⁷. Неважко здогадатися, що мене чекало, якби я потрапив їм живим у руки. Ось, мабуть, і все з цієї епопеї."

²⁶ Доля Вербина невідома. Найімовірніше, ця людина, яка врятувала багатьох людей, сама загинула в останні хвилини виходу з оточення, що підтверджується і розповіддю Н.С. Локтионова. - *Авт.*

²⁷ І.О. Іохім відповідав у політвідділі за антифашистську пропаганду.

Залишається додати, що Івану Олександровичу тими днями йшов двадцять другий рік.

Не можу не сказати ще про одну людину – командира батальйону 107-го СП капітана Бориса Полякова. За відвагу та вміле проведення боїв в оточенні під Лєвошкино він був нагороджений орденом Червоного Прапора. Після виходу з оточення капітана було призначено командиром 107-го СП. Через півроку в боях на Курській дузі двадцятирічний командир полку загинув... Про його короткий, славетний бойовий шлях докладно розказано в книзі Н.Б. Івушкіна²⁸.

Командир нашого дивізіону Олександр Данилович Новиков, начальник розвідки дивізіону Мартинов, розвідники та частина зв'язківців взводів управління у дні наступу на Лєвошкино просувалися разом із підрозділами 107-го СП і теж опинилися в оточенні.

14 січня, перебуваючи під Лєвошкино, Новиков отримав переданий по радії наказ начальника артилерії дивізії: вночі вийти з оточення, зайняти старий НП і бути готовим до прориву відновленої лінії оборони гітлерівців, коли почнеться вихід з оточення основної частини військ.

"Добре пам'ятаю, – згадує О.Д. Новиков, – лютий мороз тієї тривожної ночі під Лєвошкино. Я зібрав свою групу і доповів командирі полку Любимову про готовність виконати наказ. Пішли "танковою дорогою". Попереду Мартинов з розвідниками, за ними – решта... До старої передової кілометрів дванадцять. Пройшли благополучно весь шлях, залишалося метрів п'ятсот, коли група Мартинова наткнулася на німців і зав'язала бій. Ми поспішили на допомогу. Гітлерівці відкрили сильний вогонь. Нас врятували численні вирви від важких снарядів та авіаційних бомб. Залізли в них, озирнулися. Фігури ворогів, що бігли на нас, освітлені світлом місяця, були добре видно. Не витримавши нашого вогню у відповідь, вони відійшли. Ймовірно, це був загін, посланий закрити останній вузький прохід на Лєвошкино..."

Групі вдалося прорватися майже повністю. Не вийшли два зв'язківці. Доля їх залишилася невідомою. Серед оточених знаходився з першого до останнього дня командир артилерійського полку Петро Андрійович Любимов із групою управління, що мала радіозв'язок із вогневими позиціями. Не раз під час атак гітлерівців гармати та гаубиці полку відкривали вогонь. При цьому діставалося обом сторонам. Адже це був вогонь "на себе".

Після виходу із оточення Н.С. Локтионова викликали на КП дивізії. Там його направили до начальника штабу генерал-майора Шмиго. У його землянці Локтионов доповів про бої під Лєвошкино і про вихід з оточення. Хто ще був у землянці, він не бачив – було темно. Після його доповіді з кутка раптом піднявся комдив Заїюльєв, підійшов до нього і з досадою сказав: "Краще б ти загинув, а не Вербин!"

Ці слова, звернені до людини, яка дивом уникла смерті, вимагають пояснення. Комдив Заїюльєв, за розповідями однополчан, які його добре знали, був людиною своєрідною. Він не любив штабістів усіх рангів та ігнорував свій штаб. Міг тижнями не розмовляти з начальником штабу дивізії, часто скасовував

²⁸ Івушкін Н.Б. "Место твое впереди." С. 113, 114, 108.

його накази. Це, звичайно, не сприяло успіху бойових дій дивізії і було викликане граничним самолюбством та недалекоглядністю комдива. Звання Героя Радянського Союзу Заїюльєв отримав у боях на озері Хасан, будучи командиром батальйону. Нестачу військової освіти поповнював особистою хоробрістю. З початком бою він йшов у полки, батальйони на найвідповідальніші та найважчі ділянки. Тут головними якостями командира вважалися самовладання та безстрашність, а він мав їх у надлишку і відчував себе у своїй стихії. Його присутність піднімала бойовий дух солдатів і командирів, сприяла виконанню поставленої перед полком чи батальйоном завдання. Проте решта полків дивізії залишалися тим часом без управління з боку комдива.

Гвардії майор Вербин був досвідченим та вмілим командиром. Заїюльєв розумів, що його загибель є великою втратою для дивізії. Можливо, він відчував, що й сам багато в чому винен у тому, що сталося. У його словах, звернених до Н.С. Локтионова, злилися разом і біль втрати, і гіркота від невдалого наступу, і презирство до "штабістів", одним з яких був начальник штабу 107-го СП.

"Ще хочу написати про зустріч із Заїюльєвим в 1945 році в Москві, – закінчує свою розповідь Н.С. Локтионов. – Тоді він вже був у званні генерала. Ми випадково побачили один одного на вулиці. Він цікавився долею дивізії, а потім запитав у мене, чому мало нагород. Значить, не заслужив, я жартував, воював не за нагороди. У відповідь він сказав, що недостатньо добре ставився до людей, мало нагороджував. Це ще один штрих його характеру".

У артилеристів нашого дивізіону після боїв під Горбами та Лєвошкино орденів та медалей не додалося. "Але для тих, хто вцілів, саме життя хіба не було безцінною нагородою!" – мимоволі думаю зараз, коли пишу ці рядки.

Останній бій

Наприкінці січня прийшов наказ: рухатися до Старої Русси. Коли під час походу дивізіон розтягнувся засніженим полем майже на півкілометра, у нашому розташуванні стали рватися снаряди. День був ясний, сонячний. На німецькій стороні ми побачили два ледь помітні аеростати. Проте німецькі спостерігачі, мабуть, погано бачили розриви. А може, з огляду на можливість близького оточення, приберегли снаряди для більш важкого часу. Незабаром обстріл припинився, не завдавши нам жодної шкоди.

...Передова під Старою Руссою проходила сосновим лісом. Таких високих і струнких сосен я ще ніде не зустрічав. У районі наших НП несподівано побачив начальника розвідки дивізіону Мартинова... високо-високо на сосні, майже на її вершині. Дерево виявилося таким високим, що треба було мати велику мужність щоб на нього залізти.

Я ледве дійшов до НП. Кожні 300-400 метрів доводилося шукати пеньок, щоб присісти, а іноді притулитися до дерева, поки вщухне сильний біль під лівою лопаткою. Що зі мною – я не знав, до лікаря не звертався. Очевидно, далось взнаки, що після поранення відразу потрапив на фронт, не встигнувши відновити сили, і зараз, після багатьох місяців постійної нервової та фізичної напруги, вони

закінчувалися. А може, причиною була безсонна ніч: над нашим бліндажем раз у раз свистіли важкі снаряди, розриваючись поблизу і важко стрясаючи землю.

Мої помічники

Цього разу я вирішив "прив'язати" НП за допомогою стереотруби – інакше визначити точне місцезнаходження мартиновської сосни було неможливо. Тому зі мною пішли всі червоноармійці мого невеликого взводу: Захаров, Рибakov, Негин, Суриков та Кувалдин. Рибakov ніс покладену у футляр стереотрубу, Негин – триногу до неї в брезентовому чохлі, а Суриков – планшет і рейку для вимірювання відстаней.

Моїм помічникам, крім двадцятирічного Сурикова, було під сорок. Всі вони були в'ятичами і до війни мали "мирні" професії. Захаров до війни працював учителем математики, Рибakov – завмагом, Негин – бухгалтером, Кувалдин – кравцем. Незважаючи на те, що кожен з них був майже вдвічі старший за мене, у нас встановилися теплі товариські стосунки. Я намагався не наражати бійців на небезпеки – коли потрібно було піти на НП і при цьому не потрібно було брати прилад, завжди ходив один. А коли був вільний, разом із усіма брав участь у будівництві бліндажів. І червоноармійці відповідали турботою за турботу. Ділилися, коли притискало, останнім шматком хліба. Пам'ятаю, у важкі часи, коли через відлигу на багато днів припинилося підвезення продуктів, до мене з котелком у руці підійшов Кувалдин.

– Товаришу молодший лейтенант! – сказав він. – Ми ось очистки картоплі під снігом знайшли та зварили. Це – ваше...

Прийшовши на НП до Мартинова, ми довго шукали поблизу якісь орієнтири, але їх не виявилось. Тільки надвечір вдалося точно встановити на карті, де знаходиться перетин двох просік, розташований приблизно за півтора кілометри від НП. Звідси й розпочали прив'язку. Перед тим, як стало темніти, я наніс на планшет і карту Мартинова по маленькому трикутнику, що позначало місце наглядового пункту.

Нарешті!

Наступ під Старою Руссою розпочався вранці 23 лютого. Забурчали "катюші" – вони завжди першими відкривали артпідготовку. До них приєдналися гармати нашого полку і важка артилерія Резерву Головного Командування, що підтримувала дивізію. Від потужного артилерійського вогню затремтіла земля. Постріли гармат, зливаючись з розривами снарядів на ворожій передовій, заглушали решту звуків і трясли повітря суцільним потужним гулом.

Іноді проривалися добре знайомі нам розкотисті і рикаючі звуки потужних ракетних снарядів, що випускалися поодиночі спеціальними установками; вирви від них були схожі на вирви авіаційних бомб.

За осінь і зиму 1942-1943 років Північно-Західний фронт згадувався в повідомленнях Радінформбюро лише одного разу (23 лютого 1943 р.). 1 березня 1943 р. Радінформбюро повідомило:

В ОСТАННЮ ГОДИНУ ЛІКВІДАЦІЯ ЗМІЦНЕННЯ ПЛАЦДАРМУ ПРОТИВНИКА В РАЙОНІ ДЕМ'ЯНСЬКА

У вересні 1941 року німецько-фашистським військам вдалося прорватися на південний схід від озера Ільмень і зайняти силами 16-ї німецької армії район Залуччя – Личково – Демянськ і далі на схід до берегів озер Вельє та Селигер. Протягом наступних 17 місяців противник завзято і наполегливо прагнув утримати за собою захоплений плацдарм і перетворив його на потужний укріплений район, назвавши його "Демянською фортецею". Німці розраховували використовувати цей укріплений район для розгортання удару на найважливіші комунікації Північної групи наших військ. За цей час зазначений район неодноразово був ареною запеклих боїв, в яких перемелювалися німецькі дивізії.

Днями війська Північно-Західного фронту під командуванням маршала Тимошенко перейшли у наступ проти 16-ї німецької армії. У ході боїв наші війська, прорвавши на ряді ділянок сильно укріплену смугу супротивника, створили реальну загрозу подвійного оточення німецько-фашистських військ. Противник, відчувши небезпеку оточення, почав під ударами наших військ поспішний відступ на захід.

За 8 днів боїв наші війська, невідступно переслідуючи супротивника, звільнили 302 населені пункти, у тому числі місто Демянськ та районні центри Личково, Залуччя. Очищена від супротивника територія площею 2350 квадратних кілометрів.

За вісім днів боїв наші війська захопили у полон 3000 німецьких солдатів та офіцерів.

За цей час взяті такі трофеї: літаків – 78, танків – 97, знарядь різного калібру – 289, кулеметів – 711, а також велика кількість боєприпасів і багато іншого військового майна.

Противник залишив на полі бою понад 8000 трупів."

Пізніше військові історики напишуть: "Операції радянських військ на західному та північно-західному напрямках, проведені на початку 1943 року, тісно пов'язані зі стратегічним наступом на півдні. Хоча вони і не досягли поставленої цілі, ворог був позбавлений можливості посилювати свої угруповання на південному крилі радянсько -німецького фронту за рахунок груп армій "Центр" та "Північ". Це значно полегшило Радянській Армії не тільки успішно здійснити операції під Сталінградом, на Верхньому Дону, харківському та донбаському напрямках, але й відбити спробу контрнаступу ворога. Ліквідація плацдармів у районі Ржева та Демянська практично зняла загрозу наступу супротивника на московському напрямку."²⁹

Бої за Демянський плацдарм колишній начальник штабу 16-ї німецької армії генерал-лейтенант Бек-Баренц назвав "млином" – зменшеним "Верденом першої світової війни"³⁰, що перемолола 16-у німецьку армію.

Тільки вбитими 16-а німецька армія втратила тут до 90 тисяч чоловік³¹. Добра половина цієї цифри припадає на втрати від артилерійського вогню.

²⁹ Історія другої світової війни, 1939—1945. М., 1976. Т. 6. С. 146

³⁰ Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, 1941-1945. М., 1961. Т. 11. С. 474.

³¹ Див. там же

Північний Захід був єдиною ділянкою ворожого фронту, за перебування на якому кожен фашистський солдат отримував пам'ятну медаль.

Прощай, Північно-Західний!

...І ось ми знову на марші, але рухаємося вже не у бік фронту, а у протилежному напрямку. Багатьох дорогих товаришів, які самовіддано ділили з нами фронтові негаразди, тепер поряд немає.

За триста днів перебування на Північно-Західному фронті 84-й АП втратив стільки вбитими та пораненими, що якби не поповнення, він перестав би існувати. Більшість артилеристів вибули з полку за пораненнями. Але багато було й таких, які розділили долю старших лейтенантів Манушкина та Бизова, сержантів Зайця та Комарова, старшого лейтенанта Філіппова, капітана Трегубова та Тані Волкової... У стрілецьких полках втрати були у кілька разів більші...

Переді мною лежить лист, який не можу читати без серцевого болю:

"Шановний Борисе Миколайовичу!

На Ваш лист та прохання повідомляю наступне.

Весь повоєнний період у нашій місцевості триває пошук та перепоховання останків загиблих воїнів на військові цвинтарі у Новій Деревні, Васильєвщині, Кузьминському. Тут на військовому цвинтарі увічнено імена 8 тисяч радянських воїнів. У Васильєвщині – понад 500. Тільки нині з району між Васильєвщиною та Бяково членами пошукового загону "Долг" Парфинського РК ВЛКСМ винесено останки 125 воїнів та 9 травня з військовими почесними поховано на військовому цвинтарі у Новій Деревні. У вересні там же було поховано знайдені останки ще 200 воїнів...

На меморіальні дошки заносяться нові і нові імена...

Ветеран Великої Вітчизняної війни

Белокуров Іван Павлович.

15.XI.1989 р."

Адже крім цих сіл, що опинилися в розташуванні фронту, що розтягнувся на багато кілометрів, були Горби, Лєвошкино та багато інших.

І скільки ще знайдуть у цих місцях та з почесними поховать невідомих воїнів! Хтось із них у роки війни був похований нашвидкуруч, як Манушкін, хтось, будучи вбитим, затонув у болоті, був занесений снігом, присипаний землею, що густо поросла травами...

І ось Північно-Західний фронт позаду. Ешелон за ешеленом залишали станцію.

Під мірний стукіт коліс теплушки написав додому листа.

"...Я не знаю, що буде попереду, але зараз ми рухаємося все далі і далі в тил. Майже рік простояли в обороні. Звикли жити в бліндажах та землянках, у лісі та в полі. За цю зиму я практично не знімав шинелі і шапки, вони як би стали

частиною мого тіла, особливо шапка. Без неї мені відразу якось не по собі. Але все це дрібниці! Головне, бачите: я живий і здоровий, і ми навчилися воювати!"

Передній край став нашою школою. Тут ми вчилися бути справжніми солдатами, ставали бойовими командирами. Нашими вчителями були власне сумління, приклад товаришів і... ненависні нам вороги.

Прощайте, болото Сучан, село Горби та Стара Русса! Прощайте і ви, фронтові товариші, які навіки залишилися на новгородській землі! Ми, живі, ще розплатимося з гітлерівцями за ваші занапащені життя!

На передньому краї бувало по-різному. Одна річ, коли ворог тебе не бачить. Інше – коли ти в полі зору і дії супротивника і тебе будь-якої миті може вбити або поранити, але де треба бути, незважаючи на загрозу смерті, мороз, спеку і голод... Коли знаєш, що супротивник виявив тебе, намагаєшся зробити все, щоб уникнути небезпеки. Але часто це неможливо: за умовами бойової обстановки потрібно бути саме тут. Жорстоке випробування, якому піддаються в таких умовах, сприяє зміцненню у них високого громадянського обов'язку і взаємовиручки чи породжує боягузів і зрадників. На очах один у одного, день за днем, проходили ми сувору перевірку, ділячи небезпеки навпіл. Фронтowa дружба, що зародилася на Сучані та під Горбами, ще не раз прийде на виручку у важкі хвилини. І тепер, через багато років після війни, вона збирає на зустрічі і живих і загиблих – адже вони в нашій пам'яті, у нашому серці, а отже, завжди з нами!

Артиллерия бьет

Артиллерия бьет... Как успел постареть я
В эти годы войны, не понять никогда.
Мне казалось, идут не года, а столетья,
А прошли не столетья, а только года.

Артиллерия бьет... И опять на заре ты
Поднимаешься в бой и идешь на врага.
Пропитались насквозь, как бинты в лазарете,
Эти битые в кровь Подмосковья снега.

Артиллерия бьет... И не знают покоя
От дорог сапоги, от бессонниц сердца.
Мы, ровесник, с тобой повидали такое,
Что не жившим в наш век не понять до конца.

Артиллерия бьет... Что узнают потомки?
Или покажут в музеях кусочки войны:
Без патронов стволы и без хлеба котомки.
Только кровь наших ран не увидят они.

Артиллерия бьет... В огневом исступлении
Раскаленные жерла закату грозят.
Только тот и способен понять наступление,
Кто узнал, что такое дорога назад.

Артиллерия бьет... И взлетают ракеты,
Залп салютов оконные рамы трясет.
Только тот оценил этот голос Победы,
Кто слышал, как в бою артиллерия бьет!

Юрий Разумовский

КУРСЬКА ДУГА ВИРІШАЛЬНИЙ ПОВОРІТ У ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Центральний фронт

Степовий, Центральний, 1-й Білоруський та 3-й Прибалтійський фронти, Порккала-Удд – таким був подальший бойовий шлях дивізії. А на моєму шляху додався ще й евакогоспіталь у місті Мозир.

На початку травня наш ешелон зупинився в голому степу біля станції Биково під Касторною. Вручну, використовуючи солдатську кмітливість і канати, ми спускали гармати вниз з десятиметрового насипу. А потім маршем, з тривалими зупинками рушили по курській землі. Дорогою отримали поповнення – людей, бойову техніку, автомашини. До стрілецьких полків і до нашого арtpолку прийшли моряки з Далекого Сходу – молодець до молодця. Новачки швидко освоїлися і незабаром нічим не відрізнялися від наших ветеранів. Гармати та гаубиці тягли машини. Спочатку це були американські "шевроле", але вони незабаром вийшли з ладу, а потім – потужні "студебекери". Коні у нас все ж таки були, але тільки кавалерійські. Тяжковозів віддали майже всіх, залишивши по одній упряжці на дивізіон.

Все було добре, але трапилася проблема: два тижні довелося сидіти без солі. Прикро: суп густий, наваристий, каша сочиться олією – давно такої розкішної їжі не бачили, а починаєш їсти – вивертає назад...

Найчастіше ми зупинялися в ярах, іноді в селах. Солов'ї заливалися тут, відстоюючи свою честь називатися курськими.

На сільських околицях вечорами збиралися дівчата. Співали дзвінкими голосами під стать солов'ям, лихо танцювали з нашими солдатами, згадуючи, напевно, при цьому своїх хлопців, що пішли на війну.

"Це вам не 41-й рік!"

Але наш відпочинок тривав недовго. Дивізія отримала завдання побудувати лінію оборони, і почалася важка повсякденна робота. Стрілецькі підрозділи рили окопи повного профілю, будували дзоти та траншеї. Артилеристи готували вогневі позиції, снарядні льохи, наглядові пункти та дані для стрілянини. І хоча фронт проходив дуже далеко від нас, робилося все це як на війні.

Коли в одному місці робота закінчувалася, ми нічним маршем просувався вперед і знову займалися тим самим. Майже всіх солдатів та офіцерів дивізії "обкатали" танками. На спеціально підготовленому полі танки прасували траншеї, заповнені бійцями. Пропустивши машини над головою, бійці закидали їх "гранатами" і відсікали "вогнем" "піхоту", що бігла за ними.

На початку червня наша дивізія зробила ще один кидок уперед і знову збудувала потужну лінію оборони. Попереду, за 20-25 кілометрів, була станція Понірі. Тепер між ворогом та нами залишилися лише наші фронтові частини.

Наближався день початку великої битви на Курській дузі. 5 липня попереду заgrimіла канонада. Наш арtpолк був піднятий по тривозі, і ми виступили до станції

Понирі. Опівдні дивізіони зосередилися в лісистому яру неподалік залізниці Москва – Курськ. Попереду, кілометрів за десять, гуркотів бій. До нашого розташування під'їхав бронепοїзд. Зупинившись біля групи дерев, що тяглися вздовж насипу, він зробив сильний вогневий наліт у бік Понирів. Раніше я тільки чув про бронепοїзди і лише зараз на власні очі переконався у величезній могутності його численних гармат. Здійснивши три вогневі нальоти, бронепοїзд поїхав назад.

Тим часом, з'явилися ворожі бомбардувальники. І відразу ж їм навперейми кинулися наші винищувачі. Почувся частий дріб авіаційних кулеметів. Німецький бомбардувальник, який летів першим, випустив пишний димний хвіст і з виттям пішов до землі. Те саме сталося ще з одним. Інші встигли скинути кілька бомб на залізничне полотно, висипали дощ листівок і повернули на захід. "Це вам не сорок перший рік!" – мимоволі подумалося мені.

Одну зі скинутих листівок принесло вітром прямо до нашого бліндажу. Вороги лякали, що починають новий, страшний за силою наступ і що тепер ніхто не врятує нас. Тому треба кинути зброю і з білим прапором виходити назустріч фашистським військам. Не вперше німці намагалися агітувати нас здаватися в полон. На Сучані їхні листівки брехали по-іншому. Але ми ні тоді, ні тепер не вірили жодному слову загарбників.

Цілий день пройшов у напруженому очікуванні наказу про вступ у бій. Попереду, на передовій, до вечора не припинявся гомін гігантської битви. Над полем бою стояло курне марево, над яким майже весь час кружляли літаки. Ішла безперервна артилерійська стрілянина. З нашого боку її доповнювало уривчасте бурчання "катюш". Повз нас проповзали до передової танки та самохідки. Бійці та офіцери, що поверталися звідти в тил, розповідали, що німці пустили в хід нову техніку – танки "тигри" з посиленою бронею та потужні самохідні гармати "фердинанди". Але це їм не дало успіху: наші танки і самохідні гармати, артилерія і піхота підбивали і підпалювали ворожі машини, що прорвали оборону. Мінні поля, протитанкові гранати, пляшки з горючою сумішшю – все йшло у хід.

Вороги завзято рвалися вперед. Передова потроху наближалася до нас. Все чутніше і виразніше ставали звуки бою. Зазнавши величезних втрат, гітлерівці до кінця дня на кілька кілометрів потіснили наші частини.

Тільки ввечері ми отримали наказ про вступ у бій. Наш 84-й артилерійський полк був виведений зі складу 55-ї дивізії і увійшов до складу 5-ї артилерійської дивізії прориву, приданої 307-й СД 13-ї армії, що захищала Понирі.

ВІД РАДЯНСЬКОГО ІНФОРМБЮРО З вечірнього повідомлення 5 липня 1943 року

З ранку 5 липня наші війська на Орловсько-Курському і Білгородському напрямках вели завзяті бої з великими силами піхоти і танків противника, що перейшли в наступ, підтриманими великою кількістю авіації. Всі атаки противника відбиті з великими для нього втратами, і лише в окремих місцях невеликим загонам німців вдалося трохи вклинитися в нашу оборону.

За попередніми даними, нашими військами на Орловсько-Курському та Білгородському напрямках за день боїв підбито та знищено 586 німецьких танків, у повітряних боях та зенітною артилерією збито 203 літаки супротивника.

Бої продовжуються.

Наш 84-й АП передається 307 дивізії і буде захищати Понири³²

У ніч на 6 липня батареї нашого полку висунулися вперед, до частин, що оборонялися, і зайняли вогневі позиції в звивистому і широкому яру, що охоплює Понири з південного боку.

Взводи управління за ніч просунулися в розташування стрілецьких батальйонів і обладнали спостережні пункти. На ранок запрацював зв'язок, батареї готувалися відкрити вогонь.

Щойно почався світанок, над нами – я був разом із начальником штабу дивізіону в одному з бліндажів – з'явилися фашистські бомбардувальники.

Хвиля за хвилею вони налітали на яр і бомбили не пікіруючи, боячись витратити час, тому що до них одразу прямували наші винищувачі. Земля безперервно здригалася від потужних вибухів, та все ж бліндажі, глибокі окопи та укриття рятували гармати та людей.

На передній край і наш яр обрушився шквал вогню фашистської артилерії та мінометів. Від прямих влучень в укриття з'явилися перші поранені та вбиті. Але тепер ми вже не були сторонніми спостерігачами: ворожий наступ розгортався на наших очах, і ми стали учасниками битви. Наші гармати і гаубиці відкрили вогонь у відповідь. І ліворуч і праворуч за багато кілометрів від нас стояв гул битви, що розгорнулася вчора. Гарматні залпи наших батарей, розриви ворожих снарядів і бомб, що час від часу знаходили чергову жертву, – так тривало до самої ночі.

До кінця дня надовго порушився зв'язок із командиром дивізіону Новиковим. Начальник штабу, капітан Агапов, призначений замість Тирикова, переведеного в інший дивізіон, послав мене до Новикова, щоб узяти останні дані для бойового повідомлення. Вже темніло, коли я знайшов командира дивізіону. Він знаходився на наглядовому пункті, недалеко від побитої снарядами та бомбами сільської церкви. На той час обстріл уже вщухав, і все одно, поки я біг туди і назад, поки з труднощами шукав продовження лінії зв'язку в місцях пошкоджень, довелося кілька разів впасти на землю: неподалік, а то й зовсім поруч, так що зловісний спів осколків чувся майже над головою, рвалися снаряди та міни.

Перевершило все, бачене мною

Наступний день – 7 липня – за люттю обстрілу, а особливо бомбардування, перевершив усе, що я бачив досі, включаючи бої під Горбами на північному заході. З раннього ранку зграї німецьких бомбардувальників нависли над Понирами та нашим яром. Над містечком піднялося попелясто-сіре марево. У повітрі точилися постійні повітряні бої. Наші винищувачі раз у раз збивали німецькі літаки, але вони йшли і йшли, хвиля за хвилею, по п'ятдесят, а то й по сотні літаків одночасно. У перші два дні ворожого наступу наша ділянка фронту

³² 307-а дивізія втратила значну частину своєї артилерії. Через 10 днів наш полк возз'єднався з нашою дивізією.

була для супротивника не основною. Головного удару фашисти завдавали в напрямку містечка Ольховатка, за кілька десятків кілометрів ліворуч від нашого розташування, проте суттєвого успіху там не досягли. Тепер вони робили ставку на захоплення Понирів з подальшим просуванням на Курськ. На штурм цього невеликого містечка, що складалося лише з кількох сотень будинків, яке обороняла 307-а дивізія 13-ї армії Центрального фронту, гітлерівці кинули дві повністю укомплектовані особовим складом та бойовою технікою піхотні дивізії та понад 200 танків. "Тут розгорілася одна з найжорстокіших битв за час східного походу", – напише пізніше один з небагатьох німецьких офіцерів, що залишилися в живих, які брали участь у наступі на Понирі³³.

Тоді ми не знали стратегічних задумів ворога, та й не наша справа була їх розгадувати, але, відчуваючи неймовірну напруженість бою, жорстокість артилерійського вогню та бомбардування, зрозуміли, що підійшли вирішальні години та дні наступу гітлерівців.

При черговому нальоті німецьких пікіруючих бомбардувальників, – уже не пам'ятаю, яким він був за рахунком, – поряд рвонула п'ятисоткілограмова бомба, спресувавши всіх нас нестримно наростаючим завиванням і оглушливим вибухом у натягнуту до межі грудку м'язів і нервів. Наш бліндаж підстрибнув, зрушив убік, а потім захитався в судамах вибухової хвилі. Начальник штабу капітан Агапов, прийшовши до тями від порохового смороду, що заповнив бліндаж, і від вибуху, що заклав вуха, пробурмотів чи нам, чи собі:

– Трохи ще – і перенесло б нас із сьогоднішнього пекла прямісінько до Бога в рай!..

Усі уточнюючі, але не підлягаючі друку доповнення на адресу Гітлера і всієї фашистської наволочі я прибрав з цієї фрази, а вони йшли майже за кожним словом і завершували думку капітана. Відважний офіцер, танцівник і відомий усьому полку дотепник, Агапов зумів зберегти самовладання і в ці, прожиті поряд зі смертю миті.

Після кожного нальоту капітан прикладався до пляшки горілки та відпивав кілька ковтків. Це була його слабкість, також відома всім. Через неї він і опинився в нас, розлучившись із вищою посадою в штабі полку. Коли до другої половини дня пляшка спорожніла, мені мимоволі довелося виконувати обов'язки начальника штабу.

...Весь цей день Геннадій Беляєв і його зв'язківці робили неможливе: тільки зв'язок зі штабом полку, з батареями, з командиром дивізіону Новиковим переривався, а це було постійно, вони відразу ж знаходили і виправляли пошкодження, не зважаючи на бомбардування і обстріл.

При кожній ворожій атаці, а їх було п'ять протягом дня, мені дзвонили зі штабу полку і вимагали відомості про становище в батальйонах, про дії батарей, що їх підтримували, передавали накази начальника штабу і командира полку. У таких випадках чітко працюючий зв'язок рятував мене.

Для штабу та командира полку штаби дивізіонів були очима та вухами, які оцінювали становище на лінії безпосереднього спротиву з супротивником.

³³ Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, 1941-1945. М., 1964. Т. 3. С. 260.

Розташування наших і ворожих траншей, окопів, вогневих точок на ділянці дії дивізіону, місцезнаходження вогневих позицій і наглядових пунктів батарей і командира дивізіону, втрати в особовому складі та в техніці під час бою – все це оперативно мало доноситись до штабу полку і підсумовуватись щоденним бойовим повідомленням. Для дотримання секретності при зборі відомостей перевагу віддавали провідному (телефонному) зв'язку, який, на відміну від радіозв'язку, забезпечував велику скритність інформації, що передається. Але це давалося дорогою ціною. Забігаючи вперед, скажу, що після десятиденного німецького наступу у взводі зв'язку залишилася лише третина його складу. Втрати у зв'язківців були такі ж, як і в стрілецьких ротах, навіть більше – адже їм постійно доводилося перебувати під обстрілом без жодних укриттів. А це було набагато небезпечніше, ніж пережити обстріл або бомбардування в бліндажі.

Для мене тепер роботи та обов'язків додалося. На Північно-Західному фронті, де тижнями, а то й місяцями зберігалося приблизно однакове розташування рот і батальйонів, бойових порядків наших батарей та основних цілей у противника, штаб полку міг у крайньому випадку обійтись і без щоденних донесень з дивізіону. Тут же місцевість була незнайомою, обстановка швидко змінювалася, а штаб полку вимагав точних та самих останніх відомостей. І якщо переривався зв'язок, ми не могли чекати, поки його поладять. У таких випадках, як це було вчора, з'ясувати обстановку на передньому краї зазвичай доручали мені. Та у начальника штабу й не було іншої можливості – Мартинов на НП, Беляев – на лінії зв'язку, от і залишався командир топовзводу, що звільнився на момент бою від своїх прямих обов'язків з "прив'язки" вогневих позицій та наглядових пунктів батарей та дивізіону.

До кінця дня, коли гітлерівці останнім відчайдушним штурмом захопили північну частину Понирів, зі штабу почали вимагати до телефону Агапова, який спав мертвим сном. Жодні мої відмовки, що капітан пішов на передову і ще не повернувся і зв'язку з ним немає, не діяли. Побачивши, що Агапов заворушився, я розштовхав його і ледве встиг розповісти про захоплення околиці Понирів, як по телефону знову зажадали начальника штабу. Зв'язківець простяг йому трубку.

– Тр-р-рубка слухає! – голосно й гучно, ніби подаючи команду, прокричав капітан.

Я вже каявся, що розштовхав його, але було пізно: начальник штабу полку читав Агапову по телефону грізну нотацію. Відразу протрезвівши від жорстокого розносу, капітан спробував зв'язатися з Новиковим та батареями. Проте зв'язок, пошкоджений при останній ворожій атаці, не працював. Тоді Агапов послав мене до командира дивізіону дізнатися про обстановку на передовій.

А бій ще продовжувався, і німці щосили намагалися просунутися далі. На околиці містечка лунали автоматні черги, рвалися міни. Ближче і ближче! Коли я, притискаючись до будинків, біг вулицею, німці відкрили гарматний вогонь прямим наведенням: подвійний рикаючий звук величезної сили налетів на мене і кинув на землю. Здалося, що у вухах лопнули барабанні перетинки. Звідкись біла потужна зброя "тигра". Снаряди рвалися дуже близько. Далі бігти не можна, треба було сховатись і перечекати.

Озирнувшись, я помітив у землі яму, обплетену лозинами, в яких куряни зберігали овочі. Не довго думаючи стрибнув у неї і ледь не сів на шию майору, що забрався сюди ж, який теж прямував до штабу одного зі стрілецьких батальйонів 307-ої дивізії. Відсиджувалися хвилин п'ятнадцять, потім вибралися і побігли задвірками, перелазячи і перескакуючи через невисокі тини городів. Я біг за майором – удвох легше. Рвалися міні, зовсім близько тріщали кулеметні й автоматні черги, оглушливо гарчали гармати "тигра", моторошно посвистували кулі. Нарешті дісталися штабу стрілецького батальйону. Перебував він у напівзруйнованій кам'яній будівлі з вибитими вікнами та дверима. Тут же був наглядовий пункт дивізіону, Новиков та Мартинов, а також приблизно десять піхотинців. На підлозі лежало кілька поранених. Дізнавшись обстановку на передовій, я наніс її на карту. Іти назад не хотілося. Нічого не може бути гірше – пробиратися передовою під час бою! А треба. На мене чекав начальник штабу. Сказавши Новикову, що йду, побіг тим самим шляхом. Бій продовжувався. Розриви снарядів і свист куль раз у раз змушували інстинктивно присідати або падати на землю.

Але звуки бою вже позаду. Назустріч із яру з ревом і гуркотом рухалися десятки наших Т-34. Довго дивився їм у слід: а може, в одному з них мій Льова?

ВІД РАДЯНСЬКОГО ІНФОРМБЮРО З оперативного зведення за 9 липня 1943 року

На Орловсько-Курському напрямку противник за чотири дні наступу зазнав важких втрат у танках, живій силі і не досяг успіху. Сьогодні зранку гітлерівці перенесли свій удар на сусідню ділянку фронту. Підсиливши пошарпані з'єднання двома піхотними та однією танковою дивізіями, німці зранку зробили низку запеклих атак. Зав'язалися запеклі бої, які часто переходили в рукопашні сутички. Усі атаки гітлерівців відбиті нашими військами.

Наприкінці кожного з дев'яти днів затятого ворожого наступу я писав під диктовку капітана Агапова бойове повідомлення і креслив схему переднього краю. Ні, ніяк не думалося, що за багато років захочеться знову згадати та описати ці бої! Але якби й знайшлися зараз ті бойові документи і вдалося б по них відтворити забуте, у них все одно не було б найпотрібнішого для моїх записок – людських переживань. Адже почуття і думки, що визначали вчинки бійців і командирів, котрі щохвилини дивилися в очі смерті, в бойових повідомленнях не згадувалися. На жаль, і моя пам'ять також не дуже їх зберегла. Думаю, фронтовики мені за це не дорікнуть: вони знають – у дні особливо тяжких боїв люди намагалися забути пережите вчора, щоб витримати новий день. Чітко пам'ятаю лише одне: загальну абсолютну впевненість, що ворог не зможе прорвати нашу глибокоешелоновану оборону. Потрібно тільки вистояти, як тоді, на Північно-Західному фронті, під Горбами. Вистояти до кінця! І повинен сказати, що ні в перші, ні наступні дні наступу гітлерівці на нашій ділянці не змогли просунути до нашого яру, який відділяли від Понирів лише близько двох кілометрів!

Центральний фронт. Курська дуга.
Щойно закінчився танковий бій...

Малюнок В. Веденисова

Центральний фронт. Курська дуга.
Символічна "зустріч". На березовому хресті після
німецького прізвиська мій день, місяць, рік
народження. Малюнок В. Веденисова

Прямою наводкою по ворогу.
Курська дуга. 1943 р.

Курська битва займає особливе місце в Великій
Вітчизняній війні. Вона тривала 50 днів і ночей з
5 липня по 23 серпня 1943 р.

Бійня біля Понирів³⁴

"На півночі виступу німці розпочали рішучий наступ з метою захоплення населеного пункту Понирі, яке знаходилося на залізниці, що веде до Курська, у спробі прорвати другу смугу оборони Центрального фронту.

Мета німців, що діяли на північному плечі Курського виступу, була цілковито ясна. Їм потрібно було прорватися через другу смугу оборони

³⁴ За матеріалами книги німецького історика Ніка Корниша "Курська битва".

Центрального фронту в районі населеного пункту Понирі та біля Ольховатки за 20 кілометрів на південний захід. Тактичне значення Понирів було очевидне для всіх сторін. Взявши цей населений пункт, можна було наступати на Курськ уздовж залізниці. Як говорилося в матеріалах аналізу радянським Генеральним штабом битви під Курськом, "найзапекліша битва 7 липня відбулася за Понирі, які обороняла 307-а стрілецька дивізія, маючи сильний вузол оборони".

Це була позиція, про яку було ясно сказано:

"...захищаючи її, наші сили мали можливість для завдання флангових ударів по угрупованням противника, що наступає на Малоархангельськ і Ольховатку.

Розуміючи значущість цього вузла оборони, німці вирішили захопити його за будь-яку ціну 7 липня, так що вже без перешкод наступати на південь."

Частини 292-ї піхотної дивізії німців взяли залізничний насип і закріпилися на північних околицях Понирів першого дня. Проте, незважаючи на отримані 6 липня підкріплення, німці просунулися не набагато, зіткнувшись із рішучим та стійким опором. Гіркий досвід навчив радянських командирів, що стрілянина з великих відстаней по "Тигру" з його 100-мм лобовою бронею була марною. Тому радянським танкам було наказано закопатися в землю по башню і "вести лише позиційний (на місці) бій проти піхоти та середніх танків."

"Сталінград" Курського виступу

Щойно зійшло сонце, з'явилися й війська вермахту.

За підтримки танків 18-ї танкової дивізії солдати 292-ї піхотної дивізії кинулися в люті відчайдушні атаки на позиції, утримувані 307-ю стрілецькою дивізією. З кожним разом німці опановували невеликі ділянки, але їх втрати множилися. Загородження із складно сплетеного колючого дроту, з рясно розкиданими мінами, виривали криваві проломи в лавах піхоти німців. Ще більше мін рвали гусениці танків Pz III та VI, а екіпажі ще не пошкоджених танків намагалися пробиватися вперед серед сталевої зливи ракетних снарядів, протитанкових та осколково-фугасних снарядів та куль, що обрушилася на німців з боку позицій радянських військ.

З настанням ранку небо почорніло від диму палива, що горіло, і палива палаючих танків. Над головою штурмовики і пікіруючі бомбардувальники виконували смертельний повітряний балет, "танець смерті", який ніс погибель невідомим солдатам та їхнім машинам на землі. Під пронизливий вереск у диму бою, при необхідності в долі секунди вибрати ціль, важко гарантувати ураження певних цілей на боці супротивника. Можна будувати здогади про те, скільки солдатів і танків стали жертвою вогню своїх при настільки обмеженій зоні бойових дій.

Нарешті, о 10.00 вкрита пилом німецька піхота, з червоними від втоми та стресу очима, за підтримки 50 танків, прорвалася на південні околиці Понирів. Але цей успіх був недовговічним. Солдати 307-ї стрілецької дивізії під командуванням генерал-майора М.А. Єншина піднялися, як примари, з руїн і відкинули німців назад.

Закривавлені, крок за кроком, будівля за будівлею, німці відступали повз

розбиті, палаючі корпуси своїх танків, поки не досягли початкового рубежу і відносної безпеки.

Опівдні Гот, що наступав на Курськ з півдня, отримав обнадійливі новини. На схід від Понирів радгосп імені Першого травня був захоплений бойовою групою з дюжини танків та двох батальйонів піхоти, які рвалися тепер до околиць самих Понирів. На захід 9-а німецька танкова дивізія потіснила 6-ту гвардійську стрілецьку дивізію, зайнявши ділянку лісу.

Паруючи ці погрози з флангів, Єншин кинув у бій 1023-й стрілецький полк. У бій протягом другої половини дня з радянської сторони вводилися нові сили: танки 129-ї танкової бригади, артилерія 13-ї протитанкової бригади і 1442-й полк самохідних артилерійських установок.

Бій за Понирі того літнього дня після полудня – зі змінним успіхом. Горіли будинки і бойові машини, лише додаючи тяжкості солдатам які, обливаючись потом, стріляли зі зброї, яка ставала все більш гарячою.

Солдати з обох боків, які боролися в руїнах, відчували нестачу у свіжій воді та боєприпасах. Часто сеча була єдиним доступним засобом охолодження стволів, які вивергали свій смертоносний дощ. Коли день схилився надвечір, німці могли вважати, що їм пощастило – вони захопили частину селища. Один, з німців так пізніше описував ці події: "Понирі, селище, від якого голова йшла кругом, плюс висота 253,5 стали Сталінградом Курського виступу. Об'єктами, за які йшла найзапекліша боротьба, були машинно-тракторна станція, залізнична станція, школа та водонапірна вежа".

Хоч би якою жорстокою була битва за Понирі, не менш важливим був бій за Ольховатку (звичайно, в очах Моделя). Там височина знижувалася на південь, де за 55 кілометрів від Ольховатки знаходився Курськ – нижче за неї і в межах видимості з неї. Щоб взяти ці панівні висоти, Модель, вирішивши послабити тиск на Понирі, кинув 2-у танкову дивізію з "Тиграми" 505-го танкового батальйону та 20-у танкову дивізію на захід від позиції радянських військ між Самодурівкою та Ольховаткою. Ці позиції – друга смуга оборони радянської 13-ї армії – були посилені в попередній день і ніч. І знову люфтваффе і артилерія завдавали ударів по радянських військах, а німецькі танки здійснювали масовані атаки. Однак, хоча атаки і були потужними, їм супроводжував успіх лише місцевого характеру." Радянська сторона описує бойові дії таким чином:

"Велика група танків прорвалася і захопила Тепле. Проте сусідні 70-та і 175-а дивізії завзято утримували позиції і ліквідували прорив, вводячи в бій свої резерви в напрямку Самодурівки, відрізаючи танки, що просочилися, і піхоту від основних сил противника.

Німецькі танки в районі Теплого неодноразово намагалися з'єднатися зі своїми силами біля Самодурівки, але не змогли цього зробити та були знищені нашими протитанковими частинами."

Відрізані від своїх братів по зброї, німецькі танки та піхота намагалися вирватися з оточення. Російські сапери з пляшками із запальною сумішшю, гранатами та мінами вступали в смертельну гру, полюючи за своїм ворогом, в той час, як тіні ставали довшими.

Бій затихав. 9-а армія просунулася вперед, але ціною важких втрат у живій силі та техніці. Але у Моделя ще був "козир про запас": 110 танків 4-ї танкової дивізії, нове з'єднання під командуванням генерала Дітріха фон Заукена. З ним він сподівався прорватися через позиції росіян. Удар повинен був бути завданий по Самодурівці.

Проте саме солдати Рокоссовського, а не Моделя атакували першими. На світанку 8 липня солдати 307-ї стрілецької дивізії ринули через руїни, на які перетворилася залізнична станція Понирі. 51-а і 103-я танкові бригади одночасно вдарили по радгоспу імені Першого травня, який вони і взяли після тригодинного бою. Радянська сторона стверджувала, що під час цієї атаки було підбито 16 "Тигрів" та 24 середні танки. Радянські сили налічували 140 танків.

Використовуючи кожне незначне укриття, чи це метал, камінь чи трупи загиблих солдатів і борючись як одержимі, російські піхотинці поступово відтіснили своїх ворогів. У жорстокому рукопашному бою солдати рубали та різали один одного гострими саперними лопатками, ножами та всім, що траплялося під руку. Опанувавши частиною населеного пункту, росіяни зіткнулися з новою контратакою німців, але, незважаючи на це, не поступалися їм ні метром.

8 липня кривава м'ясорубка боїв тривала також навколо станції Понирі. На світанку 307-а стрілецька дивізія здійснила контратаку по місцевості, засіяній убитими німцями та червоноармійцями, обгорілими скелетами десятків танків та розчавленими гарматами. Повернувши собі опорний пункт у селищі, дивізія знову відбивала німецькі контратаки, у яких частина селища переходила з рук у руки. Модель уперто кидав у бій свіжі частини; Пухов відповідав тим самим. Протягом наступних двох днів на підкріплення пошарпаним німецьким передовим частинам підійшла 10-та танково-гренадерська дивізія. Але на неї вже чекали радянські 3-та та 4-та гвардійські повітряно-десантні дивізії, спрямовані Пуховим під Понирі з другого ешелону радянського 18-го гвардійського стрілецького корпусу. У бій включилися танки 3-го танкового корпусу, додаткові протитанкові гармати з 2-ї та 13-ї винищувально-протитанкових артбригад та гармати з десятків радянських артилерійських полків. Всі вони знищували ворога і гинули самі в безперервній м'ясорубці, коли лінія фронту, як гойдалка, переміщалася туди-сюди по розбитому селищу. Ціною гігантських зусиль і величезних втрат німцям зрештою вдалося опанувати більшою частиною Понирів, хоч і не всім селищем. Ця, по суті, піррова перемога привела переможців, що тріумфували, у стан повного виснаження, коли вже неможливо робити будь-які наступальні дії."

Як Модель, так і генерал-лейтенант Н.П. Пухов, командувач 13-ї армії, ввели у бій резерви. У наступні 48 годин парашутисти елітних радянських 3-ї та 4-ї гвардійських повітряно-десантних дивізій та свіжа 10-та німецька моторизована, а також 31-а піхотна дивізії були кинуті у вир бою. 9 липня німецький 508-й моторизований полк за підтримки шести "Фердинандів" був кинутий в атаку на висоту 253,2.

Німці покладалися на важку броню "Фердинандів" (лоб 200 мм, борт і корма 85 мм), щоб пробитися через позиції росіян і створити пролом, який могла

заповнити підтримуюча піхота. Висота 253,2 була взята німцями, але не вистачало сил, щоб закріпити цей успіх.

Рано вранці 11 липня Модель зіграв своєю останньою картою, кинувши в бій 10-ту моторизовану дивізію, яка зробила низку відчайдушних атак руїн Понирів. Незважаючи на те, що в руках у німців тепер була більша частина Понирів, рухатися вперед було неможливо, оскільки втрати німців були надто великі. На захід на радянський 17-й гвардійський стрілецький корпус припала вся міць атак німців. Хвиля за хвилею німецькі танки групами по 60-100 машин, підтримувані піхотою, рухалися на ланцюг висот, розташованих на північ від Ольховатки, Самодурівки, а також на висоту 257.

Знову і знову "Тигри" перебудовувалися і рвалися вперед; знову і знову росіяни відтискали їх назад. Неприбрані поля зернових культур, які тепер були прибиті до землі гусеницями танків та солдатськими чоботами, почали покриватися плямами – калюжами крові тисяч людей.

Один з німців, який став очевидцем цих подій, повідомляв про перебіг бою:

"Солдати моторизованих частин 20-ї танкової дивізії 8 липня біля села Самодурівки вели жорстокий бій під палючим сонцем. Протягом години всі офіцери 5-ї роти 112-го моторизованого полку були вбиті або поранені. Проте солдати наступали через поля пшениці, захоплюючи окопи та відриваючи нові. Батальйони танули на очах."

Над усім цим похмурим уявленням дим сотень палаючих машин зробив темним блакитне літнє небо. Нарешті знемога поклала край безжалісному бою, і, з настанням вечора, обидві сторони зробили перерву, щоб підрахувати втрати.

Там, де це було можливо, ремонтно-відновлювальні частини висувалися вперед, щоб визволити пошкоджені бойові машини та відремонтувати їх для наступного бою. На передову підвозили нові боєприпаси, а також пальне для танків. Поранених переправляли в тил, і звуки пострілів і розривів снарядів змінювалися зітханнями та стогонами поранених з обох боків, які лежали без догляду і страждали від болю та спраги посеред кривавої бійні.

Під шум цієї запеклої сутички 4-а танкова дивізія прорвала оборону на стику 70-ї та 175-ї гвардійських стрілецьких дивізій і взяла Тепле.

"Батальйон вже втратив 100 чоловік. Але командир дивізії не хотів давати російським часу схаменутися. 3-й і 35-й танкові полки вишикувалися на краю села Тепле. До них приєдналися бронетранспортери. Пікіруючі бомбардувальники пронизливо верещали над головою, прямуючи до позицій росіян.

Пора!

На протилежному схилі була 3-я протитанкова артилерійська бригада. Більше того, там були укопані в землю танки Т-34. Їхній фланг прикривав стрілецький батальйон радянських військ з протитанковими рушницями, простою, але високоефективною зброєю проти танків на короткій дистанції...

Подолавши кілька сотень метрів, німецькі солдати моторизованої піхоти вже лежали притиснутими до землі. Було неможливо прорватися через вогонь радянських військ з кількох сотень гармат на дуже вузькій ділянці. Тільки танки

рухалися вперед через вогняний вал.

Радянські артилеристи підпустили їх на 500, а потім 400 метрів. На такій відстані навіть "Тигри" спалахували під сильним вогнем російських протитанкових гармат.

Але потім три танки Pz IX взяли першу позицію радянських гармат. За ними пішли солдати моторизованої піхоти. Вони захопили височину, але були відкинуті назад негайною контратакою росіян.

Протягом трьох днів бій кипів на полі перед селом Тепле. 33-й моторизований полк штурмував російські позиції. І знову був відкинутий.

Сусідня 6-а піхотна дивізія подібним чином досягла лише схилу висоти 274 біля Ольховатки, за яку йшов спекотний бій".

З точки зору росіян, висота 257 була ключем до ділянки оборони 17-го гвардійського стрілецького корпусу.

"...Противник знову перейшов у наступ і спробував прорватися через нашу оборону на фронті від Понирів до Самодурівки.

Німці атакували тут чотири рази, але щоразу зустрічали добре організований вогонь із усіх видів зброї.

Найжорстокіші бої відбувалися на висоті 257.

...Три рази групами по 60-100 танків, одночасно з північного сходу та півночі, противник атакував висоту; німецька піхота, незважаючи на вогонь частин, що оборонялися, спробувала наступати вперед за танками до висоти. До 17.00 супротивник зайняв її, цей подальший наступ уперед був зупинений. На інших ділянках фронту 17-го гвардійського стрілецького корпусу наступ супротивника було відбито.

Таким чином, 8 липня після жорстоких боїв німецькі війська були не в змозі досягти значного успіху. Остання спроба прорватися до Ольховатки провалилася".

Повний провал

З доповіді радянського офіцера з цього району випливає:

"Противник зайняв Кашару, Кутюрку, Погореловці та Самодурівку і, готуючись до другої лобової атаки, рушив 200 танків та моторизовану піхоту у напрямку Теплого.

1-а та 2-а батареї загинули, але не відступили ні на крок. Знищено сорок танків. У першому батальйоні протитанкових рушниць 70 відсотків втрат.

2-а та 3-я батареї та 2-й батальйон протитанкових рушниць підготувалися до зустрічі супротивника. Я зв'язався із ними. Буде бій. Ми або вистоємо, або загинемо. Мені потрібні боєприпаси. Я ввів у бій усі свої резерви. Чекаю вашого наказу."

Заклопотаність, висловлена тут, забарвлена впевненістю утримувати позицію за всяку ціну, і це зробили росіяни.

Відсутність справжнього успіху 8 липня змусила Моделя витратити дорогоцінний час наступного ранку на перегруповання своїх сил для рішучого штурму Ольховатки. І знову німці рвуться вперед, повз обвуглені свідчення своїх колишніх невдач у вигляді останків людей і техніки в спробах досягти своєї мети.

Майже 300 танків і штурмових знарядь 2, 4 і 20-ї танкових дивізій готувалися зробити останнє зусилля і прорвати оборону росіян. Солдати 6-ї піхотної дивізії, які збиралися забезпечити підтримку для бронетехніки, чули, як ешелони пікіруючих бомбардувальників "Штука" з гранично малих висот обрушили багато тон осколково-фугасних бомб на радянські оборонні позиції на схилах висоти 274. Тисячі німецьких артилерійських та мінометних снарядів обвуглили землю в цьому новому Вердені.

За такої вогневої сили, що обрушилася на позиції росіян, німцям здавалося, що ніхто не може вижити і перегородити їм шлях. Коли розірвався останній снаряд, а бомбардувальники відлетіли, тиша, що запанувала на мить, була перервана ревом двигунів танків, які сповістили про свою появу також металевим скреготом сотень гусениць. Російські артилеристи стояли наготові, уважно вдивляючись до лав "гітлерівських бандитів", що рухалися на них.

У лічені хвилини німецька піхота оживила у пам'яті досвід своїх батьків на Західному фронті у Першу світову війну, який вчив, що артилерійського вогню для розчищення шляху недостатньо. Всюди солдати падали, уражені російськими мінами та кулями, але продовжували рватися вперед. Протягом другої половини дня солдати 6-ї піхотної дивізії атакували оборонні позиції радянських військ, заглибившись у лабіринт траншей з колючим дротом, борючись із російською піхотою.

Перегрупування Моделя дало радянським військам час підтягнути резерви, зокрема 162-у стрілецьку дивізію. Саме у битві проти свіжих сил німці зазнали поразки. Було очевидно, що північні кліщі операції "Цитадель" були недостатньо гострими, щоб затиснути Червону армію. Сталін і Жуков були впевнені: 12 липня війська Брянського та Західного фронтів мають розпочати наступ на Орловський виступ.

У донесенні радянського командування зазначалося: "11 липня противник перейшов до оборони по всьому фронту і почав збирати свої пошарпані танкові дивізії в ближньому тилу для подальшого перекидання та дій проти сил Брянського фронту".

Спроба 9-ї німецької армії прорвати радянські оборонні рубежі зазнала повного провалу. Тепер усі надії німців були пов'язані з Манштейном та з групою армій "Південь".

ВІД РАДЯНСЬКОГО ІНФОРМБЮРО

З оперативного зведення за 15 липня 1943 року

На Орловсько-Курському напрямку противник, перейшовши 5 липня у наступ, протягом кількох днів намагався прорвати радянську оборону. Німці зазнали величезних втрат у живій силі, танках, літаках, але успіху не досягли. Знекровлений ворог змушений був перейти до оборони.

Остання невдача Моделя у мініатюрі відбивала марність зусиль німців під час Курської операції. За шість днів війська Моделя просунулися не більше ніж на 15 кілометрів. Незважаючи на те, що в жертву богу війни було принесено близько 50 тисяч чоловік та 400 танків, німцям не вдалося пробити навіть радянську тактичну оборону. Хоча радянським військам, що оборонялися, було завдано

величезної шкоди, про вихід на оперативний простір можна було тільки мріяти. Якщо до 8 липня у німців і залишилися якісь надії на успіх під Курськом, то цей тяжкий тягар ліг на плечі армади Гота, що боролася за десятки кілометрів на південь. Невдача Моделя зробила завдання Гота ще важчим і ще амбітнішим.

...На десятий день фашистський наступ видихнувся. Стрілецькі полки нашої 55-ї дивізії були підтягнуті до ділянки фронту, де вже дев'ять днів, перебуваючи у складі 13-ї армії, вів тяжкі оборонні бої наш 84-й артилерійський полк. Дивізія отримала наказ знищити супротивника, що прорвався до району Понирів.

Впали геройською смертю...

Доля 6-го танкового корпусу генерала Гетьмана на 10 липня наочно окреслена в секретній тоді радянській доповіді:

"Ізольовані і роздроблені на окремі групи танків 200-а і 112-а танкові бригади були оточені в районі на північ від Березовки, де протягом усього дня билися з танками і піхотою супротивника. Тільки вночі їм вдалося з'єднатися з основними силами 6-го танкового корпусу. В результаті боїв 10 липня 6-й танковий корпус зазнав важких втрат і налічував у своїх лавах лише 35 танків і 10 протитанкових гармат. Відійшовши до лінії Новоселовка-2 – Новеньке, корпус удвічі скоротив фронт оборони (з 20 до 10 кілометрів) і знову відновив свою зруйновану оборону."

Генерал Гетьман детально описав підсумки бойових дій корпусу:

"Багато червоноармійців і командирів загинули геройською смертю за п'ять днів цієї запеклої битви. Сотні солдатів були поранені і вивезені в тил. Особливо важкі втрати ми зазнали в озброєнні. До кінця 10 липня залишилися в строю не більше п'ятдесяти танків, більше половини з них – легкі, і три батареї протитанкових гармат, дві в 6-й мотострілецькій бригаді і одна – в 22-й танковій бригаді. Частини посилення – 60-й танковий, 270-й і 79-й полки гвардійських мінометів, дві батареї самохідних гармат, а також підрозділи 1-ї та 10-ї механізованих бригад – також були сильно ослаблені.

Тим не менш, ми продовжували опір ворогові. Усіявши поле бою сотнями спалених і знищених танків і гармат і тисячами трупів, ворогові вдалося зрушити лінію нашої оборони на кілька кілометрів. Його спроби захопити повністю село Новеньке і просунутися ще в північному і західному напрямках провалилися. Зустрівши організований зустрічний вогонь, з настанням темряви він припинив атаки. Але, зрозуміло, тільки для того, щоб мати можливість відновити атаки свіжими силами. Розуміючи це ми підготувались до нових боїв."

Комбат Сергій Земленухин³⁵

При наступі на Північно-західному фронті просування вимірювалося сотнями метрів, не часто – кілометрами. А тут уже на кінець першого дня стрілецькі полки дивізії увірвалися на станцію Понирі, на другий день звільнили містечко повністю, а протягом наступних трьох днів відбили у супротивника

³⁵ Спогади В. Сармакешева.

більше десятка сіл і селищ, знищивши понад 30 танків і винищивши кілька тисяч солдатів і офіцерів супротивника!

Але загинуло і чимало наших бійців. Особливо вразила мене загибель командира 76-мм батареї нашого дивізіону колишнього студента індустріального інституту капітана Сергія Земленухина, який загинув від ворожої кулі. Це був досвідчений командир, який пройшов важку школу боїв на болоті Сучан та під Горбами.

У день його загибелі поряд із ним був вісімнадцятирічний командир взводу управління батареї лейтенант Володя Сармакешев, який нещодавно прибув до нас у складі поповнення. "Як зараз пам'ятаю, – згадує він, – наш наглядний пункт, відритий на широкому житньому полі і замаскований снопами колосків, свист фашистських снарядів, близькі розриви та чіткі команди комбата, котрий коригував вогонь нашої гарматної батареї."

А потім короткими перебіжками ми рушили за піхотою – капітан Земленухин, я, наші артилерійські розвідники і зв'язківці, що тягли телефонний провід. Була з нами і санінструктор Сіма Рижкова. Високе жито – хліба того літа вимахали напрочуд – приховувало нас від гітлерівців. За сто метрів від покинутого нами наглядового пункту натрапили на групу наших бійців, уражених фашистським снарядом. Один із них, узбек, лежав ниць, притиснувши руки до пошматованих уламками грудей. Крізь стогін можна було розібрати окремі слова:

– Радянська влада... треба допомагати!.. Допомогати треба!

Наша санінструктор Сіма Рижкова, зовсім ще молоденька дівчинка, схилилася над ним, квапливими рухами розриваючи індивідуальний перев'язувальний пакет. Солдат замовк...

Щойно ми скочили в першу лінію залишених фашистами окопів, як хльосткі автоматні та кулеметні черги вдарили в бруствер траншеї. Натрапивши на труп фашистського солдата, що лежав у окопі, я вихопив з його неживої руки шмайсер і став посилати короткі черги туди, звідки били фашистські кулемети. Кинута кимось із бійців граната розірвалася біля вогневої точки. Замовк уражений вибухом ворожий кулеметник. Ще кілька стрибків, короткий сплеск автоматних черг, чийсь крики, ще кілька хлопків-розривів гранат – і ми вже господарі другої лінії траншей.

І тут я побачив перекошене криком обличчя розвідника Капустина

– Лейтенанте, капітана нашого! У живіт, кулею! Швидше, кличе!

Я підбіг до Сергія. Він лежав на спині. Закусивши губу і важко дихаючи, капітан ледве міг стримати стогони, що рвуться з горла. Нашвидкуруч покладена пов'язка просочилася кров'ю. Сіма Рижкова схилилася над ним, потім випросталася, відкинувши у сумку з червоним хрестиком на брезентовому клапані порожній шприц.

– Несіть, швидше...

Бійці підняли краї плащ-палатки.

– Стійте, – хрипко сказав Сергій. Губи його кривилися від нестерпного болю, по лобі струменіли краплини поту. – Стійте!.. Ну, пацан, – звернувся він до

мене, – ну, пацан, командуй! Іди вперед!.. Піхоті гармати потрібні! Зв'язок... – Він задихнувся, заплющив очі. Слабко махнув рукою:

– Несіть...

Я нахилився над Сергієм, сунув йому під голову зім'ятий речовий мішок, що опинився під рукою. Не розплющуючи очей, він видавив із себе:

– Недовго повоювали з тобою, лейтенанте. Не підведи...

Це були останні слова капітана Сергія Земленухина, командира 2-ї гарматної батареї 1-го дивізіону, 84-го артполку, які мені довелося почути. Бійці винесли його до медпункту, звідти передали до медсанбату. Кілька годин лікарі виборювали життя командира. Кулі вдарили в живіт, подрібнили хребет. За кілька днів Сергія не стало. Не стало першого мого бойового командира. "Пацан, йди вперед!" – так він мені сказав при нашому прощанні. Йому було двадцять шість, мені – вісімнадцять.

В усі важкі хвилини життя на фронті і потім мені додавали сили ті слова, сказані командиром. Тяжко поранений, на краю свого життя, він думав про інших, думав про свій обов'язок солдата."

Гітлерівці чинили опір відчайдушно, використовуючи заздалегідь підготовлені укріплення, переходячи в контратаки з підтримкою танків, самохідок та бомбардувальної авіації. Наша дивізія після перших днів наступу втратила майже половину свого складу³⁶. І все-таки наступальний порив бійців та офіцерів був винятково високим. Дивізія нестримно йшла вперед.

"Не здригнулися жодного разу"³⁷

...Заїюльєв викликав мене з полку на НП.

Напруження бою наростало з кожною годиною. Декілька разів німці кидалися в контратаку, але щоразу відступали з великими втратами. Вони викликали авіацію. Спочатку почувся важкий гул бомбардувальників, а ще за кілька секунд – приголомшливі розриви фугасок. Потім знову з'явилися густі ланцюги ворога, який наступав...

Щойно було відбито цю контратаку, всі присутні на НП командира дивізії з полегшенням зітхнули. Але тут на пагорбі з'явилися німецькі танки.

Три... п'ять... десять... чотирнадцять... І ось уже не порахувати.

Я вперше бачу таку велику кількість танків. Заїюльєв кладе бінокль і, повертаючись до начальника артилерії, каже:

– Ну, бог війни, давай рухливий загороджувальний вогонь!

Ще кілька хвилин, і по дорозі танків встає заслін вибухів. "Тигри" зупиняються. Потім частина їх відокремлюється і, обтікаючи кордон загороджувального вогню, повзе до окопів.

Артилеристи ставлять завісу вогню перед окопами. Хмари диму та пилу затягли все – стали непроникними для ока. Час ніби зупинився. Кожна секунда здається вічністю. Але дим трохи розвіявся і вже ясно: одні "тигри" горять на полі

³⁶ За словами начальника медсанбату дивізії Лугового, загинуло понад 700 людей, поранено близько трьох тисяч.

³⁷ Н.Б.Івушкин. "За все в ответе". Стр.82-84

бою, інші повернули додому. З НП командира дивізії видно, що наші сусіди праворуч і ліворуч так само ведуть напружені бої. Всюди палають смолоскипами ворожі танки...

І в небі вирує бій. Швидкі "яки" атакують великовагових "юнкерсів", відганяють "месерів". Один за одним валяться вниз німецькі літаки, залишаючи чорні хвости диму. Вперше за час війни я бачу на власні очі перевагу наших соколів над авіацією супротивника. Може, для учасників боїв на Волзі та на Кубані це й не новина. Але для нас, які прибули із Північно-Західного фронту, – відкриття.

Скільки разів і в перші місяці війни і влітку 1942 року, коли ми вели бої на демянському плацдармі, німецька авіація безкарно бомбила нас... Віра в те, що ми літаємо "краще, далі, швидше за всіх", вихована у мирні дні, тоді зазнавала жорстоких ударів. На наполегливі запитання бійців: "Де наша авіація?" ми, політпрацівники, відповідали непереконливо, бо й самі ще не знали трагедії першого дня війни, коли було втрачено 1200 літаків (більшість їх ворог знищив на аеродромах).

Оговтатися від таких втрат було нелегко. Нелегко було створити нові типи літаків, які б перевершували за своїми якостями ворожі. Авіаційна промисловість, що перебазувалась на Схід, спочатку не могла задовольнити запити фронту. А гітлерівці кружляли над дорогами, над полями боїв, часом ганялися навіть за окремими машинами.

Але ось і скінчився їхній термін. Незважаючи на те, що ворог зосередив на Курській дузі могутні повітряні армади, ми виявилися сильнішими. І як це було здорово: не лише читати, чути, а й переконатися самим на власному досвіді, що відтепер наша авіація – господар неба.

Ми давно втратили рахунок часу, а бій не вщухав ні на мить. Не зважаючи на величезні втрати, супротивник продовжував вводити в бій все нові й нові сили.

Цей день можна назвати днем найбільшої напруги духовних і фізичних сил для всіх бійців та командирів дивізії. Наші ряди сильно порідшали, але не здригнулися жодного разу, ні на один момент.

У першому батальйоні 111-го полку в одній із рот вибули зі строю всі офіцери. І відразу, не допустивши збентеження, командування взяв на себе рядовий боєць Василь Конев.

Частини дивізії не лише відбили всі контратаки, а й просунулися вперед.

Вже в сутінках ми із Заїюльєвим залишили НП і попрямували на командний пункт. Спала нервова напруга, і одразу відчулася смертельна втома. Але було не до відпочинку.

Поєдинки з "тиграми"³⁸

Гарматні батареї нашого 84-го АП підтримували стрілецькі підрозділи "вогнем і колесами": гармати викочувалися на передову та прямим наведенням били по німецьких вогневих точках та танках.

³⁸ Зі спогадів Б.М.Малиновського про бої на Курській дузі.

У нашому дивізіоні відзначився капітан Петро Миколайович Кудинов – щойно призначений заступником Новикова – і гарматні розрахунки молодших командирів Прокудина, Сергунина і Долгова.

На Північно-Західному фронті капітан Кудинов був у штабній батареї полку. Ще до війни він закінчив військову школу, став командиром-артилеристом. Брав участь у боях на кордоні у 1941 році та був поранений. Донський козак за походженням, він був сильною і відважною людиною. У той же час його відрізняли розум, велика винахідливість, енергійність та дбайливе ставлення до підлеглих. Остання якість була, мабуть, найсильнішою. Капітан, як ніхто, умів берегти своїх людей. І не тим, що не посилав бійців у небезпечні місця – на фронті це неможливо, – а тим, що винятково вміло вибирав вогневі позиції для гармат, вимагав від підлеглих усіх заходів маскуванню та надійного укриття гармат, ніколи не губився і своєчасно приймав єдино правильні рішення, які рятували життя людей.

Бійців і командирів приваблювала і його зовнішність – міцний, добре скроєний, з живим, трохи глузливым поглядом. Капітан не ліз за гострим словом у кишеню, воно було в нього на язичку, заздалегідь готове жартом остудити чи підтримати співрозмовника. І за своїм зовнішнім виглядом, і за діями він усім, у тому числі і мені, здавався старшим за свої роки, хоча був моїм однолітком.

У ніч проти 17 липня командування попередило Кудинова, що вранці очікуються "тигри". Під керівництвом капітана вогневики працювали всю ніч: надійно вкрили боєприпаси, поглибили та замаскували укриття для гармат та розрахунків.

...Вранці з недалекої лощини, одна за одною, повільно, ніби оглядаючись, з'явилися чотири незграбні броньовані машини з довгими стволами гармат. За ними бігли ворожі солдати.

Кудинов розподілив перші три "тигра" між гарматними розрахунками і, коли вони наблизилися метрів на вісімсот, наказав відкрити вогонь. Назустріч танкам помчали бронебійні трасуючі снаряди. Було видно, як деякі попадали у ціль, але відскакували від потужної лобової броні. "Тигри" відкрили вогонь у відповідь і підбили гармату старшого сержанта Долгова. Кудинов наказав підкласти під вісь пошкодженої гармати ящики боєприпасів. Батарея продовжувала вести вогонь, але він, як і раніше, був безрезультатним.

Танки підходили ближче та ближче. Наставали ті хвилини, коли перевіряються воля та мужність командира та бійців. І двадцятидворічний капітан не розгубився: наказав командиру гармати Сергунину швидко перекотити гармату на триста метрів убік і вперед, щоб зустріти машини, що наближалися, стріляючи в борт. Впевнені дії капітана зняли нервову напругу з бійців. Дві гармати, що залишилися, підпалили перший ворожий танк, він задимів і зупинився. Інші танки рухалися до батареї, продовжуючи її обстрілювати. Пошкоджена гармата зовсім впала на бік, розрахунок уже не міг впоратися з нею... Була підбита і друга гармата...

Танки повільно просувалися вперед, жорстоко обстрілюючи батарею, що виявила себе. Становище здавалося безнадійним. Завдяки щасливому випадку

бійці обох розрахунків не постраждали. Кудинов наказав усім взяти протитанкові гранати та сховатися в окопах. Але тут гуркотіли постріли ліворуч. Розрахунок Сергунина швидко виконав маневр і зустрів танки, що наближалися, стріляючи в борт. Два танки були підбиті, останній поспішив сховатися в яр.

...По-іншому закінчився поєдинок із "тиграми" батареї капітана Воскобойника. "Юнкерси", що прилетіли, розбомбили гармати, які вели вогонь по ворожих машинах. Залишалася лише четверта гармата старшини комсомольця Івана Новикова. Розташована трохи осторонь, вона була прихована у житі та добре замаскована. На випадок виявлення противником її розрахунок заздалегідь підготував дві запасні вогневі позиції.

Сім "тигрів" і два "фердинанди" кинулися на батарею, що замовкла після бомбардування... На щастя, старшина був досвідченим командиром. За бої під Москвою та Сталінградом він уже мав нагороди: орден Червоної Зірки та медаль "За відвагу". За місяць перед боями Новиков вступив до комсомолу. Його розрахунок вважався зразковим. Зброя та бійці стали єдиним цілим. Поводження з гарматою було доведено до автоматизму. Кожен міг замінити будь-якого товариша. У минулих боях розрахунок досяг такої скорострільності, що здавалося, гармата заряджається автоматично. Словом, це був бойовий розрахунок зразка 1943 року, який чудово володів маневреними, легко маскованими 76-міліметровими гарматами. До речі, у перші дні та місяці війни дивізійні гармати були інші: маючи високий лафет, вони легко виявлялися супротивником. Бійці про них говорили з гіркою іронією: "Гроза танків, смерть розрахунку".

На бойовому шляху розрахунку "тигри" та "фердинанди" зустрічалися не вперше.

Побачивши танки, що рвалися до батареї, Новиков скомандував:

– Розрахунок, до бою! Прямим наведенням, по ближньому танку, бронебійним, приціл... наводити під вежу! Вогонь!

Навідник Смагин миттєво виконав наказ командира. Прогримів постріл. Та танк продовжував йти вперед.

– Наводь точніше! Вогонь! – спокійно скомандував Новиков. Після цього пострілу з остова машини повалили клуби диму. Проте другий танк продовжував йти вперед.

Пострілами зрізало і розкидало жито, яке приховувало гармату. Її помітили "фердинанди", що залишилися на горбу – і поруч із гарматним окопом стали рватися снаряди. Осколком поранило навідника Смагина. Його поспіхом перев'язали і поклали в ровик, а зброю на руках потягли в другий окоп. Високе жито приховало пересування, і розрахунок вийшов з-під обстрілу.

З нової позиції танки проглядалися гірше. Боєць Хисматулин, який замінив Смагина, зробив два постріли, і обидва безрезультатно. Але два танки піднялися на гребінь пагорба і стали видними майже повністю. За командою Новикова Хисматулин навів зброю на башню лівого "тигра". Після другого пострілу танк повернуло, і він вривався в машину, що йшла поруч. Пролунав потужний вибух.

Новиков хотів крикнути навіднику щось схвальне, обернувся до нього, але повітряною хвилею близького вибуху був перекинутий на землю.

Прокинувшись, командир побачив, що Хисматулин лежить поряд убитий. Снаряди продовжували рватися поблизу. З розрахунку залишилися тільки він та піднощик снарядів Паршин. Удвох вони перекотили зброю на останню запасну позицію. Тягнути по пухкій землі було страшно важко, і обидва без сил звалилися у викопаний поруч ровик. На щастя, відчувши відсіч, "тигри" збентежилися і на якийсь час уповільнили рух. Тепер вони йшли повільно, дивлячись на недобиту зброю. Але один, осмілівши, збільшив швидкість і став швидко наближатися до батареї.

Новикову, який спостерігав за танком через приціл, здавалося, що "тигр" зовсім поруч. Він бачив, як ствол на башті танку став розвертатися прямо на нього, блиснув вогнем. Розірваним ззаду снарядом поранило Паршина, який встиг піднести Новикову ще один снаряд.

Осколки, що летять, змусили старшину притиснутися до землі. Але він розумів, що треба негайно вистрілити і підбити грізну машину, що насувалася на гармату. Новиков скочив, стрімко і якимось одразу, одним рухом, ніби навів приціл на башту танка і рвонув спусковий механізм, встигнувши помітити, що гармата "тигра" вистрілила одночасно. Відразу жахливий удар позбавив його свідомості.

Перше, що він побачив, коли прийшов до тями, були ноги, що тряслися в конвульсіях вмираючого Паршина, який лежав трохи збоку. З неймовірною працею піднявши голову, старшина побачив, що вони обоє опинилися під станиною своєї зброї, яка перекинулася від вибуху випущеного "тигром" снаряда. Прислухавшись, зрозумів, що танк підбитий – брязкіт гусениць змінила зловісна тиша; на кілька хвилин відсунувся вбік біль... А потім непосильна, що давить зверху тяжкість, знову затьмарила свідомість. Більше Іван Миколайович нічого не пам'ятав.

У пристрасті боїв не все відразу ставало відомо. У полку вважали, що Новиков убитий, і батьки отримали похоронку. Через тридцять років я почув цю розповідь з вуст самого Івана Миколайовича Новикова! Не мені, а дітям Понировської школи, які розшукали ветерана і запросили його на зустріч у дні тридцятиліття Курської битви, розповів колишній старшина про ці події.

Після бійні в Понирях.

Символічна зустріч

Ніколи не забуду, як одного дня в розпалі бою в Понирях пробирався через поле з нескошеним житом, де щойно пройшов танковий бій. Хліба того літа вродили на курскій землі на славу – жито стояло високе, майже на зріст людини! Але від поля мало що лишилося. Безжально сполосоване гусеницями сотень важких машин, воно зберігало пам'ять про останні хвилини смертельного поєдинку. То там, то тут виднілися кістяки німецьких і наших танків, що згоріли. Стояв сильний запах гару. У житі лежали вбиті: і німці, і наші їх ще не встигли прибрати. На лузі за житом вишикувалися нескінченні шеренги збитих і покорежених березових хрестів: хтось із танкістів в азарті бою проprasував

гусеницями останній притулок окупантів. Поряд, у глибокому яру – величезний штабель трупів фашистських солдатів. Певне, під час відступу вороги не встигали ховати. Підійшов ближче і побачив роздуті, вкриті жуками та мухами трупи. Сморід стояв жахливий! А треба подивитися: це ж вороги лежали. Колись нахабні, самовпевнені, безжальні, котрі поставили навколішки майже всю Західну Європу, які вважали себе непереможними. Одного з солдатів, мабуть, поховати все-таки встигли – із землі стирчав березовий хрест. Я пройшов майже поруч із ним і прочитав напис – прізвище, дату народження та смерті. День та рік народження збігалися з моїми. Кожному рівно 23 роки! Виходить, зустрівся з ровесником! Туди йому й дорога! А для решти і березового хреста не буде! Символічна зустріч...

На третій чи четвертий день нашого успішного просування вперед начальник штабу капітан Агапов і я пробиралися до нового розташування штабу дивізіону. Ми спускалися по пологому широкому лузі. Він простягався кілометра на два-три і упирався в річечку, яка поділяла наші та ворожі війська. За річечкою знову йшло рівне поле, що добре проглядалося. Ми йшли відкрито, не маскуючись, вважаючи, що снайпер нас не дістане, та їх тут і не мало бути у гітлерівців, адже вороги ще тільки обживали передній край, а снаряди або міни на двох витратити ніхто не стане. Раптом пролунав пронизливий свист над головою, і ззаду щось сильно вдарило по землі, але вибуху не було. З ворожого боку долетів тихий звук пострілу. Трохи полежавши, ми підвелися і знову пішли вперед – незвичайний обстріл нас не злякав. Знов просвистіло, і попереду, зовсім близько, знову вдарило по землі. Значить, мітили в нас, але незрозуміло чим такого на північному заході не було...

– Озвірили гади! – крикнув мені капітан, що, як і я, впав у густу траву. – 3 танка стріляють бронебійними болванками... Почекати треба!

Хвилин через три-чотири вирішили далі просуватися по одному, короткими перебіжками. Першим схопився Агапов. Але не встиг відбігти і десяти метрів, як знову свиснуло і вдарило по землі снарядом, а потім, майже одночасно, пролунав дзвінкий залп протитанкових гармат, що стояли неподалік. Коли потім знову почали просуватися вперед, ніхто вже не обстрілював. Молодці артилеристи! Видно, давно вистежували нахабного, що закопався в землю "тигра": покінчили з ним одним залпом. До речі, це були останні дні перебування начальника штабу Агапова у нашому дивізіоні. Його знову понизили на посаді, цього разу призначивши командиром батареї. Через кілька днів він був поранений, але перед цим встиг відзначитись – коли убило навідника, сам став біля зброї і з першого ж пострілу підбив "тигра". За цей бій капітан був нагороджений орденом Червоної Зірки. Його подальша доля мені не відома.

Справжня хоробрість

...Якось, коли наша дивізія переслідувала супротивника вже далеко за Понирями, я прийшов на НП дивізіону. Стояв спекотний літній день. На передовій було тимчасове затишшя. Користуючись цим, розвідники лежали за кілька метрів від бліндажу, підставивши носи під промені сонця. Біля входу сидів

зв'язківець. Мартинов лежав осторонь усіх, метрів за п'ятнадцять. Раптом на схилі висотки вибухнула міна. Усі кинулись у бліндаж. Підбігаючи до схованки, я глянув на Мартинова. Він не ворухнувся. "Спить, – подумалося мені. – Треба розбудити". Кинувся до нього з криком:

– Микола! Обстрілюють! Біжимо в бліндаж!

Мартинов повернувся з боку на бік, позіхнув і голосно, щоб чули розвідники в бліндажі, сказав:

– Мене не вб'є!

І зараз, коли пишу ці слова, чую його спокійний, з невеликою хрипотою голос. Міна, що розірвалася позаду нас, засипала кущі осколками. Я не ризикував і сховався в бліндаж. Обстріл продовжувався. Міни раз у раз рвалися на висотці – ліворуч, праворуч, попереду та ззаду нашого укриття. Мартинов "витримував характер". Хвилин десять-п'ятнадцять пролежав він під осколками, що сікли кущі, доки не закінчився обстріл.

Ті, хто був на фронті, можуть уявити, як така поведінка діяла на людей. Не дарма любили розвідники Миколу Тимофійовича! Багато така безстрашність означала на війні, де людина ставала грудкою оголених нервів! Але якщо говорити про характер Мартинова, то це, мабуть, не все. Він не був безрозсудно хоробрим!

Багато пізніше, вже в Білорусії, я був випадковим свідком іншої картини. Якось довелося мені йти по погано замерзлому, запорошеному снігом, з рідкими кущами болоту. Попереду себе побачив людину, що швидко йде. Уважно придивившись, упізнав Мартинова. У цей момент з ворожого боку пролунали гарматні постріли, і позаду нас шльопнули в болото і глухо розірвалися два снаряди. Падаючи на землю, я побачив, як одночасно зі мною впав Мартинов. Потім ми одночасно схопилися й побігли вперед і знову впали на сиру кочкувату землю болота при наступному снаряді. Мартинов був трохи далі за мене від розривів, але поведився так само, як і я. Цього разу він був один і, знаючи про це, не хотів ризикувати своїм життям.

Щоб завершити розмову про хоробрість, наведу кілька рядків із листа командира батальйону одного зі стрілецьких полків дивізії Василя Івановича Турчанинова:

"У роки війни я помітив такий факт: як правило, солдати, сержанти та офіцери, які в повсякденному житті нічим не виділяються, тихі і спокійні, в бою ведуть себе хоробро, показують зразки безстрашності, і навпаки: демагоги, всезнаючі хвальки часто в складних ситуаціях втрачають голови і можуть вчинити зрадництво.

У батальйоні, яким я командував був офіцер, лейтенант Г.³⁹. Хлопець дуже хвалькуватий, за його розповідями, він сам міг перемогти Німеччину. А ось коли в бою під мизою Картужі німці перейшли в контратаку, Г. злякався, залишив взвод і сам утік у ліс. Взвод загинув.

І навпаки, був у батальйоні командир роти старший лейтенант Куйкубаєв. Любив помовчати, про свої перемоги ніколи не говорив, але був безмірно

³⁹ Я вирішив не вказувати прізвище. – Авт.

хоробрий і водночас розважливий. Рота під його командуванням завжди чудово виконувала бойові завдання. І таких прикладів можна було б наводити багато."

Мені залишається додати, що той, хто написав ці рядки сам був прикладом скромності та безстрашності одночасно.

Чим далі від Понирів просувалися наші війська, тим слабше ставав опір противника. Гітлерівці залишали село за селом, боячись, мабуть, потрапити до оточення. Це були не ті веселі курські села, якими ми проходили перед наступом. В деяких зовсім не мав молоді – фашисти вигнали її до Німеччини. Попадалися села, де вікна були забиті дошками. Епідемія тифу спустошила їх.

Незрима, але головна зброя

Іноді полк відставав від піхоти, і тоді порушувався зв'язок із передовою. Але все одно артилеристи робили свою справу. Пам'ятаю, якось під час нічного маршу зі штабу полку нам передали по рації, що на шосе, яким противник відводив техніку, зібралось багато танків, машин і артилерії. Було наказано негайно зробити масований вогневий наліт. Начальник штабу капітан Воскобойник, який змінив Агапова, наказав вогневидам розгорнути гармати, а мені – підготувати дані для стрільниці. Гарматні розрахунки не забарилися, я теж; через лічені хвилини шквал гарматного вогню змусив усіх здригнутися. Через день, проїжджаючи місце обстрілу, побачили результати "роботи" дивізіону – на узбіччях шосе валялися розбиті автомашини, гармати, неприбрані трупи гітлерівців. У битві на Курській дузі виявився, як ніколи раніше, накопичений за війну бойовий досвід наших солдатів і командирів – незрима, але головна зброя, яку вкладає до рук людей війна. Фашистські війська у 1941 році мали цю зброю. Тепер вона з'явилася й у нас! З надлишком!

Наприкінці боїв, коли, здавалося, вже мало що нам загрожувало, ми втратили комбата – старшого лейтенанта Панкратова, загального улюбленця і веселуна, і мало не втратили Мартинова. Перед наступом вони сховалися в бліндажі з накатом з колод та землі. Після нашої артпідготовки, коли роти пішли вперед, ворог відкрив вогонь із важких гармат. Один із снарядів потрапив у кут бліндажу, але не розірвався, а своєю ударною силою розвалив накат. Як потім виявилось, у цьому кутку сидів Панкратов. Мартинова завалило колодами та піском. Праву руку його затиснуло між колод, і вона стирчала назовні. Під вагою навалених колод і землі, оглушений ударом, він почав втрачати свідомість... Обстріл продовжувався. Коли прибігли командир дивізіону і розвідники, що сиділи в сусідньому бліндажі, то, побачивши руку, що стирчала, першим відкопали Мартинова. Лівою рукою він притискав до грудей відірвану снарядом голову Панкратова. Кілька днів Мартинов приходив до тями, – йому здавалося, що голова все ще залишається притиснутою до його грудей, – але в санбат не пішов, хоча дивізію відвели на відпочинок.

Запам'яталося все життя

Багато означала у бою взаємовиручка! Неодноразово проявлялася вона і тут, у боях на Курській дузі. Під час наступу на містечко Жирятино розвідник нашого дивізіону Петро Іванович Яценко, якому тоді йшов дев'ятнадцятий рік,

опинився на мінному полі. Він зрозумів це тільки тоді, коли неподалік майже одночасно пролунали два вибухи і його обдало порохом гаром. Інстинктивно він упав на землю. Озирнувшись, побачив, що з п'яти солдатів мінометного розрахунку, що тікали праворуч від нього, піднялися лише троє. Два солдати, очевидно, були поранені та лежали на землі. Боячись зробити невірний рух, він завмер на місці, а потім, наважившись, став пробиратися до потерпілих. Стан граничної напруги, коли він йшов мінним полем і після перев'язки поранених виводив їх з небезпечного місця, насилу відшукуючи свої сліди, запам'ятався йому на все життя.

Через три дні тяжко поранило самого Ященка. Він знепритомнів. Отямився в медсанбаті. Вже після війни, у рік сорокаліття битви на Курській дузі, сподіваючись знайти невідомих рятівників, Ященко розповів про цей випадок на зустрічі ветеранів дивізії. Мені особливо запам'яталася остання його фраза: "Коли побачив поранених солдатів, подумав – якщо не допоможу їм, то й мені, якщо щось станеться, не допоможуть. Тому так вчинив. І не помилився!"

Бойова обстановка, на жаль, не завжди давала змогу своєчасно винести поранених із поля бою. Так сталося і при наступі на село Стара Рудня на тій же Курській дузі. У жорстокому бою за село солдати 228-го полку нашої дивізії зазнали великих втрат. Наступного дня гітлерівці оточили, а згодом захопили село. Будинки та сараї були заповнені пораненими. Залишки нашої роти ледве вирвалися з оточення. Серед них були старший сержант зв'язківець командира роти Михайло Андрійович Шмитько та автоматник Федір Якович Щербин. Коли наступного дня село було відбито, серед сімдесяти поранених солдатів не було жодного живого – вороги добили їх. Шмитько доручили зібрати документи, ордени та медалі загиблих. Розповідаючи цей випадок мені, він із хвилюванням згадував, як ніс у штаб два речові мішки – з документами та орденами...

ВІД РАДЯНСЬКОГО ІНФОРМБЮРО

З оперативного зведення за 17 липня 1943 року

На Орловсько-Курському напрямі наші війська продовжували активні бойові дії. Противник чинить відчайдушний опір, використовуючи закопані в землю танки. Атаки, вжиті радянськими військами, завершилися взяттям низки населених пунктів. За два дні боїв наші війська повністю відновили становище, яке вони займали на початок німецького наступу, тобто. до 5 липня цього року. Таким чином під ударами наших військ німці залишили все, що їм вдалося захопити ціною нечуваних втрат живої сили та техніки за вісім днів наступу.

Просуваючись уперед, наша дивізія пройшла довгий шлях. Але ось і перепочинок. Треба було привести себе до ладу, отримати поповнення.

Багатьох солдатів та офіцерів нагородили орденами. За вміле та рішуче керівництво бойовими діями командир нашого дивізіону Новиков отримав орден Олександра Невського. Начальника розвідки Мартинова, який дуже багато допомагав Новикову, нагородили орденом Червоного Прапора, капітана Кудінова – орденом Вітчизняної війни I ступеня. Серед назв частин – учасниць Курської битви, які зараз можна прочитати, побувавши на місці колишнього командного пункту фронту, де споруджено величний меморіал учасникам бою, назва нашого

84-го АП зустрічається двічі: у складі частин 13-ї армії, що відображала натиск ворога на Понирі, і у складі 65-ї армії, з якою ми завершували наступ, перебуваючи вже разом зі своєю дивізією.

Звичайно, тоді ми ще не могли повністю оцінити значення перемоги на Курській дузі. Пізніше стало відомо, що "радянські війська під час цієї битви розгромили 30 дивізій, вермахт втратив близько 500 тис. солдатів і офіцерів, 1,5 тис. танків, 3 тис. гармат і понад 3,7 тис. літаків... З 20 танкових і моторизованих дивізій, що брали участь у битві під Курском, 7 виявилися розгромленими, а решта зазнала значних втрат". Від таких втрат гітлерівська армія вже одужати не могла.

"Вчися, як я воюю!"

Під час наступу на Курській дузі я та брат Льова з кожним днем наближалися один до одного. Наша дивізія рухалася у напрямку Орла з півдня, його частина наступала на Орел зі сходу.

Отримуючи листи від брата, я неодноразово думав: а раптом і тут пощастить на зустріч? У війну можливість і нездійсненність зустрічей близьких людей визначали миті, ціна часу незмірно зростала: перенасичений масою подій, він ніби спресовувалося, дозволяючи нагоді здійснювати, здавалося б, неможливе...

Можливо, й було до брата рукою подати, а – розминулись!

Після війни, коли я повернувся додому, батько дав мені надіслані братом вирізки з фронтових газет тих днів. На одній була фотографія Льовиноного танка. Голова Льови у шоломофоні висовувалася з відкритого люка на гарматній башті. У другій вирізці розповідалося про комсомольські збори: "...Парторг гвардії капітан Серов у своїй доповіді сказав: наші комсомольці показали приклад героїства та самовідданості. У боях відзначилися тт. Беспалов, Белкін, Ющенко, Морозов. Високий бойовий вишкіл показав танковий екіпаж комсомольця лейтенанта Малиновського. Багато хто з цих товаришів нагороджений урядовими нагородами. Після доповіді комсомольці розповіли про свої бойові справи, ділилися досвідом роботи. Командир танкового екіпажу лейтенант Малиновський розповів, як він підбив два танки супротивника. Його виступ комсомольці зустріли оплесками..."

На третій газетній вирізці було вміщено перелік прізвищ нагороджених. Серед них було прізвище Льови. Він отримав орден Великої Вітчизняної війни II ступеня. Збоку, на газетному полі, він своєю рукою написав сестрі, яка, закінчивши школу, збиралася вступати до інституту: "Ось, Льолько, вчись, як я воюю!"

Батько зберіг лист Льови, написаний ним на другий день після того бою:

"...Ввечері під покровом темряви я зі своєю машиною поїхав на допомогу товаришам. Ніч і наступний день були відносно спокійні. 3 серпня з ранку почалася артилерійська підготовка. Німці, мабуть, вирішили нас контратакувати. Іван теж не був бездіяльним. Я зі своїми товаришами, замаскувалися і стояли в засідці, чекаючи німецькі танки і піхоту. Моя машина

стояла під прямим кутом до всіх інших і трохи позаду в молоденькому сосняку – верхівки сосонок трохи прикривали вежу.

Огляд був чудовий. Щодо цього в інших було гірше – вони були у високих соснах. Під час артилерійської підготовки часто доводилося вилазити з машини та передавати отримані радіограми командирів. Все обходилося благополучно.

Після проведеної артилерійської підготовки та нальоту авіації супротивник пішов у контратаку. По пагорбу рухалося п'ятнадцять німецьких танків, за ними бігли групи автоматників. Яке було видовище – дивитись, як повзуть ці залізні броньовані машини! Підпустивши їх ближче, приблизно на 600 метрів, я та всі інші відкрили по них вогонь.

Перший снаряд збив все маскування і верхівки найближчих сосонок повітряною хвилею. Стало добре видно цих гадів; зарядив бронебійним і з цього пострілу підбив та запалив один німецький танк Т-ІУ. Після цього зробив ще кілька пострілів. Потім дивлюся в приціл, а нічого не бачу. Довелося вилізти з машини. Він, сволота, помітив це і випустив чергу з кулемета, але я швидко зіскочив униз.

Виявляється, це суха гілка з листям від старого маскування впала; я її паличкою витяг, рукою не можна було; стріляв, собака. Схопився назад у танк і дав їм жару! Мій башнер лише встигав заряджати гармату. Підбив ще один танк. По другому бив, та його мій снаряд не брав. Виявилось, що це "тигр". Але його потім підбили спеціальним снарядом. Шкода, що в мене таких не було, а то б я його розчихвостив. Бій тривав п'ять годин. За весь цей час ми підбили разом із артилеристами 2 німецький танк, з них було 3 "тигри".

Надвечір, коли все трохи затихло, нам привезли обід, а ми про нього зовсім забули. Хотілося страшно пити; у мене навіть верхня сорочка була мокра..."

Написаний олівцем і складений трикутником фронтний лист... Його неможливо читати без хвилювання. Напевно, якби зібрати всі ці дорогоцінні трикутники того часу, то вийшла б чудова епістолярна епопея. Скільки мужності, непохитної віри в перемогу, ненависті і презирства до фашизму, що розв'язав війну, встає за простими рядками, написаними рукою старшого брата!

ВІД РАДЯНСЬКОГО ІНФОРМБЮРО З оперативного зведення за 4 серпня 1943 року

На Орловському напрямку наші війська продовжували наступ.

На північний захід від Орла німці безперервно кидали в контратаки піхоту, підтриману танками, самохідними гарматами та авіацією. Радянські війська відбили всі контратаки противника і завдали йому великої шкоди. Підбито та спалено 32 німецькі танки та знищено до полку піхоти супротивника.

"Важка у мене робота"

У дні, коли наша дивізія, закінчивши наступ, була відведена на відпочинок, Льова все ще брав участь у боях. У батьків зберіглася його листівка, написана в серпні, – лише кілька рядків:

"...Все-таки я якимось дивом ще живий і здоровий і нічим не хворію. Ваші листи, як я вже писав, отримав. Нам ворони з хрестами теж дуже паскудять. В

багато разів більше Вашого. Від них найсильніше і дістається. Востаннє (позавчора) уламком маленьким розірвало лікоть у гімнастерки. Тепер і я вже звик до всього, як і Борис. Адже наша справа набагато важча, ніж у нього. Не знаю тільки як, але мені поки що щастить. У машині наскрізь пробиті два опорні катки, надтрансмійний люк і є одна вм'ятина на вежі. Постраждав, крім того, мій комбінезон. Від нього залишилися лише клаптики. Його розірвало уламками під час бомбардування. Як бачите, нічого особливого немає. Тепер би тільки далі вигнати фріців. Сьогодні писатиму всім листи. Напишу і Борису. Він десь поруч і, мабуть, здорово воює..."

Пекло танкових битв стоїть за листами брата...

Втрати у танкістів у дні наступу були більшими, ніж у піхоті. Від пострілів танкової гармати повітря всередині машини наповнювалося їдким порохом гаром, ставало важко дихати. Звуки пострілів наче молотом били по голові. Від ударів ворожих болванок по броні її внутрішня частина відколювалася, і уламки летіли на всі боки, вражаючи танкістів. А коли танк підбивали чи підпалювали, вибратися з машини на очах у супротивника, не згоріти, допомагало лише чудо.

Після війни я зустрів Миколу Крупина, який навчався з Льовою і опинився в роки війни у Горькому. Брат кілька разів приїжджав у це місто за новими машинами та заходив до нього. Був веселий, розповідав, як підбивав німецькі танки, як сам вибирався з охоплених полум'ям машин. В останню зустріч більше мовчав, а прощаючись, сказав: "Навряд чи побачимось! Тяжка у мене робота!"

Дорогий Льова! Ти як у воду дивився – 15 грудня 1943 року тебе не стало... Загинув під час бою поблизу села Пильки. В Іваново батькам прислали з нарочним похоронку, Орден Вітчизняної війни I-го ступеня, фотографії Льови та мене, пробиті уламком, виїняті з кишені його гімнастерки. Брата нагородили посмертно, цього ж дня нагородили й мене. Бог помилився – змінив нашу долю. Брат був копією батька – майже двометрового зросту, "золоті руки" – робив саморобні фотоапарати, радіоприймачі, домашній посуд. Досить подивитися на фотографії мене та брата – одразу помітно, наскільки він перевершував мене на вигляд, дзеркалі душі – інтелекту. Братська любов, дружба, довіра – не завжди виникає, а в нас всього цього було більш ніж достатньо...

Те, що цього дня сталося з братом, я не знав, і отримав листа зі страшною звісткою лише через три місяці... Першим написав батько, потім мама.

Лист батька

Наприкінці березня мене викликали до командира дивізіону. У штабному бліндажі були Новиков, Мартинов та Коваленко. Мартинов звернувся до мене:

– Борисе, ми отримали листа від твого батька. Воно послане Беляєву, але стосується тебе, я маю прочитати його тобі.

Він почав читати, а моє серце вже підказувало: щось трапилося з Льовою!

"Іваново, 11 березня 1944 р.

Якщо у Вас зараз Борис, то при ньому цього листа не читайте (тоді цю фразу Микола пропустив).

Шановний товариш Беляєв. Доброго дня!

Днями наша сім'я отримала Вашого листа. Ви надіслали його на адресу дружини. Дякуємо за Ваші теплі рядки, за Ваш привіт, який Ви шлете нам з фронту. Ви пишете, що Ви з Борисом друзі, що його радості та прикраси є такими ж і для Вас. Нам, батькам Бориса, дуже приємно знати, що в нього в тій важкій обстановці, в якій він перебуває ось уже 4-й рік, є все ж таки людина, з якою він може відвести свою душу: поговорити, порадитися, поділитися враженнями тощо. Без цього жити людині важко. Ось ця Ваша близькість до нього і дає підставу написати цього листа Вам. Як Ви вирішите, як Ви надумаете за потрібне зробити нехай так і буде. Нам здалеку це питання вирішувати важко, а Вам видніше. Справа ось у чому. Нам Борис пише досить часто. Вчора ми отримали від нього останній лист із маленькою фотокарткою⁴⁰. Виглядає начебто непогано. І в кожному листі він незмінно запитує, що пише Льова.

Мати якось йому написала, що повідомить адресу брата. Зараз він цю адресу запитує. Але, дорогий товаришу, Борис ще не знає того страшного, нічим не виліковного нашого горя, яке ми переживаємо вже три місяці. Наш безцінний, золото наше, Льова загинув 15 грудня 1943 року. Офіційну звістку про це ми отримали 11 січня. Сил ніяких немає, щоб говорити про це. І зараз пишу Вам, а сльози душать горло та застилають очі. Ми вирішили не писати про це Борисові. Якщо нам важко сім'єю переживати це горе, то він там один, йому ще важче. Так ми й не писали. Але важко бути й нещирим перед Борисом. На його запитання доводиться відмовчуватись. Листи виходять фальшивими, а це неприємно. Ось я і звертаюся до Вас, як до друга Бориса, просто за порадою, як вчинити? Чи писати про трагедію, що трапилася, йому? Адже це були такі брати-друзі, що я не знаю, хто ще так жив, як жили вони. І ця звістка, звичайно, для Бориса буде вбивчою. Як ви на це відповісте, так ми й зробимо. Звичайно, рано чи пізно Борис і сам це дізнається. А як зараз? Мати боїться, що, дізнавшись про смерть Льови, він полізе на рожон, щоб помститися проклятим німцям, тоді ми і його втрачимо останню нашу надію.

Льова загинув у боях під Невелем. Загинув майже випадково. Це було так. Машина стояла у бойовій готовності. Екіпаж був на місці. Льова, як командир, пішов одержати завдання. І ось, повертаючись, всього за два метри від машини потрапив під обстріл міномета. Був смертельно поранений. Відірвало носок, і весь правий бік був у ранах: не було живого місця. Сказав: "поранений", – і через 10 хвилин помер.

Йому назустріч із машини вискочив механік і був тут же вбитий. Двоє інших сиділи в машині та вціліли. Від них ми й дізналися ці подробиці. Льова посмертно нагороджений орденом Вітчизняної війни I ступеня. Зі штабу нам відповіли, що його ордени будуть надіслані з нарочним. Поки що ще не отримали. Майор надіслав сердечного листа з чудовим відгуком про Льову та детальну карту району, де його поховано. Місце могили вказано найточніше. Біля села Пильки Єзерищинського району Вітебської області, біля узлісся – північно-західніше села. На карті там, де могила, поставлена зірочка.

Секретар комітету комсомолу пише, що, як найкращий комсомолец, Льова був представлений у кандидати ВКП(б), і в останній бій йшов уже партійним. Цього він сам ще не писав. Його останні листи всім були від 10 грудня, із віршами для Льолі. Ймовірно, цього числа Борису писав. Усіх привітав із Новим роком, ніби відчував. Хоча було ще зарано. Ми тепер живемо, не знаю як. Що б не робили, у мозку одна свердлувальна думка, що ніколи вже не побачимо свого Льовушку. Знаємо, що сльозами горю не допоможеш, але терпіти не можемо. Отримуємо від усіх і звідує, і від рідних, і від знайомих, співчутливі листи, в яких усі найкращим чином згадують Льову. Ось Ви, дорогий товаришу, і вирішите наше важке питання. Якщо скажете, що Борису не варто казати, то ми й не напишемо йому. Якщо ж допоможете йому впоратися з цією звісткою, можливо, якось підготуєте, тоді прочитайте цього листа. Чекаємо

⁴⁰ Це була копія знімка для партквитка, яку я випросив і послав додому.

від Вас відповіді. Скажіть Борису, що тепер у нас один він і щоб беріг себе, люблячи нас. Ми живемо тепер лише їм..."

Мартинов віддав листа мені. Я машинально взяв його і вийшов із бліндажу. Ішов куди очі дивляться, ковтаючи сльози, що самі собою ллються по обличчю. Хоча я знав, що на війні все буває, ніколи не хотів думати, що з Льовою може щось трапитися. Ось тільки місяці три тому, у грудні, коли я мав поганий настрій, чомусь подумалося – чи не сталося щось з Льовою... І саме в грудні його не стало. Немов відчував...

У напівсвідомості, з тяжкою, немов наливою свинцем головою, наповнений почуттям найбільшого в прожитому житті горя, що звалилося на мене, я машинально йшов і йшов лісом. Жаль, що не буває на світі чудес: у ці хвилини, не вагаючись жодної миті, віддав би своє життя, щоб воскресити брата!

Отямився перед входом у велику зроблену з колод землянку. Судячи з напису на прикріпленій до дверей фанерці, це була полкова санчастина, що розташовувалась кілометрів за сім від нас. "Якщо вирвати всі зуби без знеболювання, може, стане легше? – раптом виникла дика думка. – А як у Іванові?..." Думки мої змішалися.

Уявив переживання батька, матері, Льолі... Стало страшно за них. Як вони переживають це лихо? Ці думки повернули до дійсності, і я пішов до свого бліндажу.

"Тату, мама та Льоля чекають моєї відповіді. Як хоча б трохи зняти з дорогих людей тяжкість переживань?" – думав я всю дорогу назад. І вирішив написати, що вже давно знаю про загибель Льови – про це мені повідомили з його частини, але я мовчав, жаліючи їх... Мені здавалося, що цією святою брехнею зможу трохи пом'якшити біль батьків...

Рано-вранці Новиков викликав мене до себе:

– Захворів комбат гаубичної. Приймай тимчасово батарею! Сьогодні ж проведи пристрілювання німецької передової. Карту і все, що потрібно для стрільянини, візьмеш у командира батареї. Іди!

Комбат гаубичної батареї у нас справді захворів. Тимчасово його міг замінити будь-який офіцерів батареї. А Новиков призначив мене. Ні, тоді я не думав про причини, що змусили командира дивізіону ухвалити таке рішення. Зараз розумію: Новиков хотів відволікти від переживань, порадувати довірою. Крім того, він знав, що нічим не ризикує, – бойова обстановка була спокійна, небезпеки на передовій не більше, ніж на вогневих позиціях...

Наказавши черговій зміні розвідників слідувати за мною, я пішов по дроту зв'язку на НП. Іти треба було кілометрів сім. Мокрий сніг липнув до ніг, ступні провалювалися. У мозку миготіли, як наяву, картини загибелі Льови, слова батька... Я машинально переставляв ноги і йшов уперед, уздовж дроту, не помічаючи відстані, глибоких кучугур та поривів весняного вітру. Червоноармійці, розуміючи мій стан, мовчки йшли слідом. Нарешті за невеликою річкою, ще затягнутою льодом, ззаду вкритого снігом пагорба показався бліндаж. Від нього до НП, що розташовувався на пагорбі, вела неглибока снігова траншея.

Раптом через Прип'ять пролунали звуки мінометних пострілів. Міни просвистіли десь ліворуч і розірвалися осторонь нашого НП. Бойова обстановка та необхідність виконати наказ Новикова відвернули від думок про Льову. "Обстріляю мінометників", – подумав я і спитав у розвідників координати ворожої батареї. Вони не могли відповісти – ворог хитрував: і сьогодні вів вогонь рідкісними нальотами, а звідки – точно визначити не можна.

Повзком дістався НП і став розглядати через стереотрубу передній край. Траншеї нашої піхоти були метрів за п'ятсот. За ними йшла дротяна огорожа. З півкілометра далі проглядалася ворожа передова. За річкою, вкритою снігом, що приховав контури її берегів, на високому пагорбі виднівся Петриков. Одне місце у ворожій обороні здалося підозрілим. Траншея там згиналася кутом, на якому бруствер був вищим, ніж всюди. "Кулеметне гніздо або бліндаж", – вирішив я і став уважно спостерігати. Але без толку: час минав, а німці нічим себе не виявили. "Боятися голову висунути, а може, сплять гади! Зараз розбуджу!" Підготувавши дані для стрілянини та перевіривши їх кілька разів, подав першу команду. Снаряд прошелестів над нами і розірвався у нейтральній смузі. Третій вибухнув поряд із кутом траншеї. Додав залп батарей. Фонтани снігу та землі оточили бруствер: "Тепер спіть... мертвим сном!" – зло подумалося мені. Прикинув дані по ділянках німецьких траншей праворуч і ліворуч: може, стануть у нагоді, а раптом виявить ще себе фашистська сволота чимось?

Намагаючись побачити хоч якусь ціль, я не йшов з НП. Ноги й руки задерніли від холоду. "Обстріляти Петриків?" Але тут же відкинув цю думку – за повного затишшя на фронті в містечку могли бути мирні жителі. Перший раз, та ще й такого дня, в моїх руках опинилася батарея! А стріляти нема куди! Прикро! Ледве не розплакався. Чи від образи?

Надвечір нічого не змінилося. Відпочивши в бліндажі, трохи зігрітим теплом тіл розвідників, я повернувся на НП. Там, де були німецькі траншеї, піднялася ракета, квапливо висвітлюючи нейтральну смугу. Наша передова, занурена в нічний морок, мовчала. Згадалося останнє прощання з Льовою. Тоді я не міг уявити, як складуться наші долі... Світло нової ракети, що спалахнула над передовою ракети, розсипалося в моїх заповнених сльозами очах у дрібні ворожі іскорки. Тільки ніч знала, як мені було важко!

"Логіка війни невблаганна. Вона не щадить ні хороших, ні поганих. Навпаки, до прекрасних людей вона більш нещадна", – цими словами з приводу загибелі одного з улюблених героїв "Севастопольських оповідань" Толстого хочеться сказати про брата. Так, смерть обрала з нас двох тих, хто кращий, – сильніший, мужніший, потрібніший батьку, матері, людям... Минає час, біль не затихає...

У важкі хвилини повоєнних років брат, як і в дитинстві, не залишав мене. Його образ вставав переді мною, і я казав собі: "Не опускай руки! Ти живеш і за нього!"

Багато років чекала Льову, не знаючи, що він загинув, Галина Сергіївна Градовцева, його однокашниця по інституту.

У відповідь на мого листа⁴¹, в якому я повідомив про загибель Льови і просив написати, що вона пам'ятає про нього, Галина Сергіївна писала:

"...Не можу передати, як приголомшив мене Ваш лист. Він сколихнув все пережите, хоч і минуло тридцять років. Згадаєш, так і зараз серце болить, важко писати... Десять років я не виходила заміж, чекала на повернення Льови з війни..."

Яким я пам'ятаю Льовушку? Він був розумний, скромний, чесний, добрий, тактовний, сором'язливий, як дівчина, дбайливий, як самий близький. Завжди поруч, але не на видноті. Ми, студенти курсу, дуже любили його. Дуже соромився свого зросту...

...Перед виходом на фронт приніс мені фото (удвох з татом), сказав:

– Це мій тато, я якось не встиг тебе познайомити з ним...

В останньому трикутнику написав про ті жахіття, які побачив після відступу німців. Жалівся, що йому заважають довгі ноги, важко сидіти в танку. Лист був повний рішучості мститися німцям. Запам'яталися його слова: "Жиманем, так жиманем, востаннє"! Більше від нього листів не отримувала. Відповіді на мій запит до частини не надіслали...

...Дуже захотілося побувати на могилі Льови, буду ростити махровий бузок. Він так любив бузок!"

У братській могилі, де похований Льова, сплять вічним сном 1273 вірних сина Батьківщини.

...На стіні моєї кімнати – викарбуваний на міді портрет дорогого Льови. Він дивиться на мене таким же двадцятидворічним, яким був у 1941 році, до війни, що забрала десятки мільйонів життів. І я мимоволі, вкотре думаю: людство не повинно допустити нової світової війни, не можна перетворити Землю на спільну братську могилу!

* * *

"Курська битва була грандіозною перемогою у битві, що не має собі рівних за запеклістю та завзятістю боротьби.

"...Не було безіменних героїв, – писав колись Юліус Фучик, – а були люди, які мали своє ім'я, свій образ, свої сподівання та надії, і тому муки самого не помітного з них були не меншими, ніж муки того, чиє ім'я увійде до історії".

Ці слова цілком можна віднести і до Курської битви, і до Брата. Кожен її учасник зробив свій внесок у перемогу, кожен має право увійти в літопис тих билинних за героїзмом днів."⁴²

Великий подвиг Матерів

Нарешті прийшов лист мами.

"Милий мій синку Борюшенька! Міцно-міцно тебе цілую і бажаю тобі всього-всього доброго! Боря, звідки ти дізнався про загибель нашого Льовочки? До нас ця звістка прийшла 10 січня. Пам'ятний цей день на все життя... Незабаром привезуть його ордени. У нас усе зберігається: і Льовини листи, і листи його товаришів, і начальства... Боренька, синочку, ти про нас не турбуйся... Час лікує потроху, а особливо бадьорить надія побачитися з тобою. Цією надією ми і живемо... Тато здоров'ям нічого, п'є йод від серцевої хвороби. Цілую тебе міцно, моє ненаглядне дитячко. Твоя мама."

⁴¹ Адресу Г.С. Градовцевой я дізнався лише через 30 років. – Авт.

⁴² М.Б.Івушкин "За все в ответе". Стор. 92

У кількох місцях рядки листа, написані червоним чорнилом, розбухли від сліз. Немов стікала на них крапля за краплею мамина кров...

Згадуючи зараз напутні слова поліської жінки, свою маму, матерів тифозних сіл Полісся, я думаю про великий подвиг матерів у роки війни. То справді був громадянський, а не військовий подвиг. Матері не стріляли по фашистам. Це робили їхні сини, для яких Батьківщина та мати були однаково дорогими. Захищаючи Батьківщину, вони захищали матерів. І поруч із ними, підтримуючи у скрутну хвилину, була материнська любов. Вона була в листах, у солдатських спогадах про дитинство, у нехитрих посилках на фронт із сухарями, ватниками та рукавичками, у безприкладній праці матерів на заводах, у полі та вдома, у стійкості та мужності жінок, що опинилися в окупації. Вона зміцнювала руки та дух солдатів. Вона разом із ними вражала загарбників!

Матерів ранило і вбивало так само, як солдатів, тільки їхні рани та смерті були ще більш болісними, ніж солдатські: ранилися і вбивалися їхні душі, їхні материнські серця. З кожним пораненням, звісткою про смерть дорогого сина все більше біліло материнське волосся, раніше наставала старість. І все одно треба було працювати, любити своїх і чужих дітей, що залишилися, допомагати країні бити ворога!

Велика і самовіддана любов материнського серця! І це, як ніколи, виявилось під час війни!

"Перед великим розумом я схиляю голову, перед великим серцем – коліна", – сказав Йоганн Вольфганг Гете. На тисячах братських могил стоять у німому мовчанні постаті солдатів, що схилили коліна перед загиблими товаришами, що лежали в землі, їх великим подвигом. І великим подвигом їхніх матерів!

Жовтень 1943 року. Центральний фронт. 61-а армія

Ідемо на захід. Курська дуга позаду. Попереду Дніпро!

Відпочинок наш був коротким. Ми знову крокували вдень і вночі на захід, тепер уже українською землею. Переходи нас втомлювали, щодня – шістдесят-сімдесят, або навіть більше кілометрів. Ноги гули. У багатьох починалася "куряча сліпота". Вночі вони, як діти, йшли, тримаючись за товариша. Сталося, якось я відстав, а потім довелося наздоганяти свій взвод. Почув: хтось у полі плаче. Виявилось, – що це наш солдат, найменший на зріст у дивізіоні з останнього поповнення. Він стояв збоку від дороги і голосно хлюпав. Хлопець заснув на привалі, а коли прокинувся, йти не може – нічого не бачить. Бракувало солдатам вітаміну С.

А в мене з'явилася інша напасть. У роті утворилися виразки, гаряче їсти зовсім не міг, тільки холодне, і то важко. Ходив у медсанбат, сказали: "виразковий гінгівіт", помазали чимось. Стало легше, але ненадовго. Теж, кажуть, брак цього вітаміну. Мучився кілька тижнів. На щастя, про мою хворобу довідався ветеринарний фельдшер дивізіону лейтенант Федір Лутай.

– Я тебе вилікую, – сказав він, – у коней це часто буває.

І став мазати мені рота якоюсь гідкою рідиною. А я, скільки міг, намагався жувати рябину, шипшину, що дозріває. Чи то "кінські ліки", чи мої вітаміни

допомогли, але гінгівіт незабаром пройшов. А можливо, і молодість врятувала. Пригадую такий випадок. Один із червоноармійців, йому вже було під п'ятдесят, йшов ішов і впав прямо на дорозі. Серце не витримало. З молодими так не бувало...

Сталося, що у поході захворів Мартинов. Командир дивізіону викликав мене:

– Сідай на коня Мартинова та перевір наш майбутній маршрут! Чекаю на тебе через шість годин.

– Єсть! – відповів я, взяв карту та позначив маршрут.

Судячи з карти, треба було здолати лише сорок кілометрів. Я хвацько скочив на коня, пришпорив – він пішов риссю, потім перейшов у галоп. Мене трясло і кидало в сідлі, але поступово пристосувався і став ритмічно спиратися на стремена в такт руху коня, навіть почало подобатися. Всю гіркоту свого становища зрозумів на зворотному шляху. Внутрішні сторони стегон горіли, як обпалені вогнем. Я намагався спиратися поперемінно на кожен ногу, звільняючи по черзі з дотиком до сідла. Допомагало, але мало...

Наступного дня все повторилося. І так тривало кілька днів. Коли Мартинов одужав і сів на коня, я вже освоївся з їздою. Звичайно, у мене не було тієї лихості, що у Мартинова. Сам Микола Тимофійович був чудовим кавалеристом. Він навчився їзди ще у мирний час, коли служив у артилерійській частині на кінній тязі.

Стрілецькі полки йшли попереду нас, звільняючи один населений пункт за іншим, часто без допомоги артилерії, – такий великий був наступальний порив. До Чернігова залишалося не більше сотні кілометрів. Почалися партизанські краї⁴³. Німці не могли господарювати тут, як їм хотілося. І жорстоко мстили за це.

Українська Хатинь

20 вересня 1943 року дивізія звільнила Корюківку – районний центр Чернігівської області України, де до війни проживало близько 7 тисяч чоловік. Нас уразив вигляд містечка. Замість будинків – нескінченний неживий устрій уцілілих пічних труб уздовж колишніх вулиць, городи, що заросли бур'янами. Хтось із солдатів витягнув із підпічка замурзаного хлопця. Коли його нагодували солдатським обідом і почали розпитувати про матір, батька, рідних, він на всі запитання відповідав двома словами: "Німець убив". І бачити його та чути такі відповіді було важко та боляче. Але ми ще не знали справжніх масштабів трагедії, що спіткали жителів Корюківки.

Надзвичайна державна комісія зі злочинів окупантів у Чернігівській області пізніше встановила, що у березні 1943 року гітлерівці спалили в Корюківці 1290 будинків із 1300 існуючих та знищили більшу частину жителів містечка. Загалом у районі було розстріляно 7640 осіб, 1129 – викрадено у фашистське рабство. А за роки окупації з Чернігівщини було примусово вивезено 41578 осіб.

У самому Чернігові гітлерівські кати вбили 52453 особи. У селі Єлине та на хуторі Містки Щорсівського району було вбито 440 радянських громадян. У клубі

⁴³ Тут формувалося та діяло з'єднання А.Ф. Федорова та Н.М. Попудренко.

села Тиниця Бахмацького району гестапівці спалили живцем 112 сільських активістів. У Носівському районі було повністю спалено село Козари та розстріляно 3908 його мешканців. З лиця землі було стерте село Піски Новобасанського району та знищено понад 860 селян.⁴⁴

Пізніше, на одній із зустрічей ветеранів нашої дивізії, я поділився враженнями про трагедію Корюківки у присутності колишнього військового лікаря Галини Сергіївни Федько. У свою чергу вона згадала:

– До Корюківки наш санбат увійшов майже одночасно зі стрілецькими полками. Бій за неї був коротким. Вороги тікали в паніці, залишивши розвішану на деревах біля ставка для сушіння спідню білизну. Ми рухалися першими однією з доріг, що проходили через містечко, і стали свідками приголомшливої картини людського болю та відчаю: на дорозі лежав мертвий старий, перерізаний танковою гусеницею. Скелет напівспаленого юнака виднівся поряд. Над трупами схилилася жінка. Побачивши нас, вона в німому пориві підняла руки догори, як би кажучи: "Помститься!" Досі бачу її очі, без сліз, що горять болем та гнівом.

Наступним на бойовому шляху дивізії було місто Щорс. І в ньому окупанти залишили свої криваві сліди. Мешканці розповіли, що у місті активно діяла група молодих підпільників – колишніх школярів, до якої входила і піонерка Ніна Сагайдак. Вона була з партизанським загonom А.Ф. Федорова, була душею юних підпільників, діяла відважно та зухвало.

7 листопада 1942 року Ніна пробралася на міський радіовузол і привітала мешканців міста зі святом Великого Жовтня, сполюшивши всю місцеву поліцію та гестапівське начальство. Ніна непогано знала німецьку і зуміла познайомитися з офіцером, брат якого, як вона дізналася, загинув у концтаборі. Патріотці вдалося отримати відомості про каральну операцію проти партизанів, і вона зуміла вчасно попередити їх.

Фашисти напали на слід Ніни та у травні 1943 року її заарештували. Більше місяця гітлерівські кати катували дівчинку, домагаючись відомостей про молодіжне підпілля та партизанів, Ніна витримала всі тортури і нікого не видала. Коли за чотири місяці наша дивізія звільнила місто і двері в'язниці відчинилися, на стіні камери, де вона знаходилася, знайшли напис: "Хто вийде на волю, передайте – 19 травня 1943 року шістнадцятирічну Ніну Сагайдак розстріляно".⁴⁵

Пам'ять про попіл Корюківки, про нелюдські муки, які пережила шістнадцятирічна Ніна Сагайдак – тендітна й ніжна дівчинка з героїчним серцем, несли з собою солдати дивізії, що йшли на захід, разом з ненавистю до окупантів, що поправили всі закони війни!

Приїхавши через 35 років до Корюківки, я побачив заново відбудоване місто. У райкомі партії розповіли, як відроджувалося місто, про зустрічі колишніх партизанів, про те, що потрібні кошти на створення меморіалу.

А пізніше мені надіслали газету "Маяк" від 28 лютого 1987 року, орган Корюківського райкому Компартії України та районної Ради депутатів, де було

⁴⁴ Докладно про трагедію у Корюківці можна прочитати у кн. Наріжний Б.М., Пендюр Б.В. Пам'ятайте нас! М., 1985.

⁴⁵ Шляхами комсомольської слави. К., 1968. С. 422.

надруковано повідомлення, що республіка виділила два мільйони рублів на створення меморіалу пам'яті про кожне з 256 сіл та селищ, знищених та спалених фашистами в Україні, що чудовий проект меморіалу вже створено та обговорено громадськістю і незабаром розпочнеться його створення у Корюківці⁴⁶. Вона, як і Хатинь, буде включена до всесоюзних маршрутів поїздок нашою країною. До назв, відомих у всьому світі – Лидице, Орадур, Хатинь, – додається ще одна, поки що мало кому знайома – Корюківка.

Звичайний фашизм⁴⁷

За час війни мені довелося багато бачити всяких злочинів фашистів, здавалося, вже ніщо не могло ні здивувати, ні вразити. Але те, що дізналися у руїнах Корюківки, знову вивернуло душу.

У березні 1943 року гітлерівці оточили Корюківку та вчинили дику розправу над населенням. Вони вдиралися в будинки і розстрілювали всіх, кого заставляли на місці, не щадили ні жінок, ні дітей. Тих, хто втік з палаючих будинків, ловили і зганяли на центральну площу.

У місцевому ресторані йшла п'ятка. Одурілі від спирту садисти-есесівці вимагали розваг. І тоді з площі у ресторан стали приводити жінок. Тут же, серед столиків, під звуки губних гармошок, що грали щось огидно-сентиментальне, жінок гвалтували, вбивали. Потім, покинувши ресторан, стріляли з автоматів по юрбі. Обливали бензином живих та мертвих та підпалювали.

Однієї ночі було вбито понад 6700 чоловік. А на тих, хто вцілів у березні, чекала нова ніч ножів і крові у вересні...

З юності я був вихований у дусі симпатії до німецького народу, до його робітничого класу. Не раз ми з хвилюванням і радістю слухали у Москві виступи Ернста Тельмана та Клари Цеткін, зустрічали їх, скандуючи "Рот фронт" і проводжали інтернаціональною піснею італійських робітників "Бандьєра Росса". Покоління моїх однолітків по комсомолу на знак пролетарської солідарності носило форму юнгштурму – союзу червоних фронтовиків Німеччини. Багато хто з нас тоді вважав, що капіталізм не зможе залучити маси для ведення війни проти Радянського Союзу, думали, у разі нападу на батьківщину соціалізму народ Німеччини відмовиться воювати, не стрілятиме у своїх братів по класу.

Проте фашизм не тільки розправився з волелюбними людьми у своїй країні, не тільки катував і вбивав комуністів у в'язницях та концтаборах. Йому вдалося отруїти отрутою брехні та ненависті мільйони людей, розбестити їх душі самою мерзотною з усіх теорій – "теорією" панів і рабів.

Ми зрозуміли це у роки війни. Нехай не забувають про це сьогодні нові покоління, коли чують хрипкі завивання реваншистів із Бонна, оасовців із Парижа, берчистів із США.

У заклик німецького командування до своїх солдатів, надрукованому у вигляді "пам'ятки", говорилося: "У тебе немає серця і нервів, на війні вони не потрібні. Знищ у собі жалість і співчуття – вбивай всякого російського,

⁴⁶ Проект меморіалу "Корюківка" залишився лише на папері. – Авт.

⁴⁷ З книги М.Б.Івушкин "За все в ответе". Стор.105-106

радянського, не зупиняйся, якщо перед тобою старий чи жінка, дівчинка чи хлопчик, – убивай, цим ти врятуєш себе від загибелі, забезпечиш майбутнє твоєї родини і прославишся навіки."

Цій "пам'ятці" слідували не одні есесівці.

Недарма така глибока гіркота прозвучала в Зверненні Комуністичної партії Німеччини до свого народу, опублікованому в 1945 році: "Наше нещастя полягало в тому, що багато мільйонів німців опинилися в полоні нацистської демагогії, що отрута звіриної расової теорії, теорії "боротьби за життєвий простір", змогла отруїти душу народу."

Ненависть народжує ненависть. Наші воїни навчилися ненавидіти ворога всіма силами душі. Вони не могли тоді думати про те, що серед німецьких солдатів є робітники та селяни, яких насильно призвали та послали на фронт. Висунуте партією гасло "Смерть німецьким загарбникам!" став волею всього народу. Інакше не можна було перемогти. Справжній гуманізм вимагав знищення ворога, його армії.

Ми сповнені глибокої симпатії до своїх німецьких друзів, до тих, хто нині будує нову Німеччину. У роки війни ми громили війська окупантів, тим самим допомагаючи народу Німеччини позбутися ярма та ганьби фашизму.

Даєш Дніпро!

...Перейшли Десну понтонним мостом. Значить, скоро Дніпро! Новиков був у нестямі від радості. До війни він мешкав в Україні. В окупованому Дніпропетровську була його дружина, яка не встигла виїхати.

Ось і Дніпро! Щоправда, його ще не видно. Наш дивізіон зупинився у невеликому прибережному сосновому ліску. За ним, менше ніж за кілометр, – річка. Під соснами виявилася неймовірна кількість маслюків. Солдати кинулися збирати їх – буде надвечір приварок! Мимоволі згадав, як дорогою з Курської дуги сюди мені трапилася галявина, вся червона від соковитої та стиглої суниці. А я проїхав повз – дуже поспішав.

Вирішив подивитися на річку. Про всяк випадок взяв карабін із повним магазином патронів. Ішов не поспішаючи, потроху піднімаючись лісовим схилом. Підібрався до самого урвища, переходячи від дерева до дерева. Внизу відкрилася широка смуга піску. За нею – красень Дніпро. Став розглядати, що робиться на правому березі. Ясно були видні траншеї супротивника, а в одній із них щось дуже схоже на голову. Далеко для карабіна, але спробувати варто... Може, буде одним фашистом менше! Поставив на рамці дальність, старанно прицілився і натиснув на спуск. Після пострілу знову оглянув траншеї. Голова зникла.

Ще рано...

Коли повертався назад, підійшли Мартинов та Беляєв. Ми сіли на землю біля старого, може, ще сорок першого року окопу. Ніколи раніше у нас не виникало розмов про те, що робитимемо після війни. А тут Мартинов раптом сказав:

– За Дніпро німців вигнали! Значить, війні незабаром кінець! Ти чим, Борисе, після війни будеш займатися?

Я не міг відповісти так одразу, надто вже несподіваним було питання, і на секунду замислився. Тієї ж миті нашу розмову обірвав близький розрив снаряда, а може, й міни. За Дніпром почулися звуки пострілів. Ми блискавично опинилися у рятівному старому окопі. Так я й не відповів тоді Мартинову на це запитання. Мабуть, рано поставив він його... А мене ціль, мабуть, знайшла!

Наказу на розгортання ще не було. Вранці якось несподівано для нас із-за ліска з'явилися "юнкерси". Ми їх помітили, коли вони пішли в піке, маючи намір скинути бомби, і розбіглися хто куди. Я стрибнув у окоп, на дні якого лежала стара залізна грубка. Спробував викинути її, але вона знову впала мені на голову, а за нею і лейтенант Сармакешев. "А-а-ах! А-а-ах!" Земля під нами заходила ходором від вибухів. Такі великі бомби і так близько ще не падали! А "юнкерси" пікірували знову. Знову коливалася земля від потужних вибухів, а я, стискаючись у грудку, шукав у неї захисту.

Коли піхота і артилерія були прикриті з повітря, "юнкерси" нахабніли, стаючи грізним противником. Ось і того ранку дванадцять пікірувальників зробили 6 або 7 заходів. Вони пікірували низько та кидали бомби досить точно.

Після нальоту ми поховали ще кількох товаришів. А шістьох відвезли до медсанбату. У одного з розвідників Сармакешева, величезного широкоплечого мовчуна, відірвало ліву руку біля самого плеча – та так, що й джгут не було на що накласти. Навряд чи довели його до медсанбату...

Наші гармати стояли недалеко в лісі, без всякого укриття. Одна була пошкоджена, а командира вбито. Величезний уламок відтяв у нього частину тулуба. Людина пройшла Північно-Західний фронт, Курську дугу і така безглузда, марна загибель...

Хоробрий піп

Під Лоевом, куди вийшла дивізія, штаб і НП дивізіону розташувалися в якомусь кам'яному напівпідземному склепі, неподалік невеликої церкви, що стоїть на найвищій точці дніпровського берега. Церква постійно обстрілювалася. Німці, мабуть, думали, що там знаходяться наші спостерігачі. А там був піп, та ще й із сім'єю – дружиною та донькою. Я виявив це випадково. Ішов цвинтарем і позаду церкви побачив великий склеп. Вхід у нього був завішаний ковдрою. Цікавість змусила зазирнути усередину. Там і побачив сім'ю священика. Попада лежала на якійсь підстилці, а священик та дочка років п'ятнадцяти сиділи.

– Що ви тут робите? Вас може вбити!

– Господь милостивий, – відповів піп.

– Почнеться наступ, вам буде зовсім погано, – намагався я вмовити їх.

Вони мовчали. Трохи зачекавши, я пішов. Ну і ну! Хоробрі люди! А може, просто ще не зрозуміли всієї небезпеки...

З-під Лоева нас перекинули до Любеча, маленького містечка, кілометрів за 70 нижче по Дніпру. Дорогою, десь посередині, потрапили в таке болото, що ледве вилізли: страшніше за Сучан! У цьому місці форсуватимемо Дніпро. Зайняли бойові порядки. Обидва береги річки тут високі. Місця найкрасивіші! Мимоволі всім згадувалися гоголівські слова: "Чудовий Дніпро за тихої погоди..."

Хтось із нас продекламував їх і задумливо додав: "А от якщо доводиться його форсувати..." Але це так, не серйозно.

Розвідники принесли до штабу патефон та кілька платівок. Слухали пісні, доки не лопнула пружина. Тоді стали крутити платівки пальцем. Хтось пробував крутити у зворотний бік. Нічого. Теж музика. Хай чують фашисти, як нам весело!

Півень рятівник

Коли з'явилися в Любечі, ще позначалися наслідки бойових дій. Запам'яталося: на гіллястому дереві вмонтований цілий "батальйон" курок на чолі з півнем. Налякані птахи довго залишалися на високому дереві, вважаючи себе у безпеці.

За кілька днів нашу частину трохи змістили від Любеча. Знову з'явився лісовий берег. Навпаки, трохи правіше, – білоруське містечко Деражичі. Значить, коли форсуватимемо Дніпро, потрапимо з України прямо до Білорусії! Здорово!

Стрілецькі полки першими переправилися через річку. Німці, видно, прогавили, а тим часом полки дивізії захопили вузьку прибережну смугу і спробували розвинути наступ. Проте супротивник зумів зупинити атакуючих.

Знадобилася артилерійська підтримка. Почав переправлятися частинами наш артилерійський полк. Пам'ятаю, опинився в човні, що невідомо звідки взявся. Разом зі мною в нього сіли піхотинець і два солдати мого взводу. Я вперше плів на човні, якщо не вважати на те, що колись в Іванові батько один раз брав нас на човнову станцію і ми проїхали по тихій Уводі, обдаючи один одного бризками з весел. На щастя, піхотинець виявився моряком. Сильний вітер і потужні матово-свинцеві нахили хвиль не збентежили його. Він узяв на себе команду, і спільними зусиллями, намагаючись не дуже піддаватися швидкій течії, яка відносила човен від позицій, зайнятих стрілецькими полками, і, "підбадьорюванні" вибухами снарядів і мін, що час від часу піднімають фонтани води осторонь нас, ми перетнули Дніпро.

Важкі дні

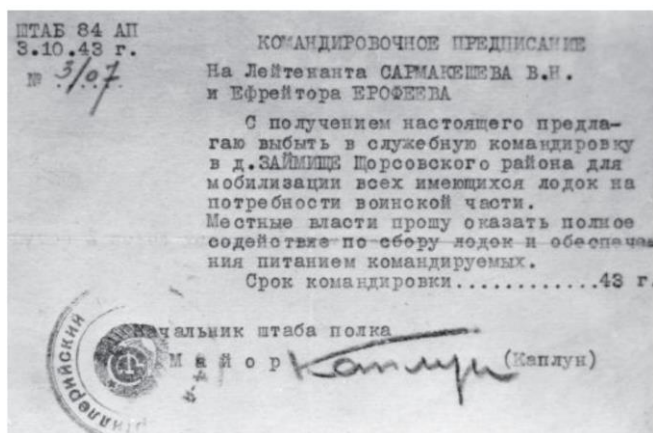
Почалися важкі дні битви під Деражичами. Виявилось, що окрім боліт та степів є ще й інші місця, де вести бої не менш важко. Наприклад, піски. Вириті окопи не тримаються, пісок сповзає зі стін. Він скрізь – на тілі, на зубах разом із кашею, навіть у повітрі, коли дме вітер. Гармати та снаряди доводилося тягнути на руках. А для мене тут була ще одна неприємність: ніяких орієнтирів! Пісок, кущі – і знову пісок! Спробуй визначитися! Спочатку рятувало те, що гармати висувалися вперед, на стрілянину прямим наведенням: у таких випадках прив'язка відпадала.

ВІД РАДЯНСЬКОГО ІНФОРМБЮРО

З оперативного зведення за 22 жовтня 1943 року

На південь від Речиці наші війська, долаючи опір противника, продовжували вести бої з розширення плацдарму на правому березі Дніпра та оволоділи сильно укріпленими опорними пунктами противника Возок, Райськ, Михалевка, Городок, Тесни, Деражичі, Нова Лутава.

Тієї осені не було, мені здавалося, місця на нашій ділянці фронту страшніше за Деражичі: зарості кущів, піщані прибережні пагорби на шляху від берега Дніпра до містечка добре проглядалися і постійно обстрілювалися супротивником.

Відрядження видане при підготовці форсування Дніпра начальником штабу 84-й артилерійський полк) лейтенанту Сармакешеву В.Н., в якому наказ зібрати наявні човни в ближніх селах

Битва за Дніпро. Жовтень 1943 р. Через Дніпро на човні. Фріці промахнулися.
Малюнок В. Веденісова

76 мм гармата ЗИС-5.
На нову позицію.
Придніпровські піски

Артилеристи знаходилися майже на одній лінії зі стрілецькими ротами. Був випадок (про нього навіть писала дивізійна газета), коли артилеристи 1-го дивізіону нашого 84-го АП при раптовій танковій атаці фашистів виявилися вічна-віч із наступаючими ворогами і врятували становище. То було за день до взяття Деражичів. Гармати 1-ї батареї дивізіону стояли тоді на прямому наведенні за траншею одного зі стрілецьких батальйонів, що наступав уздовж дніпровського берега. Поруч із траншеями знаходився наглядовий пункт дивізіону. Звідси розвідникам було добре видно зарості прибережних кущів у напрямку Деражичів. Ближче до дніпровського берега, поруч із двома гарматами першої батареї, знаходився наглядовий пункт командира взводу управління батареї лейтенанта

Сармакешева. У вересні йому виповнилося дев'ятнадцять, але це була людина, що вже побачила війну: сімнадцяти років він пішов на фронт захищати рідний Кавказ, разом з нами воював на Курській дузі.

Цього дня фашисти зробили відчайдушну спробу збити наші частини, які наступали, з захоплених позицій і скинути їх у річку. Під масований "акомпанемент" артилерійського та мінометного вогню танки та самохідки ворога рушили на наші роти. Першим їх виявив старший лейтенант Костянтин Михайлович Лосев, який знаходився на НП дивізіону. Тоді, у сорок третьому, для мене та моїх товаришів він був просто відважним хлопцем Костей, який встиг у свої двадцять років закінчити артилерійське училище, а ще через кілька місяців, у боях на Північно-Західному фронті, отримати звання старшого лейтенанта, орден Червоної Зірки та медаль "За відвагу".

У бінокль Костя побачив два ворожі танки, дві самохідки та автоматників, що пробираються через чагарник. Зважаючи на все, десант противника намагався непомітно підійти до наших траншей: під гусеницями танків піщана траншея одразу перетворилася б на братську могилу для її захисників.

По команді Лосева "заговорили" одразу дві батареї – гаубична та гарматна. Розриви снарядів поблизу ланцюгів супротивника притиснули фашистських автоматників до землі, але не зупинили танки і самохідні гармати. Під мінометним обстрілом, що посилювався, машини наближалися до нашого переднього краю. І тоді з напівобвалених траншей і поспіхом викопаних окопів вискочили бійці стрілецьких рот і побігли до Дніпра, прямо на артилеристів першої батареї.

Не витримали нерви у солдатів. Так, мабуть, і не важко зрозуміти чому так вийшло. Після боїв на Курській дузі та Лівобережній Україні в стрілецьких ротах дивізії залишилися лічені одиниці загартованих, що пройшли жорстокі битви бійців. На кожного з них припадало тепер кілька молодих і необстріляних солдатів, майже хлопчаків, призваних до армії зі звільненої чернігівської землі. Вони горіли бажанням помститися за свій зруйнований край, але зовсім не мали бойового досвіду.

Проте артилеристи не піддалися паніці, що виникла в ротах. Серед тих, що були біля гармати першої батареї, багато хто пройшов сувору школу Північно-Західного фронту, жорстокі сутички з "тиграми" під Понирами.

Не злякав артилеристів і мінометний обстріл – бувало й сильніше. Сховалися з головою в окопи, відсиділися. Коли гул танкових моторів став чутнішим, виповзли з укриття до гармат. Командир вогневого взводу лейтенант Сергій Сухоедов подав команду для стрілянини по танках. Але ще до його команди припав до прицілу командир першої гармати старший сержант Петро Гаганов. Людина ґрунтовна і злегка повільна, він в ці хвилини, злившись з гарматою, посилав снаряд за снарядом у танки ворога, що насувалися. Навідник другої зброї молодший сержант Лебедев, говорун і заводила у всіх жартах батареїців, впав поруч з гарматою бездиханний, не встигнувши зробити пострілу – уламок міни, що розірвалася поблизу, вбив його наповал. Його місце тут же зайняв командир гармати Микола Орешкин. Ожила і друга гармата. Смерч із

піску та осколків піднявся над ворожими машинами. Танки та самохідки противника відкрили вогонь у відповідь.

Окоп командира вогневого взводу Сергія Сухоедова знаходився якраз посередині між гарматами. Майже кожен ворожий постріл був і пострілом по ньому, Сергійку, як називав його Сармакешев. Під таким вогнем із окопу не висунешся. Але командири гармат і без взводного чудово виконали свою справу: закрутилися на місці обидва підбиті ворожі танки, відповзли назад самохідки. Одночасно з вогневіками у бій вступили ті, хто був на наглядових пунктах. Коли Лосев і Сармакешев побачили бійців, що залишили передову траншею і бійців, що бігли повз них, вони разом зі своїми розвідниками – Капустиним, Волинським, Чорноголовим та іншими – вискочили з окопів і зуміли затримати, тих хто біг, припинити паніку і повернути їх назад.

Кричав, стріляв і, каюся, хапав когось за комір...

Через тридцять п'ять років, згадуючи про цей епізод, Володимир Микитович Сармакешев напише:

"Вперед, тільки вперед! А ось здригнулися, не втрималися молоді солдати, "драпанули", забуваючи на якусь мить, що назад – це шлях до неминучої загибелі, що назад – це ганьба і смерть. Чим виміряти ці миті? І як повірити в те, що ці ж солдати, які за лічені хвилини перетворилися на переможців, зупинилися, схаменулися, контратакували і відкинули ворога! Спекотні бої найчастіше швидкоплинні. Були швидкоплинними і та атака, і контратака під Деражичами. Задиміли підбиті ворожі танки та самохідки, відповзли від гармат в укриття командири гармат старші сержанти Гаганов та Орешкин, інші хлопці з гарматних розрахунків. Колупав ложкою в казанку залишки каші ефрейтор Петро Єрофеев, "управлінець" батареї, який щойно спритно жбурляв у німців, що набігають, їх же німецькі ручні гранати з довгими дерев'яними ручками, поминаючи чорта й іншу нечисть через повне мовчання автомата, забитого піском під час близького розриву снаряду. І я, його командир лейтенант Сармакешев, уже не міг чітко уявити, що було в ці нескінченно довгі хвилини гарячої сутички. А що робив – кричав, стріляв і, каюся, хапав когось за комір... Обійшлося. Все налагодилось. Ворог відкинутий..."

Наприкінці листа він додав: "Якщо через багато років мене б запитали про бої під Деражичами, що особливо пам'ятно, які спогади і досі свіжі і яскраві, я не став би згадувати ні про цей бій, ні про двох німців, взятих мною. в полон у сум'ятті тієї ночі після атаки... Досі не можу забути пісок, що скрипить на зубах, забігає за комір і в рукави гімнастерки, затікає в чоботи... Пісок, що перетворив їжу на неїстівне місиво, а пістолети, автомати, гвинтівки – в малокорисні кийки і кастети. Щоб врятувати затвори від цього пісочного пилу, ми сповивали ТТ і "вальтери" в рушники, онучі і запроторювали за пазуху. Не знаю вже, як ухитрялися деякі солдати зберігати і змушувати стріляти свою забиту піском зброю... І ще – незнищений, тяжкий трупний запах... Спекотні сутички не давали часу на прибирання тіл, а осінь того 1943 року на Дніпрі була така тепла..."

Втрати у німців були великі. Але й наших, особливо молодих, щойно призваних солдатів, які ще не встигли отримати замість цивільних курток і пальто шинелі, полягло чимало...

Вночі фашисти почали відходити. Спробувавши непомітно відірватися, вони кинулися до міста Брагин.

Тридцять років по тому...

...Тридцять років по тому я на прохання своїх уже дорослих дітей поїхав з ними на машині показати місця боїв під Деражичами. Біля Любеча на хлипкому поромі, що перевозив худобу, ми перебралися з лівого берега річки на правий і рушили в напрямку до Деражичів. Післявоєнні роки мало що змінили у цих місцях. Машина відразу ж застрягла в піску, і щоб хоч якось рухатися, довелося спустити тиск у шинах. Так на розпластаних покришках ми ледве проїхали перші кілометри. Раз у раз доводилося вилазити і підштовхувати безпорадно буксуючий в піску автомобіль. Ледве вибралися на дорогу, всю в глибоких вибоїнах, покриту товстим шаром пилу. Наша швидкість збільшилася, але ненабагато.

За нами тягнувся густий шлейф пилу, а зверху нещадно палило літнє сонце. В машині було важко дихати. Діти згадували подробиці нещодавньої переправи.

Ледве побачивши хлипкий пором, вузькі сходні і крутий спуск з берега, я зрозумів увесь ризик нашої переправи. Але "відступати" було не можна! На пором з берега було перекинуто сходні – збиті дві дошки – окремо під колеса з лівого та правого боку. Машина під великим кутом спустилася вниз берегом і стала передніми колесами на сходні. Я додав газу, і автомобіль круто пішов нагору, виїжджаючи на сходні. Ледве задні колеса досягли настилу порома, як сходні впали у воду. Вони не були закріплені. На щастя, машина вже виїхала на паром.

Коли я виліз із кабіни, то побачив зблідле обличчя дружини. Вона попросила:

– У тебе в аптечці є валеріанка? Дай! Мені погано.

Чоловік у формі льотчика, що переправлявся з нами, додав:

– Що вам – мені стало погано... Адже він міг занапастити машину і покалічити себе!

На короткій зупинці старший син, вийшовши з машини, сказав мені:

– Тепер я розумію, як було важко тут під час боїв і якими ви були тоді...

За цей короткий час він справді багато зрозумів, я відчув це своїм батьківським серцем і був дуже радий цьому.

І все-таки уявити по-справжньому, що було під Деражичами, можуть тільки ті, хто в жовтні 1943 року пройшов і проповз цими пісками під обстрілом і бомбардуванням перші метри братської білоруської землі!

При форсуванні Дніпра 55-та стрілецька дивізія входила до складу 61-ї армії, яка зазнала тут великих втрат. Після війни, у рік 20-річчя Перемоги, в Деражичах було поставлено пам'ятник воїнам 61-ї армії, які назавжди залишилися на піщаному березі Дніпра.

Перший Білоруський фронт.
Березень-квітень 1944 року.

Мозир наш! Дивізія стала Мозирською Червонопрапорною

Щоб забезпечити успіх наступу на Мозир, командир дивізії вирішив, окрім удару стрілецькими полками з фронту, провести наступальну операцію з правого, зайнятого супротивником берега річки Прип'яті, на якому стоїть місто. Для цього було виділено навчальну команду, що розташовувалася в Юревичах, та лижний батальйон дивізії. Перед світанком 13 січня ці підрозділи по льоду форсували річку. Коли більша частина рот була вже на правому березі, супротивник відкрив рушнично-кулеметний та артилерійський вогонь по розгорнутим у наступі ланцюгам та по льоду річки. Але вже було пізно. Наступаючі зім'яли осередки опору і стали просуватися до Мозиря берегом річки. Успіху наступу сприяли чіткі та швидкі дії навчальної команди. 700 майбутніх сержантів – вісімнадцятирічні та дев'ятнадцятирічні бійці – горіли бажанням першими увірватися в Мозир. Їхні командири – майор Долинський, капітан Турчанинов та інші були досвідченими, сміливими офіцерами, які пройшли через багато боїв.

Берег, яким йшов наступ, дуже порізаний ярами і пагорбами, зарослими дрібним лісом і лозняком. Це допомагало супротивникові в обороні, а й сприяло маневру наших підрозділів. При спробах затримати наступ наші роти обходили ворогів з флангу, і гітлерівці задкували і задкували, ближче до Мозиря. Так тривало весь день, протягом якого у противника було відбито стільки ярів та пагорбів, що втратили їм рахунок. Проте Мозир був ще далеко.

Надвечір прийшов наказ – посилити темп наступу і будь-що першими увірватися в Мозир! "Пам'ятаю, ми, не дочекавшись вечері, хоча не обідали і вдень, розпочали рішучий наступ, – написав мені Василь Іванович Турчанинов, учасник цього бою. – Противник спочатку чинив серйозний опір, а потім він помітно ослаб, і всі роти стали стрімко просуватися вперед; до 2-3-ї години ночі 14 січня вийшли в район нинішньої вулиці Пролетарської, на захід місця через річку. Решта міста була взята на той час іншими частинами фронту".

Учасник наступу на Мозир, Григорій Васильович Бондаренко, тоді дев'ятнадцятирічний борець навчальної команди, розповідає: "Долинський наказав батальйону зібратися та вишикуватись. Він подякував нам і привітав зі звільненням міста. Хоча була ніч, але поряд з нами швидко зібрався натовп народу. Вони не дали говорити Долинському, почали нас обіймати і цілувати. Багато хто плакав, примовляючи: "Які ви молоденькі!", і мацали наші, нещодавно введені в армії погони. О третій годині ночі мене та ще кількох автоматників завели до напівпідвального приміщення без дверей, тільки підлога та дах над головою. Ми покидали автомати в кут і, втомлені, попадали на підлогу і заснули. Я встиг подумати – не дай боже німці схаменуться і підуть у контратаку... Але все обійшлося. Вранці підійшла наша кухня, і нас нагодували кашею з м'ясом."

Розвідка боєм⁴⁸

Наступ тривав, але бої стали жорстокішими. В одному з них Бондаренко мало не загинув. Йому було наказано разом із групою автоматників провести нічну розвідку боєм – пробратися до ворожих траншей і викликати вогонь на себе, щоб німці виявили свої вогневі точки. Далі я знову наводжу його розповідь.

"Ми поповзли до загородження з колючого дроту, і там відкрили сильний вогонь. Стовбур мого кулемета розжарився, за нього не можна було взятися рукою. Потім дійшло до гранат. Ми кидали їх у німецькі траншеї, а німці у нас. У них гранати з довгими ручками, кидати зручно, і вони падали і рвалися далеко за нами. А коли розвиднилось і німці побачили, що бійців мало, вони стали розстрілювати нас упритул, кричали і сміялися: "Рус Іван, заспівай "Катюшу"! Рус, здавайся!" Я простягаю руку своєму другому номеру за диском, а він уже мертвий. Раптом перед моїми очима спалахує стовп вогню, і я лечу в прірву, непритомнію...

Коли прийшов до тями, лежав догори обличчям, дула хуртовина, на губах танув сніг, було темно. Майже поряд розмовляли німці. Під час стрільби з німецьких і наших окопів наді мною свистіли кулі. Ворухнув ногами – цілі, руками – теж. Дуже хотілося пити і гуло в голові. Витяг з-під снігу свій кулемет за ремінь і поповз до своїх. До окопів було метрів шістсот. Ледве дістався. Підповз до окопу, де стояв наш станковий кулемет, а кулеметник мало не пройшовся по мені чергою – подумав, що повзе німець. Він дав мені в руки телефонний кабель – повзи далі. У землянці, коли побачили свої, ахнули: вигляд був жахливий! У казанку, що висів на боці, – шістнадцять пробойн. Цілу добу спав. Потім лікував у медсанбаті обморожені пальці на ногах та відходив від контузії."

Наш дивізіон просувався ліворуч від міста. Коли переправляли гаубиці, крижаний покрив Прип'яті в буквальному сенсі стогнав, лякаючи нас звуками тріщин, що утворюються. Але все обійшлося благополучно.

У "Правді", яку прочитали через кілька днів, було надруковано наказ Верховного Головнокомандувача про присвоєння кільком частинам, зокрема й нашій дивізії, найменування Мозирських.

Москва салютувала військам, що звільнили Мозир і Калинковичі, двадцятьма залпами артилерійських гармат.

Найменування сприймалося кожним бійцем як визнання особливих заслуг, як утвердження традицій.

Можливо, цифрами і дуже зручно користуватися в штабах, розставляючи з'єднання на картах, але для солдата цифра – абстракція, безглуздий звук без душі. Не часто бійці називали свою дивізію 55-ю, частіше – "непромокаємою", "заїюльєвською". Тепер ми стали і "мозирцями" – це було вже офіційне ім'я, яке звучало гордо.

⁴⁸ Я, автор книги, сподіваюся, що вона, після видання, буде прочитана мозирянами. Намагатимуся створити ініціативну групу для подання Г.В.Бондаренко до нагороди за успішну смертельно небезпечну розвідку боєм при звільненні Мозиря.

Загальна радість була затьмарена тим, що Заїюльєв покидав нас. Його відкликали до Москви на навчання. Сам він ходив похмурий, наче у воду опущений. Хоч і розумів, що знань йому не вистачає, але прикро було розлучатися з друзями, здавалося безглуздим сидіти за партою, коли інші крокують під кулями.

Шкода було розлучатися з Заїюльєвим і мені⁴⁹. І сильні сторони комдива, і його слабкості давно вивчені. Перших було набагато більше, ніж друге. Бійці вірили Заїюльєву, любили його, він був для них "своїм братом", який нікому не поступався в особистій хоробрості, і командиром, який вів їх до перемоги у найтяжчі часи.

А я думав про те, яким буде новий комдив, як складуться стосунки з ним.

На початку лютого Заїюльєв поїхав, а до нас прибув новий комдив – Герой Радянського Союзу полковник Корній Михайлович Андрусенко.⁵⁰

З гарматою через Прип'ятські болота

Великих боїв поки що не було. Один із наших командирів батареї капітан Павло Іванович Бешлега, який змінив убитого на Курській дузі Панкратова, і з ним два радисти пішли зі стрілецьким батальйоном по нейтральній смузі вздовж Прип'яті в тил до німців. Будь-яких відомостей від них ще не надходило.

Надвечір мене викликав майор Новиков!

– Вітаю, тобі додали зірочку! Тепер ти лейтенант, – сказав він. – Відзначатимеш потім, а спочатку доведеться попрацювати. Батальйон, з яким пішов Бешлега, заліз дуже далеко, наші гармати туди не дістануть. Доведеться тягти до нього хоча б одну гармату. Батальйон завтра вранці вступає у бій, часу в обріз. Знаходяться вони кілометрів за 16-18 від нас. Приблизно тут. – Новиков поставив хрестик на моїй карті. – У штабі полку сказали, щоб я доручив це тобі, – додав він, ніби виправдовуючись. – Доведеться йти по компасу, а ти в цій справі віртуоз! Не затримуйся, вирушай прямо зараз. Бешлега повинен встигнути ще затемно поставити гармату на пряме наведення. Питання є?

Я відповів, що все зрозуміло.

Вже темніло, коли ми виступили. Дві пари коней тягли зброю. Попереду йшов я. За гарматою крокували п'ять бійців гарматного розрахунку. Руху заважали кущі та глибокі болотисті місця. "Хоч би не втопити гармату та коней", – думав я. Спочатку ми йшли до Прип'яті, щоб вийти на ніким не зайняту болотяну смугу, потім повернули праворуч. За моїми прикидками виходило, що звідси треба рухатись прямо на північ. Беззоряна ніч, густо падає сніг, який заніс усі сліди, ускладнювали орієнтування. Я весь час дивився на компас. На німецькій передовій, праворуч, час від часу злітали освітлювальні ракети, лунали рідкісні черги автоматів. Поступово і передній край лишився у нас за спиною.

Ми пробиралися дуже довго, майже не відпочиваючи. Що далі, то більше зростала тривога. Спочатку я рахував кроки, намагаючись точніше визначити місце повороту, і мені це вдалося зробити. Але ось пішли паралельно річці, і далі

⁴⁹ М.Б.Івушкин. Начальник політвідділу дивізії.

⁵⁰ М.Б.Івушкин "За все в ответе", стор.145.

вести рахунок кроків стало марно. Почалися густі чагарники, канави, топкі болотяні ділянки, які доводилося об'їжджати. Як же тут йти за азимутом? Багато болісних годин кружляли ми серед болотяних багнюк і чагарників. Падаючий сніг забивав очі, нічна темрява оточувала нас з усіх боків і лякала химерними обрисами самотніх кущів, схожих на людей. О четвертій годині ночі, коли вже пройшли не менше п'ятнадцяти кілометрів, стало здаватися, що ми остаточно заблукали. Та хіба можна знайти батальйон серед цього моря кущів? Але не виконати наказ також не можна. Тепер я зрозумів усі труднощі мого завдання. Що ж робити? Поквапився сказати Новикову, що "все ясно!"

Ми продовжували йти вперед, забувши про втому та мокрі ноги. Подумалося: "Невже заблукав? Чого доброго – замість батальйону притягну гармату до фашистів!" Я був уже готовий зупинитися і почекати ранку, щоб виявити батальйон за звуками бою, коли нам навперейми з-за куща раптово вийшли радисти Бешлеги з рацією. Сталося так, що рація припинила працювати, і комбат послав їх за новою. Зраділи, ми рушили слідами радистів. За півгодини я передав Бешлеги завдання командира дивізіону. Він затягнув мене в вириту землянку, а сам пішов встановлювати гармату. Вранці, ще до початку бою, я вирушив у зворотний шлях.

До обіду прибув у штаб дивізіону. Після моєї доповіді Новиков сказав:

– Радисти доповіли, що вас бачили. Їх після зустрічі з вами обстріляли німецькі автоматники-патрулі. Фріці мали контролювати болото. Я дуже турбувався. Але тобі, лейтенанте, пощастило! Як то кажуть, прийшло до тебе вчасне солдатське щастя, встиг проскочити! – Він весело глянув на мене. – Йди відпочивай!

Батальйон, куди ми притягли гармату, успішно виконав завдання: захопив найближче селище і зайняв там оборону. У німців почалася паніка. Почувши артилерійську стрілянину у себе в тилу, вони вирішили, що їх обходять великі підрозділи нашої армії. Опір на передовій ослаб. Стрілецькі полки прорвали лінію ворожої оборони та й пішли вперед.

Замполіт дивізіону, побачивши мене через день після моєї "подорожі" з гарматою по болоту, не стерпів і повідомив, що Новиков представив мене до нагороди.

Через тридцять п'ять років після війни, коли я розшукав Бешлегу, ми згадали цей випадок. Він розповів про подробиці бою. Коли заблищав світанок, йому стало ясно, що німці, на щастя, нічого не підозрюють. У селі, розташованому за кількасот метрів попереду, димилися німецькі польові кухні, біля огорожі тупцювали прив'язані коні, беззбройні німецькі солдати раз у раз виходили з будинків, йшли до кухонь і коней, вантажили ящики на візки.

Перед початком наступу Бешлега сам навів зброю на найближчий будинок. Перший снаряд потрапив у дах. Капітан наказав розрахунку вести швидкий вогонь. Автоматна стрілянина батальйону, що кинувся в атаку, завершила справу – серед ворожих солдатів у селі піднялася справжня паніка. Одні кинулися в будинки, за зброєю, назустріч їм вискакували інші, напіводягнені. Артилерійський вогонь та кулі автоматників косили фашистів. Танк, який

підійшов на допомогу фашистам міг би наробити лиха, але його підбив останніми снарядами розрахунок гармати Бешлеги.

Село було захоплено без особливого опору. На вулиці валялися десятки вбитих гітлерівських солдатів, у сараях та будинках знайшли велику кількість боєприпасів. Батальйон закріпився в селі і утримував його до підходу основних сил дивізії.

Перед Новим роком командир дивізії зібрав офіцерів, нагороджених за грудневі бої, тепло привітав та роздав нагороди. Капітану Бешлеги вручив орден Олександра Невського. До моєї медалі додався орден Червоної Зірки. Присутній на нагородженні командир нашого полку Петро Андрійович Любимов підійшов до Бешлеги і розцілував його.

* * *

...Від Деражичів дивізія рушила на Брагин, наздоганяючи супротивника, що відкочувався назад. Ще при німцях сюди заходили партизани Ковпака і кілька днів утримували місто. Ми з'явилися в ньому вранці і розташувалися біля будинків – відпочити. Мене, Мартинова та Беляєва покликала до себе господиня найближчого будинку. Ми не відмовилися. Давно вже не сиділи ось так, по-людськи, за столом – від самої Курської дуги. Дочка господині витягла з підвалу заховані від окупантів платівки. Зазвучала пісня:

Якщо завтра війна,
Якщо завтра у похід,
Якщо темна сила нагряне,
Як одна людина, весь радянський народ
За вільну Батьківщину встане!

У мене навіть мурашки по шкірі пішли: згадав, як із цією піснею ми їхали на фронт, ще не знаючи, що буде з нами і якою буде війна. Зараз я слухав цю пісню з якимось особливим, все наростаючим почуттям гордості – так, ми пішли в похід, у бій за Батьківщину! І ось тепер женемо німців на захід, все швидше і швидше!

Господиня та її дочка, дівчина років вісімнадцяти, виглядали однаково молодо. Коли ми сказали про це, жінка несподівано заплакала. Виявляється, у неї була ще молодша дочка, яку викрали німці. Звісток від неї не приходило...

Не тільки в мене був піднесений настрій. Володя Сармакешев, сповнений хлоп'ячого захоплення та солдатської гордості за успішні бої під Деражичами, написав ось такі натхненні рядки для своєї мами:

"Бачиш, рідна, що дні моєї служби йдуть,
А німці біжать...
Іде лісами білоруськими
Солдат російський!.."

Забігаючи вперед, скажу, що за два місяці Сармакешев знову потрапив до Брагіна, але вже на медсанбатівській машині. Від села Прудок, що під Мозирем, він втрачав свідомість і захлинався кров'ю, везли його сюди по болотному бездоріжжю на возі. Розвідник Капустин – той самий, що разом з ним кинувся в контратаку під Деражичами, – тепер знаходився біля свого тяжко пораненого в обличчя комвзводу і підтримував йому голову, намагаючись прийняти на себе різкі поштовхи та похитування воза. Болотистий лужок з копичками сіна і пагорбами, трохи припорошений снігом лісок біля села Прудок на підступах до Мозиря залишилися для Сармакешева останнім баченням Білорусії...

Бачити це – боляче та страшно...

Після Брагіна шлях дивізії пройшов через Хойники. Перед цим пройшли мимо концтабору – велику, обгороджену колючим дротом ділянку поля з вежами на кутах. Табір був уже порожній. Після короткої зупинки виступили далі. Пройшли через одне спалене село... друге... Перше було спалено давно, друге – зовсім недавно, коли через нього проходив фронт; де-не-де над згорілими хатами ще вився дим. Сиротами стояли обгорілі печі з трубами, що стирчали вгору.

Коли виїхали за село і спустилися за бугор, що прикриває його, назустріч попався віз, покритий ковдрами і ганчірками, який тягла корова. Збоку пленталася літня жінка. Її обличчя було чавунно-синього кольору, від внутрішнього тремтіння вона майже не могла говорити. Ми зрозуміли, що коли тут проходив фронт, жінка відсиджувалась у болоті. У відповідь на наші розпитування вона відкинула ковдру, що покривала віз. Під ним лежала купа хлопців – один менше другого. Посинілі від холоду, вони нерухомо лежали, притулившись один до одного. А село, куди везла їхня мати, уже догоряло.

Не вперше зустрівся я з такою бідою. Війна принесла для населення, насамперед для жінок та дітей, незліченну кількість бід та нещасть. На Курській дузі в одному з сіл, залишеному німцями і взятому нашою піхотою без жодного пострілу, я натрапив на вбиту жінку з мертвою дитиною на руках. Йдучи, німці в безсилій злості обстріляли сільські хати, вбили і поранили кількох мешканців, які не встигли сховатися. Потім була Корюківка...

До вбитих і поранених у військовій формі мимоволі на війні ми якось звикали. Іноді подумки себе приструнювали – нічого, мовляв, переживати, сам завтра лежатимеш тут же поблизу або йти так само, обливаючись кров'ю і лякаючи оточуючих...

Зовсім інше – загиблі жінки та діти. Бачити їх завжди було боляче та страшно.

Коли корова розумніша за людину

Після короткого відпочинку, під час якого ми добряче охляли через погане постачання, що ще не налагодилося, виступили маршем до великого білоруського села Юревичі. Був кінець жовтня. Довго місили чоботями брудну, роз'їджену дорогу. Надвечір підійшли до Юревичів. Будинки стояли темні, порожні. На вулиці, що йде вздовж села, – бруд по коліно, чоботи засмоктують. Не пам'ятаю, чому, але я опинився один. Попереду, в темряві, побачив корову, що ледве йшла.

Вирішив привести її на кухню. Будь що буде! Я розумів, що це справжнє мародерство, але не міг утриматися від спокуси: не ми, так піхота з'їсть заблукалу корівку. Я додав кроку, корова – теж. Зробив ривок бігцем, але й вона припустила. Не роздумуючи, схопив рукою хвіст, що бовтався переді мною, і спробував зупинити її. Не тут то було! Перелякана корова потягла мене з такою диявольською силою, що я ледве встигав переставляти ноги, що глибоко в'язли в рідкій глині. Відчуваючи, що зараз або впаду або залишу в глині чоботи, я розтиснув пальці і відпустив хвіст. Корова одразу ж зменшила крок, але я вже не намагався наздоганяти її, – і так був досить покараний за свою легковажність.

"Не виконаєш наказ – розстріляю!"

Одного вечора я разом із нещодавно призначеним начальником штабу дивізіону капітаном Володимиром Кожевниковим грілися окропом у штабній напівземлянці-бліндажі, розташованій у районі вогневих позицій. Ми сиділи на якійсь подобі нар з товстих колів, а перед нами на столику, спорудженому з тонких кілочків, стояв солдатський казанок.

Увійшов командир дивізії майор Новиков. Крива усмішка спотворила його добре обличчя.

– А, чаї розпиваєте! – крикнув він з невластивою йому злістю і кулаком збив зі столу казанок з окропом.

Ми з Кожевниковим встали, з подивом дивлячись на командира. А він заволав чужим для мене голосом:

– Малиновський! Наказую: гармату на кінній тязі доставити сьогодні ж уночі на передову – у розпорядження командира батальйону! Сам зі своїми бійцями наступатимеш з ротами і до десятої ранку маєш зайняти новий НП дивізіону тут, – майор показав на карті місце в глибині німецької оборони, кілометрів за два від нашої передової. – Не виконаєш наказу – розстріляю!

Ніколи раніше Новиков не віддавав таких незвичайних і жорстоких наказів і не поводився так ні зі мною, ні тим більше з Кожевниковим, якого дуже цінував і шанував. Та й Кожевников був такий, що не допустив би грубого поводження. Він був трохи старший за мене і відрізнявся відчайдушною сміливістю. Обличчя Кожевникова залилося фарбою. "Зараз він скаже щось Новикову, – подумав я. – І буде правий! Наказувати – наказуй, але рукам волі не давай, так і до мордобобою справа дійде!"

Я голосно, з викликом, сказав:

– Єсть, товаришу майоре! Дозвольте виконувати? – І пішов до виходу.

– Почекай, молодший лейтенанте! – зупинив мене Новиков.

Він сів на нари, схопився руками за голову, сперся на стіл і почав лаятися моторошним матом, перемежуючи його своєю улюбленою лайкою "шматок дурня".

Ніхто з нас, котрі побували на справжній війні, не був праведником. Що й казати, матюкатися доводилося, особливо у скрутну хвилину. Так і Новиков – "відвів душу", а потім розповів нам спокійнішим тоном, що сталося.

А сталося ось що. Новикова та інших командирів дивізіонів разом із командиром артполку викликали до штабу дивізії. Комдив Заїюльєв через невдалі наступи останніх днів, і особливо – цього дня, був дуже розгніваний. Мовчки діставши карту, він намалював на ній далеко за переднім краєм – у тилу німецької оборони – умовні позначення наглядових пунктів для дивізіонів нашого полку і наказав:

– Сьогодні вночі гармати, що мають кінну тягу, витягнути на передній край для стрілянини прямим наведенням. Завтра за півгодини після початку наступу артилеристи мають бути там, де намалював НП. За невиконання наказу – розстріляю! Все можете йти!

Яким буває командир дивізії у гніві, я бачив сам. Якось під час короткого перепочинку на Курській дузі Заїюльєв з'явився в нашому дивізіоні – високий стрункий красень із мужнім обличчям, прикрашеним вусами під Чапаєва. Щось йому тоді не сподобалося – чи здалося невдалим маскування машин і гармат, чи намет для командира дивізіону, поспішно поставлений поблизу дороги.

Покликавши Новикова, комдив на очах у всіх брутально відчитав його, а від'їжджаючи, гнівно кинув:

– Орден встиг начепити, а маскуванню не навчився! – При цьому очі його блиснули так люто, що якби Новиков опинився поруч – спопелив би його поглядом. Адже орден Олександра Невського командир дивізії сам вручив Новикову лише тиждень тому після найважчих боїв у районі Понирів за рішучі та вмілі дії дивізіону.

Пам'ятаю, зайшовши в намет, де були я і Мартинов, Новиков схопив руками орден, рвонув його так, що кріпленням розірвав гімнастерку і жбурнув невинну нагороду в кут:

– Сам начепив, а мені дорікає! – і довго потім не міг заспокоїтись від образливого розносу.

Але повернемося до тієї злощасної ночі.

Наказ обговоренню не підлягав. Хоч Новиков і гарячкував, а скасувати його не міг. Зрозумівши все і трохи заспокоївшись, я пішов за своїми бійцями та гарматою. Коли зброю було підготовлено і зібралися вогневики та червоноармійці мого взводу, підійшов Новиков.

– Повезете гармату на передову для стрілянини прямим наведенням, – сказав командир гармати. – Вогневу позицію зазначить лейтенант. Цілі запитайте у командира батальйону. Я до ранку прийду. Сухі онучі з собою взяли? – спитав солдат і до мене: – Малиновський, вирушайте!

Недарма запитав Новиков про онучі. Поки ми довели зброю до передової, перетягнувши її через численні незамерзлі болотяні язики, що раз у раз перерізали ліс, чоботи наші набралися води. Вийшовши з останнього, тринадцятого чи чотирнадцятого за рахунком, болота, намотали сухі онучі на задубілі ноги. Стало тепліше, але мокрі чоботи холодили ноги. Терпи, козаку, отаманом будеш!

Ось, нарешті, і передова. Я вже раніше був тут, тож одразу знайшов бліндаж командира батальйону. Удвох вибирали місце для гармати.

До кінця ночі все було зроблено: готовий гарматний окоп, підтягнуто на руках, встановлено та замасковано гармату. Підготовлено снаряди. Викопані окопи для розрахунку. На щастя, німці нас не виявили.

Знесилені, ми впали на бруствер гарматного окопу, спітнілі й жаркі. Першу частина наказу, що залежала лише від нас, було виконано. А ранок уже насувався. Скоро прийде Новиков, і ми підемо до командира батальйону дізнатися, з якою ротою бігти в атаку...

Смертельна втома скувала тіло і витіснила всі думки, крім однієї, – яка інколи з'являлася в мозку словами командира дивізії: "Не встигнете – розстріляю!"

Перед світанком до нас підійшов командир батальйону разом із незнайомим офіцером у білому кошуку з планшеткою на боці. Веселим голосом той сказав: "Артилеристи, змотуйте вудки, зміна прийшла!"

Нашу дивізію підміняла свіжа, що підійшла цієї ночі.

ПЕРШИЙ БІЛОРУСЬКИЙ ФРОНТ. ПОЧАТОК ОПЕРАЦІЇ "БАГРАТІОН".

Червень, липень 1944 р.

Наступати було нелюдськи важко

Вздовж річки Прип'ять тяглося двокілометрове болото, яке прострілювалося супротивником.

"Вирішальні дії 107-го полку⁵¹, що захопив на лівому березі річки плацдарм, дозволили іншим частинам дивізії розвинути загальний успіх. 111-й полк під командуванням підполковника Черноусенка обійшов місто Петриков з півночі, перерізав шосейну дорогу Тростинець – Петриків, а також дорогу Робітниче селище – Копцевичи – Петриков і, створюючи загрозу оточення гарнізону супротивника, відвернув на себе його головні сили, і тут 228-й полк під командуванням підполковника Коломацького, долаючи болото з південно-східного боку, увірвався до міста.

30 червня, о 23-й годині 30 хвилин, частини нашої дивізії звільнили місто Петриков від німецько-фашистських загарбників.

Дії Дніпровської флотилії бронекатерів та десантних груп були бездоганними."

Зустріч із партизанами. Друге поранення

Цими днями наступ розгорнувся по всій Білорусії. Війська Рокосовського рвалися до Мінська. Наша дивізія також входила до складу 1-го Білоруського фронту. За сім днів ми просунулися майже на 200 кілометрів! За цей час тільки наш дивізіон збудував 28 мостів та 5 кілометрів гаті по топких болотах прип'ятського краю!

⁵¹ М.Б.Івушкин "За все в ответе", стор.172-185

Німці мінували все, що могли. Більшість убитих і поранених у ці дні складали постраждалі від мін, якими були буквально начинені дороги, лісові завали та села. Сапери самовіддано розчищали шлях для військ; у міру сил допомагала решта бійців. Коли зустрічалася протипіхотна міна, робилося це дуже просто. Брили довгий кілок і, розмахнувшись і падаючи на землю одночасно з ним, били його кінцем на тому місці, де розпушений ґрунт вказував на міну. Гримів вибух, земля та дим фонтаном піднімалися догори. Тепер можна було вставати та йти далі.

На міні уповільненої дії підірвалася машина з майном взводу зв'язку. Контузило і тяжко поранило мого товариша по Північно-Західному фронту старшого сержанта радиста Сашка Іпполитова, постраждали ще кілька бійців, які перебували в кузові машини. Вибух був дуже сильний. Коли я підбіг, Сашка піднімали з землі, говорити не міг, з чобіт текла кров. Мені ж пощастило – наша машина проїхала заміноване місце благополучно. За нашою проїхали ще дві чи три. Наступною йшла машина, де знаходився Сашко.

Гена Беляєв... Саша Іпполитов... Вчора вдарило осколком по животу Миколу Мартинова, на щастя, не небезпечно, тільки шкіру здерло... Хто наступний?

Слідом за Петриковим та багатьма селами дивізія звільнила Житковичі – маленьке білоруське містечко з кількома курними вулицями та частково зруйнованими, здебільшого дерев'яними будинками.

Нам видали нові карти. Ще кілька днів наступу – і ми вийдемо на старий державний кордон із Польщею! Це тішило і додавало сил.

Наприкінці одного з наступних днів наступу мене викликали в штаб полку і наказали разом з командиром штабної батареї за ніч відшукати стрілецькі полки, що пішли вперед, встановити зв'язок з командирами дивізіонів і отримати в них вказівки про подальше пересування. Імовірно розташування стрілецьких підрозділів було показано на карті – кілометрів п'ятнадцять-вісімнадцять попереду нас. Щоб ми встигли це зробити, нам дали двох чудових кавалерійських коней, які ще збереглися при штабі полку.

Виїхали, коли вже сутеніло. День був спекотний, сонце нагріло землю, і від неї йшло тепло, що пахло пилом. Судячи з карти, попереду, кілометрів за три, було село. Незабаром ми його побачили і проїхали єдиною вулицею, вкритою товстим шаром пилу. Навколо – ні душі. Мертва тиша. Мабуть, люди разом із живністю пішли в ліс, щоб перечекати, поки пройде фронт.

Остеронь села побачили світло, що пробивалося, як з далекого вікна. Підїхали ближче, прив'язали коней до огорожі, а самі потихеньку підійшли до будинку і зазирали у вікно. Чоловік п'ять червоноармійців лежали на лавках і прямо на підлозі. Як виявилося, то були розвідники сусідньої стрілецької дивізії. Про наші роти та батальйони вони нічого не знали. Ми рушили далі. Через тричотири кілометри, виїхавши з дороги на безлюдне шосе і повернувши праворуч, наткнулися на завал. Дерев, що росли по обидва боки шосе, були спіяні та повалені на проїзну частину дороги. До того ж німці, звісно, його замінували.

Вирішили повернутися назад і об'їхати завал лісовою дорогою, яка йшла майже паралельно шосе.

Коли виїхали на дорогу, зовсім стемніло. По обидва боки стояли високі дерева, їхні верхівки зникалися над нашими головами. Раптом коні зупинилися. Вдивившись як слід у темряву, виявили кістяк розбитого воза, поруч лежали два вбиті коні. Зважаючи на все, віз і коні були німецькі. Наскочили на свої ж міни?

Досі ми їхали поряд. Тепер мій напарник відстав метрів на п'ятдесят: якщо що трапиться з одним, то лишиться другий і допоможе. Кілометра через півтора з темного куща біля дороги раптом пролунав оклик:

– Стій, хто їде? Росіяни?

Одночасно я відчув дотик чогось твердого до живота і зрозумів, що це гвинтівка чи автомат.

– Росіяни! – машинально відповів я.

– Ми партизани! – гукнули з темряви.

Кінь зупинився. Мене оточили озброєні люди. Майже відразу один із них збуджено запитав:

– Нашу роботу бачили по дорозі?

Я здогадався, що йдеться про розбитий візок.

– Бачили!

– А попереду дорогою буде місток, і там стоїть наш фугас! – додав той самий голос.

Ми поїхали до містка, і партизани на наших очах забрали фугас. Зараз думаю: що було б з нами без цієї зустрічі? Тоді ж було не до переживань. Просто на кілька хвилин зупинилися та розпитали, як їхати далі, щоб не напоротися на німецькі чи партизанські міни. У свою чергу розповіли партизанам, де шукати штаб нашої дивізії. Я навіть не здогадався записати чиєсь прізвище та назву загону. А жаль!

Перед світанком нарешті наткнулися на нашу піхоту, яка зайняла оборону в рідкому молодому сосняку. Відшукали командирів дивізіонів, розпитали про обстановку та плани на наступний день. Цю інформацію доповіли начальнику штабу нашого арtpолку, коли повернулися назад.

Відпочити мені не вдалося: тільки-но поснідав, як прийшла команда виступати. Машини потягли наші гармати. Я сів до однієї з них. Проїжджаючи ще вчора безлюдне село, побачили, що там працюють сапери з міношукачами. Дорогу вони, очевидно, вже встигли перевірити та розмінувати, і тепер нею йшли військові підрозділи, їхали машини. За селом, кілометрів за два до завалу на шосе, нам зустрілася група офіцерів зі штабу дивізії. Вони стояли під деревом, на гілках якого висіли якісь рвані ганчірки. У повітрі пахло недавнім вибухом. Хтось із нас спитав, що тут сталося. Виявляється, один з офіцерів, перекладач, який потрапив у дивізію ще на Північно-Західному фронті, ось тут, де дерево, відійшов на крок з дороги і, сказавши: "Дивіться, міна?!", – носком чобота копнув земляний горбок. Все це він зробив механічно, швидше за все так і не усвідомивши своєї фатальної необережності. А ми їздили всю ніч місцями, начиненими ось такою несподіваною смертю, і все обійшлося благополучно!

Під час однієї з тривалих зупинок я зліз з машини і вийшов на узбіччя з наміром сісти і хоч трохи відпочити. Повз нас проходив якийсь стрілецький підрозділ. Обминаючи нашу колону машин і гармат, що вишикувалася перед мостом, що відновлюється, один солдат звернув з дороги і пішов у мій бік. Пролунав сильний вибух. Повітряною хвилею мене відкинуло назад. Біль, яка щеміла у багатьох місцях тіла і одночасний удар у голову погасили свідомість. Коли мої очі знову стали розрізняти світло, зрозумів, що лежу на землі. Схопившись, відчув, що по щоці та шиї тече кров. Дуже ломило всю праву руку та ліву ногу. У голові стояв суцільний дзвін, вона була якась не своя... Зір, що повертався, і слух поступово вимальовували страшну картину. Піхотинець, що прямував у мій бік, лежав мертвий, а на дорозі утворилася ціла купа тіл, звідти лунав стогін поранених. Очевидно, солдат наступив на міну, що стрибас.

Бійці мого взводу Захаров і Суриков швидко перев'язали мене бинтами з індивідуальних пакетів і допомогли забратися в кабінку автомашини. Через кілометр, у придорожньому селі Ситниця, мене залишили в якомусь порожньому будинку, пообіцявши надіслати лікаря із санчастини полку. Останнім від мене пішов Микола Портяний.

Минуло кілька годин. Мені залишили трохи їжі, але я до неї не торкався. Хвилювало інше: наскільки небезпечно я поранений? Чому так болить голова? Ставало все гірше, думки плуталися, нудило. Коли приїхала машина, майже знепритомнів...

У медсанбаті дивізії мені відразу ж зробили протиправцевий укол у живіт, напоїли чаєм, додали бинтів, поклали. Стало легше, і я спробував заснути.

"А у Вас є дівчина, яку Ви любите?"

Вранці мене перенесли до операційної. Якщо не рахувати пов'язок на голові, стегні, плечі та передпліччі, я лежав на столі, вкритому білим простирадлом, зовсім оголений. Підійшла молода красива сестра, почала розмотувати бинти на нозі і раптом запитала:

– А у Вас є дівчина, яку Ви любите?

Я подивився на неї з подивом. Така ситуація і таке питання? У моїй голові це не вкладалося! Але сестра чекала на відповідь. Тоді я з серцем сказав:

– Зараз немає, але обов'язково буде!

Сестра посміхнулася, а мені стало якось легше, перестав думати про те, коли вона почне віддирати бинти, що присохлі до ран.

Після проведеної під наркозом операції дві сестри допомогли підвестися. Я обхопив одну з них здоровою рукою за плечі, потихеньку спустився зі столу, і вони відвели мене до приміщення, де збирали поранених для відправки пароплавом по Прип'яті.

Пароплав прийшов лише через день. Це була стара, заїжджена посудина, що ледве пересувалася. Нас поклали на палубу. Пароплав часто сідав на мілину і тоді годинами простоював.

У Мозирі, до якого прибули вночі, нас перевезли до евакошпиталю. Мене помістили до невеликої палати, де лежали ще троє – льотчик, капітан-артилерист і старший лейтенант-танкіст.

Під час перев'язки лікар, оглянувши мене, сказала, що мені треба зробити переливання крові – за дні після поранення я дуже ослаб. Але чомусь це відкладалося день за днем, а потім про переливання взагалі замовкли, хоча рани затягувалися повільно, особливо на лівій нозі.

Минуло кілька днів, з усіх нас "ходячим" був лише льотчик. Він уже одужував. Якось, прийшовши з базару, щедро почаствував нас ягодами і, дивлячись на мене, запропонував:

– Тобі треба підгодуватися. Давай я продам твій годинник і купуватиму тобі, що захочеш.

Годинник подарував мені батько, коли закінчив десятий клас. Він чудово йшов. Я сказав, що подумаю. Другого дня льотчик знову завів розмову про це.

– Я непогано знаюся на людях, – сказав він. – У тебе, Борисе, сила волі є, а рішучості мало. Чого ти тягнеш із годинником? Батько зрозуміє тебе!

Я віддав годинник льотчику. Напевно, він мав рацію. Грошей у мене ні копійки не було: вся "зарплата" надсилалася по атестату додому. А "підгодуватися" таки треба було. Продавши годинник, льотчик завалив мене їжею. Тижня через три я вже зміг добиратися до їдальні. Там познайомився з моряком, пораненим під час форсування Прип'яті. Нога в нього була ще в гіпсі, але він міг ходити, спираючись на палицю. Якось він запросив мене до знайомих дівчат, які мешкали поблизу госпіталю. Ми зайшли до хати, привіталися. Почалася розмова, загравав патефон.

З якою насолодою я слухав музику! Вперше за три роки війни, якщо не брати до уваги зіпсованого патефону, що попався нам на Дніпрі, та кількох платівок у Брагині! Може, враження посилювалося тим, що поруч сиділи двоє гарних дівчат?

А в цей час наша дивізія продовжувала наступ: сміливо, впевнено, зухвало! До шпиталю часто приходили листи від товаришів по дивізіону, і я уявляв, як вона швидко просувалася.

За операцію зі звільнення міста Лунинець Верховний Головнокомандувач оголосив подяку всьому особовому складу нашої частини. Дивізію нагородили орденом Червоного Прапора. 107-й та 111-й стрілецькі полки отримали назву Лунинецьких, а 228-й – Пінського і був нагороджений орденом Червоного Прапора!

Зі спогадів М.Б. Івушкіна:

"Активні дії партизанів надали з'єднанням Радянської Армії, що наступали на місто Лунинець, велику допомогу. Вони змусили ворога відтягнути частину своїх сил із оборонних рубежів та кинути їх на охорону доріг та станцій.

До 6 години ранку 10 липня 107-й та 111-й полки дивізії, перерізавши залізницю Лунинець – Барановичі, зайняли в районі Новина вихідне положення для штурму міста. О 7-й годині ранку наші частини, взаємодіючи з 23-ю дивізією, увірвалися в Лунинець і до 10-ї години повністю звільнили його.

Дії наступаючих частин були настільки стрімкі, що німці навіть не встигли вивезти ешелони з військовим майном. Вони зазнали великих втрат і в живій силі.

Того ж вечора ми прийняли по радіо наказ: особовому складу дивізії оголошувалась четверта подяка. А за кілька днів було отримано Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження дивізії орденом Червоного Прапора. 107-й та 111-й полки отримали найменування Лунинецьких.

У всіх частинах та підрозділах пройшли мітинги. Офіцери та солдати вітали один одного. Всім бійцям і командирам вручалися іменні грамоти-подяки. Дивізійна газета "Перемога" писала: "Поклянемося сьогодні покрити новою славою наші прапори. Хай буде щасливим наш шлях на захід – переможний шлях!"

Продовжуючи переслідувати противника, частини дивізії вступили в смугу Пінських боліт, які тягнулися на багато кілометрів. Дороги фашисти, відступаючи, замінували. Стрілецькі підрозділи обходили мінні поля та завали, часто до поясу та по груди у гнилий воді."

12 липня частини дивізії вийшли на останній водний рубіж, що прикриває місто Пінськ, річку Ясельду, і зосередилися у районі населених пунктів Сошино та Вулька.

Гітлерівське командування підготувало Пінськ до кругової оборони. На тактично вигідних кордонах фашисти обладнали дві лінії суцільних траншей, спорудили багато довгострокових вогневих точок. Правий крутий і стрімкий берег річки та панівні висоти давали їм величезні переваги.

Але вже не було такої сили, яка б зупинила наступальний порив наших бійців і командирів. Досвідчені воїни розповідали молодому поповненню про досвід форсування Десни, Дніпра та Прип'яті. Усюди готувалися плоти, човники, човни.

"За цю війну я побачив моряків і на морі, і в повітрі на літаках, бачив їх на суші – в Одесі, під Севастополем. І ось вперше довелося спостерігати їх на річці... Але примітно, що всі ті якості радянських військових моряків, які я спостерігав на морі, на суші та в повітрі, повністю позначилися й у річковій війні."

Із цим твердженням письменника Леоніда Соболева не можна не погодитись. Військові моряки були на висоті становища. Вони надали нам велику допомогу. Але про це нижче.

Зі спогадів М.Б. Івушкина:

"Головний удар був націлений на східну околицю Пінська, відволікаючий наносив зліва десант 415-ї стрілецької дивізії. Йому довелося спочатку особливо туго. Потрібно було надати підтримку десантникам. Тоді вирішили направити на катерах навчальну роту нашої дивізії. Вона вже мала досвід взаємодії із кораблями флотилії.

"Рано вранці дванадцятого липня, – розповідав командир роти капітан Андрєєв, – ми завантажилися на два катери і взяли курс на Пінськ. Противник швидко виявив нас – ми потрапили в смугу загороджувального вогню...

Вода закипіла від мін та снарядів. Кулі з вереском заклацали об броню катерів. Ми намагалися відповідати, але що могли вдіяти кілька пушок. Ворожий вогонь посилювався. Снаряд, що впав поруч із катером, на якому я був, підняв величезну хвилю. Вода залила палубу. Десь на кормі пролунав сильний вибух, спалахнуло сліпуче полум'я.

Я глянув на берег – до нього було метрів сорок! Прямо проти нас на горі, в парку, стояли чотири "фердинанди" і вели вогонь. Катер, що горить, почав тонути, і його командир наказав:

– Десанту за борт!

Роздумувати було ніколи. Не минуло й хвилини, як усі мої люди пострибали в річку... Німці били по нас із кулеметів довгими чергами. Поранені ховалися під водою і захлиналися. Ноги живих загрузали в мулі.

А місто було недалеко. Ми добре бачили "фердинандів" у парку, ясно чули постріли у центрі міста. Там билися, затиснуті в кільце, бійці з чотирьох п'ятнадцятої.

Ми все-таки дісталися берега і тут залягли, не в змозі нічого більше зробити...

На щастя, швидко стемніло. Залишилося нас чоловік тридцять п'ять. Ми окопалися, розставили ручні кулемети та зайняли оборону.

Вранці бій у центрі міста відновився. По моїй команді десантники відкрили вогонь у парку. Прибув ще один катер і під прикриттям нашого вогню порівняно безперешкодно вивантажив на берег десант, озброєння та боєприпаси.

Наступної ночі ми, нарешті, проникли у місто з південного сходу та зав'язали бій у міському парку. На той час підійшов 111-й полк і став штурмувати іншу околицю міста."

Тієї ж ночі 107-й полк і артилеристи дивізіону Саричева перерізали дорогу Пінськ – Подблоце. Ворог спробував пробитися цією дорогою, але потрапив під шквальний вогонь.

Всю ніч точилися бої... А вранці 14 липня частини дивізії разом з іншими з'єднаннями 61-ї армії з усіх боків увірвалися до Пінська і повністю звільнили його.

Увечері Москва салютувала визволителям Пінська двадцятьма артилерійськими залпами.

Особовий склад дивізії отримав п'яту подяку, 228-му полку присвоїли почесне найменування "Пінського", а 107-й полк був удостоєний ордена Червоного Прапора.

На той час у дивізійній газеті з'явилися вірші сержанта В. Петрова. Вони одразу полюбилися бійцям. Незабаром під час привалу я почув, як солдати співали:

Ми йшли лісами та болотами,
У вогні, і в диму, і в пилюці
Крокувала, боролася піхота
За щастя рідної землі.

В атаки ходили, не лякаючись.
Рахунок помсти платили сповна,
І нам міста Білорусі
Дарували свої імена.
Крокували простір вимірявши,
Ми сміливо до перемоги йдемо,
Клянемося: фашистського звіра
У берлінській барлозі доб'ємо.

ВІДПЛАТА НЕМИНУЧА!

"Мені помста - я відплачу"

Л. Толстой

Гаубицею по залишкам гітлерівців

А я ще залишався в одному зі шпиталів у Мозирі. Найчастіше мені надсилав листи начальник зв'язку нашого дивізіону Микола Портяний.

У листі до мене він описав один із боїв, що трапилися, поки я заліковував свої рани в шпиталі. Сам тон і зміст листа свідчили про величезний наступальний порив і радість моїх товаришів, що швидко гнали ворога на захід.

"...Я лежав на снарядних ящиках на четвертій машині, рахуючи з голови колони, і дрімав під тихий гул моторів. Мій дрімотний стан був перерваний раптовою тишею і чийось звичним вигуком:

— Німці!

Я бачив, що зліва з жита, що злегка хвилюється, стирчать (більш відповідного слова не підібрати) п'ять або шість солдатських голів у німецьких мишачого кольору пілотках з неймовірно витягнутими від здивування фізіономіями, з чого можна зробити висновок, що зіткнення було обопільно раптовим. Німа сцена тривала лише кілька секунд. І раптом усе наче вибухнуло.

Крики: "Бий гадів!", "Вперед!", "За Батьківщину!", "За мною!" – злилися з автоматними чергами, і всіх наче замело з машини. З ходу відкривши вогонь з автоматів та карабінів, розвідники, вогневики та зв'язківці кинулися в атаку.

Дістаючи в кузові польову сумку з пістолетом, що завалилася між снарядними ящиками, я бачив, як один за одним атакуючі вривалися в жито, над яким повисло протяжне, яке хапало за душу, "ура-а-а!". Тут же, у житі, розпочався рукопашний бій.

Коли нарешті мою сумку витягли з-під ящиків, а пістолет – із сумки, бій перемістився вже метрів на 500 далі, до лісу. В цей час праворуч, куди досі ніхто не здогадався подивитися, по машинах раптово вдарив ворожий кулемет. Встановлений за 100-120 метрів від дороги на картопляному полі, біля самого жита, у свіжовиритому, зовсім не замаскованому гнізді, він бив довгими чергами врозкид від головної машини до останньої. І тому, а може, від раптовості нашої появи чи недосвідченості кулеметника, вогонь був не дуже влучним – кулі зрізали картопляне бадилля перед машинами, піднімали фонтанчики пилу на дорозі, під машинами та між ними. Проте все живе було притиснуте до землі. Я опинився в кюветі праворуч від машини з Форталевим та шофером. Кювет був не глибокий навіть для наших худих фігур, і нам здалося, як завжди здається в таких випадках, що весь вогонь ворожого кулемета зосереджений на нас. Раптом, перебиваючи шум бою, майже одночасно пролунали знайомі голоси: один із середньоазіатським акцентом, інший співучий, як усі українські: "За Батьківщину! За мною!", і десь праворуч біля шостої чи сьомої машини з пістолетами в руках на повний зріст піднялися молодший лейтенант Юлдашбеков і комсорг полку Бражник і кинулися назустріч кулемету. За ними піднялося кілька бійців. Але ворожі кулеметники перенесли вогонь на атакуючих, і Юлдашбеков, не пробігши десяти метрів, упав, зрізаний кулеметною чергою. До нього кинулися Бражник та солдати шостої батареї. Він був мертвий. Три кулі навиліт прошили груди. А кулемет ніби озвірів, бив і бив без перепочинку, тепер уже короткими чергами, але все також по низу. Наші артилеристи стали відповідати вогнем із карабінів. І тут у мене майнула думка, що варто тільки підняти приціл кулемета і вдарити по машинах, як після першого ж потрапляння в голівку снаряда (а їх на кожній машині сотні) ми всі вилетимо в повітря разом із машинами. Мабуть, така думка прийшла в голову не одному мені, бо, немов у відповідь, пролунав голос нашої медсестри Юлі Тико (Саричової):

– Черепанов! Розвертай гаубиці!

Командир гармати ніби тільки й чекав на таку команду: вискочив з-за машини і якимось відчайдушним ривком зняв гаубицю з передка. Два вогневики викинули ящик зі снарядами з кузова на землю і тут же були поранені. Юля, побачивши це, вихопила з шухляди снаряд і зарядила гармату. Відпрацьованим

маневром, здійснивши лівий поворот картопляним полем, машина пішла до лісу. Біля гармати металися двоє: маленька худенька Юля і теж невисокий, але кремезний Черепанов. Вони насилу розвертали гармату.

Ми лежали від гаубиці за якихось п'ятнадцять метрів. Я до неї був найближчим і тому першим кинувся на допомогу. Потім підбіг ще хтось із шоферів, четвертий. Вже снаряд із зарядом були в каналі ствола, Юля і я розвели станини гаубиці, а Черепанов не міг опустити ствол – щось заїло. Незважаючи на вогонь, він стояв перед щитом і чимось дерев'яним запекло колошматив по механізму, тоді як Юля за щитом намагалася опустити ствол. Нарешті, затримка була усунена і стовбур почав опускатися. Черепанов одним стрибком опинився за щитом, припав до прицілу, і... гримнув постріл. Віддачею гаубицю разом із невдалим прислугою відкинуло на картопляне поле і розвернуло майже на 90 градусів. Поспіхом ми забули відкинути сошники, та відверто кажучи, на такій дорозі вони були марні.

Снаряд розірвався в житі, далеко за кулеметом. Вчотирьох ми вхопилися за колеса, намагаючись знову розвернути зброю у потрібному напрямку. Але цього вже не потрібно. Усі, хто залишався біля машин, а таких набралось трохи більше півтора десятка, ведучи вогонь з ходу, піднялися в атаку на кулемет. Кулеметники, покинувши свій кулемет, припустилися до лісу. Їх було двоє. До лісу добіг лише один, другий був убитий.

Усі бійці діяли сміливо та рішуче. По суті, результат бою вирішили швидкість і натиск. При цьому виділити хоробріших і тих, хто першими кинувся в атаку, було неможливо.

Телефоніст рядовий Астапенко наздогнав у житі німця і з такою люттю вдарив його прикладом карабіна, що той упав за мертво з розкритим черепом, а в руках телефоніста, що розгубився, залишився уламок карабіну без прикладу і навіть цівки. Плюнувши в серцях і відкинувши убік уламки, він вихопив у вбитого німця автомат (до речі, який виявився нової конструкції) і кинувся за товаришами, що пішли вперед.

Сержант Кабишев (командир відділення радистів) і з ним два розвідники наздогнали командира німецької роти, обер-лейтенанта, і спробували взяти його неушкодженим, але той так люто відбивався, при цьому боляче кусаючись, що полонити його вдалося лише після того, як він був поранений. І хоча в бою було вбито всього близько десятка німців і взято в полон лише двоє, розгром ворожої роти був повний. Наші втрати склали: двоє вбитих та кілька легкопоранених, які навідріз відмовилися йти на полковий медпункт. Їх перев'язала Юля..."

..Описаний Миколою випадок був краплею у морі бойових подій. І все-таки цей швидкоплинний бій артилеристів, що несподівано зустрілися з піхотною ротою супротивника, показував головне: бойовий порив бійців і командирів, які завершували великий подвиг визволення Батьківщини, їхня справжня майстерність, вміння діяти рішуче і безстрашно навіть у цілком непередбачених обставинах.

"Секим башка!"⁵²

Це неможливо уявити за описами...

Поле та рідкий лісок, скільки бачить око з машини, посипані технікою. Усипані буквально – майже впритул один до одного, у різних позиціях, стоять і лежать перевернуті та цілі автомашини всіх марок, тягачі, гармати. Між машинами – вирви вибухів, поранені дерева, ганчір'я, маса розкиданих паперів... Трупів уже не було, їх прибрали. Можна уявити, що тут робилося, коли 27-го наші літаки бомбили цих німців, що густо збилися в купу.

Певна річ, ми зупинилися... Всі зупинялися. Не можна, просто неможливо проїхати повз це багатство техніки... А раптом там опиняться цілі вантажівки? Федя кинувся, як пес у зграю куріпок...

Яких марок тут не було! "Мерседес", "фіат", "сітроен", "опель", "хорх". Величезні дизельні вантажівки МАН, "школа"... Німеччина, Італія, Бельгія, Франція, Чехословаччина, Угорщина. Незбагненно розуму, як ми могли протистояти такій великій кількості першокласної техніки з усієї Європи, протистояти силами молодих заводів, розбомблених у поспіху відступу і знову зібраних у такому ж поспіху руками жінок і підлітків десь у Сибіру та на Уралі. Це – більше, ніж героїзм. Це – завзятість, життєва сила народу, партії. Так – і партії, безперечно. Але вступати до неї я все одно не збирався!

Перший Білоруський фронт. Літо 1944 р. Завершення операції "Багратіон"⁵³

...Тепер ми вдосталь надивилися на німців. Їх виловлюють у лісах – поховалися під час оточення. Втім, вони самі виходять і здаються, бояться партизанів. Жалюгідний вигляд мають полонені з оточення. Ось ведуть групу чоловік п'ятдесят. Не ведуть, а супроводжують у полон, дорогу показують та від населення охороняють. Один літній солдат нестройового вигляду йде попереду колони – втомився, йому жарко, гвинтівка ззаду через плече... Він не турбується, що полонені розбіжаться.

Дорогами йде нескінченний потік обозів і машин. Багато трофейних, деякі навіть розфарбовані у жовтий колір, кажуть, що німці привезли їх із Африки. Забавно вони виглядають серед інших – камуфльованих зеленим з коричневими смугами. До 1943 року вони не розфарбовували своїх машин, не маскували світло, а після Сталінграда надломився – стали боятися наших літаків.

Уже Польша!⁵⁴

...Страшні злочини творили німці. Неподалік нас був табір Тремблінка. Нині там працює комісія. Розрили рови, заповнені трупами, і роблять розтин. В них бере участь і патологоанатом нашої армії. Він приходить звідти майже в щоді. Шар за шаром знімають трупи, і у всіх знаходять наскрізні кульові поранення голови. Усіх убивали пострілом у потилицю. Начебто стояв верстат і

⁵² М.М.Амосов "ППГ-2266" або "Записки польового хірурга"

⁵³ М.М.Амосов "ППГ-2266" або "Записки польового хірурга"

⁵⁴ М.М. Амосов "ППГ-2266" або "Записки польового хірурга"

стріляв. Адже це стріляла людина... Здається, що нічого не дала цивілізація цим людям. Нічого...

Повернулась, овіяна славою

Наші частини вийшли на далекі підступи до Бресту.⁵⁵

Напевно, не часто так траплялося, щоб військова частина після чотирьох років війни повернулася до тих місць, де її застали перші постріли ворога. "Час не має влади над величчю всього, що ми перенесли у війну" – сказав у своїх спогадах та роздумах Г.К. Жуков.

Ворог тоді розраховував одним ударом прокласти шлях для тріумфальної ходи на схід. Але доблесні воїни 4-ї армії відстоювали тут кожен метр радянської землі. 24 червня 1941 р. 55-та дивізія зупинила гітлерівців. Усьому світу відома героїчна оборона Брестської фортеці. У складі 4-ї армії боролася і 55-а стрілецька дивізія. Тепер вона знову повернулася сюди, завершуючи свій подвиг у перші дні війни, овіяна славою, червонопрапорна визволителька окупованих міст та земель.

"Визволителі дорогі наші"

Третій Прибалтійський фронт. Осінь 1944 р. Мені вже 23!

Після другого поранення влітку 1944 року я повернувся до свого 84-го артилерійського полку 55-ї СД і був тимчасово призначений начальником розвідки полку. Довелося багато їздити верхи, з'ясовуючи обстановку у стрілецьких полках дивізії. Становище на нашому 3-му Прибалтійському фронті змінювалося дуже швидко. Часто виходило так, що на стику частин з'являлися цілі коридори, де не було ні німецьких, ні наших військ, хоча фронт просунувся далеко вперед. Одного дня проїжджав через латиський хутір. Німці пішли з цієї місцевості без бою, наші частини оминули її. Назустріч мені вибігла стара. Я для неї був першим представником тієї армії, про прихід якої вона, мабуть, думала всі тяжкі роки свого перебування в окупації.

– Визволителі дорогі наші! – кричала вона, повторюючи ці слова. По обличчю жінки текли сльози. Підбігши до коня, вона обняла мою ногу руками, притулилася обличчям до солдатського кирзового чобота, що бачив види, потім почала шалено цілувати його. Я зіскочив з коня і постарався заспокоїти її. Ковтаючи сльози і схлипуючи, стара розповіла, що жила в Псковській області, що їхнє село спалили німці і вона з двома дітьми на руках і коровою довго жила в лісі; потім корова здохла, холод і голод погнали їх селами; вона дісталася сюди, під Ригу, і почала працювати у багатого господаря. Він усіляко знущався, бив її дітей, а зараз, злякавшись, утік разом із німцями. Вдивившись у її обличчя, я помітив, що ця жінка – зовсім не стара: горе і знущання зістарили її раніше часу.

Розповідаючи, вона знову поривалася обіймати мене, повторюючи:

– Визволителі наші! Визволителі наші!

Ці слова ще довго потім звучали у моїй голові. Я розумів, як чекає населення окупованих областей на нашу армію-визвольницю, і багато разів відчував на собі теплоту зустрічей та радість звільненого населення. Але з таким

⁵⁵ М.Б. Івушкин "За все в ответе", стор.197, 198

вибухом людських почуттів, та ще й виражених так безпосередньо, зустрічався вперше. "Яке ж пекло пройшла ця жінка, якщо вона зовсім збожеволіла від радості, побачивши першого радянського солдата!" – думалося мені, коли їхав далі.

На початку війни мені виповнилося двадцять років. У дні, що описуються, вже двадцять три. Якщо до трьох років воєнного часу додати два роки служби у мирний час, то вийде п'ять років. За п'ять років люди закінчують інститут. Мій інститут був особливий – довелося вчитися воювати. Про це свого часу добре сказав Маяковський: "Ми діалектику вчили не за Гегелем. Бряцанням боїв вона вдиралася у вірш..."

Моє перебування на посаді начальника розвідки полку було недовгим. Як тільки з'явився офіцер, надісланий з резерву, мене направили до мого першого дивізіону капітана Кудинова.

Ось ти й приймеш його першу батарею!

Війська 3-го Прибалтійського фронту підходили до Риги. Опір німецьких військ посилювався. Я знайшов Кудинова вранці на НП дивізіону. Він розмовляв по телефону – важко поранило командира взводу управління однієї з батарей. Капітан наказав відправити його до санчастини полку. Закінчивши розмову, він привітався зі мною, потім розпорядився зв'язківцеві з'єднати його з начальником штабу дивізіону:

– Командир взводу управління першої батареї тяжко поранений. Напиши на нього нагородний лист – сьогодні ж!

Потім, ніби виправдовуючись, сказав мені:

– Людину мало не вбило. Подвигу він не здійснив, але хіба пролита кров не заслуговує на нагороду?

Я підтримав Кудинова, хоч знав: у перші роки війни лише за поранення не нагороджували.

– Другу людину втрачаю, – вів далі Кудинов. – Учора капітана Антипова взяли на підвищення. Ось ти приймеш його першу батарею! – І пояснив обстановку та завдання для батареї.

Усю першу половину дня я був дуже зайнятий – лазив по передньому краю. З НП в стереотрубу виявив дві кулеметні точки. Вони, як і поспіхом вириті траншеї, були погано замасковані. Не ті стали гітлерівці!

Згодом пішов на вогневі позиції. Багато бійців мені були знайомі – скільки доріг з ними пройдено!

Коли повертався назад на НП, ноги ледве крокували, а голова наче налилася свинцем. Давалася взнаки напруга останніх днів: спати майже не доводилося. Здавалося, ніколи не дістануся передової.

Потужний близький вибух і град уламків вивели із цього стану. Кидком притулювся до землі. Втоми як не бувало! Миттю озирнувся. Неподалік зяяла глибока, ще димна вирва. Що сили кинувся в неї. Обстріл продовжувався. Снаряди рвалися кругом, стрясаючи землю, калічачи дерева, забиваючи дзвоном вуха. "А якщо зараз уб'є?" – промайнуло в голові. За старою звичкою пішов один.

"Опинитися до кінця війни безвісти зниклим?" Тіло стиснулося в напруженому очікуванні, свідомість сприймала лише звуки розривів, свист уламків та їхні удари по землі...

Коли обстріл закінчився, я встав і побіг на НП. Звідки й сили взялися! Напевно, тільки на війні та в хвилини крайніх напруг людина розуміє, що її сили набагато більші за ті, на які вона звикла розраховувати в звичайному житті!

Образлива смерть...

Нелегким був цей день. Не обійшовся він без смертей та поранень. Не встиг я відпочити, повернувшись на НП, як всіх командирів батарей дивізіону викликали до штабу 107-го СП, батальйони якого ми повинні були підтримати артилерійським вогнем при наступі.

Начальник штабу – молодий статний гігант майор Григорій Швайко, який раніше командував батальйоном, а нещодавно був переведений до штабу, швидко і тямуче пояснив бойову обстановку та повідомив про план наступу. Коли почали розходитися, він, вийшовши з бліндажу, щоб проводити нас, підійшов до траншеї, що розташована поруч. І одразу прямо перед ним розірвався снаряд... Усі, крім Швайка, залишилися цілі, наче закрив він нас своїм могутнім тілом...

Майор був загальним улюбленцем, загибель його переживав весь полк і ми, артилеристи...

Основні цілі на німецькій передовій я встиг пристріляти увечері. За координатами, надісланими зі штабу, підготував дані для стрілянини по ворожих батареях. Гітлерівці відповіли мінометним вогнем по передовій, не завдавши нам шкоди: наш НП вони не змогли знайти.

До ночі у мене все було готове до початку артпідготовки.

Тепер – відпочити...

"Вперше за всі роки війни..."

Рано-вранці заговорили "Катюші". Їхній голос був умовним сигналом для всіх батарей нашої ділянки фронту, де намічався вирішальний наступ на Ригу. Час починати!

– Батарея, ціль номер один, двадцять снарядів на гармату, швидкий вогонь!

Засвистіли снаряди. Пронеслися повз дзвінкі хлопки гарматних пострілів. Німецька траншея зафонтанувала вибухами.

– Батарея, ціль номер два, п'ятнадцять снарядів на гармату, залпами, вогонь!

Вибухи оточили кулеметне гніздо на ворожій передовій. Навколо загуркотіло. Обстріл наростав з кожною хвилиною. Звуки пострілів сотень гармат, розриви снарядів і мін, що молотили передову супротивника, мін злилися в різноголосий, потужний, забиваючий вуха гул. Дзвінко, наче хльостаючи повітря, били гармати, басовито вухали гаубиці, бурчали одна за одною "Катюші". Від розривів мін та снарядів часто-густо тремтіла земля. Згадався 1941 рік, елеватор під Калініном, наші мовчазні гармати, зловісні, які пронизували серце і душу слова новопризначеного командира батареї, що щойно вийшов з оточення, який опинився потім зрадником: "Як людині без рук і ніг на дерево влізти, так нам перемогти!" Одне правильно він тоді сказав: справді ми на той час були без рук і

без ніг – майже без літаків, танків та багато іншого, що ворогів було багато. А зараз усе навпаки! Прийшло на нашу вулицю свято!

Вперше за всі воєнні роки ніби опалила невгамовною радістю і тому добре запам'яталася раптом надія дожити до кінця війни...

– Вогонь!.. Вогонь!.. Вогонь! – За Льову! За страшні покриті кров'ю настили болота Сучан! За спалені білоруські та тифозні курські села! За страждання жінки, яка так шалено цілувала мої солдатські чоботи! За моїх загиблих товаришів! За решту побачених на моєму солдатському шляху та пережитих бід!

...По сигналу зеленої ракети батальйони підуть у наступ. Треба перенести вогонь углиб, щоби придушити німецькі батареї. Не проворонити б... От і вона!

– По німецькій батареї, приціл... кутомір... двадцять п'ять снарядів на гармату, швидкий вогонь!

Неподалік гаркнув ворожий снаряд. Один з уламків врізався в бруствер окопу, наче нагадуючи, що війна ще не скінчилася...

ВІД РАДЯНСЬКОГО ІНФОРМБЮРО

З повідомлення від 26 вересня 1944 року

На Ризькому напрямку наші війська, розвиваючи наступ, опанували міста Айнажі, Салацгрива, Алоя, Лимбажі, Цесис, а також з боями зайняли понад 300 інших населених пунктів...

Застосування атомної зброї зупинив радянський солдат

До Риги ми не дійшли лише кілька кілометрів. Шосе Псков-Рига, на яке ми виїхали, і навколишній ліс були засипані листівками незвичайно великого розміру з намальованими на них вогнем, димом, уламками від величезного вибуху і написом: "Радянські солдати, не просувайтесь далі, інакше ми застосуємо нову страшну зброю!"

Ми посміялися з цієї загрози – адже якби така зброя була, вороги давно б її використали! Забрехалися остаточно – думав я тоді. А насправді фашистська пропаганда, як ніколи, була близька до істини: йшлося про атомну бомбу! Над створенням її гарячково працювали німецькі фізики. Швидкий наступ радянських військ зірвав плани Гітлера.

Несподівано для всіх дивізію зняли з фронту та передали до складу Червонопрапорного Балтійського флоту, переформувавши її в Першу дивізію морської піхоти. Нас відправили до Фінляндії, що капітулювала, на військово-морську базу, що створювалася в Порккала-Удд⁵⁶. Війна для нас закінчилася... День Перемоги дивізія зустріла у Порккала-Удді.

Із рішення Ради ветеранів дивізії

"За час бойових дій на фронтах Великої Вітчизняної війни з 3 травня 1942 року по 10 жовтня 1944 року дивізія пройшла з боями 890 кілометрів, звільнила 5993 кв. км території з 805 населеними пунктами.

⁵⁶ Півострів на півдні Фінляндії.

За цей період частинами дивізії знищено: солдатів і офіцерів противника – 50469, танків – 115, літаків – 18, самохідних гармат – 11, бронемашин – 5, знарядь та мінометів різних калібрів – 649, кулеметів – 1324, автоматів – 2191, гвинтівок – 4335, складів із боєприпасами – 5.

Захоплено 499 полонених солдатів та офіцерів та багато різної бойової техніки.

Воїни 55-ої Мозирської Червонопрапорної стрілецької дивізії (з жовтня 1944 р. Першої дивізії морської піхоти) до кінця виконали обов'язок перед Батьківщиною."

Перемога зі сльозами на очах...⁵⁷

Берлін

Однією з останніх привезли дівчину-розвідницю. Їй вже зробили високу ампутацію стегна з приводу оскольчатого перелому, і вона у найтяжчому гострому сепсисі. Красива білява дівчина з мужнім обличчям. Вона мала чотири ордени, з них два – Червоного Прапора. Тепер її представили до звання Героя, але їй вже не дожити до нагороди...

– Я помру, лікарю? Так?

– Ну що ти, люба. Жаль ноги, але життя дорожче... Зроблять протез.

– Що протез... Я відчуваю, як життя йде. Засинаю, забуваю і все боюся, що не прокинуся... А не спати не можу...

Що ми могли зробити для неї? Переливали свіжу кров щодня, вливали глюкозу, вітамінні препарати. Культя була вкрита омертвілими тканинами, з неї стирчав гострий уламок стегна майже біля шийки. Треба думати, що інфекція пройшла у тазостегновий суглоб.

Сепсис розвивався стрімко, щодня приголомшливі озноби і поти по кілька разів. В інтервалах лежить бліда, як труп. Незважаючи на щоденні переливання крові, відсоток гемоглобіну знизився до 30. За нею доглядала Шура Маташкова. Слабеньким голосом хвора питала:

– Шурочко,... вже оголосили про перемогу?

– Ні... ще ні.

– Ти ж мене одразу розбуди... Так хочу дожити, щоб уже сказали: "Все!"

І вона дожила...

Увечері 8 травня інженери із сусідньої радіочастини принесли новину: готується формальне підписання капітуляції.

Вранці 9 травня наша перев'язувальна працювала як завжди, хоча всі чекали на екстрене повідомлення.

На столах лежали поранені, деякі розв'язані, інші чекали на перев'язку, третіх готували до гіпсування. Канський робив рентгенознімки, перекочував пересувний апарат від одного столу до іншого. Було годин одинадцять.

Раптом чуємо стрілянину з гвинтівок та автоматні черги. Все сильніше та сильніше. Спершу не зрозуміли.

– Що вони там, казалися? Зараз когось підстрелять. Раптом Степан

⁵⁷ М.М. Амосов "ППГ-2266" або "Записки польового хірурга"

Кравченко оголосив із дверей:

– Перемога! Перемога! На вулицю!

Усі кинулися назовні. Я теж. Ліда накладала пов'язку та затрималася.

– Сестрице... Залишіться з нами...

Так вона й залишилася, ходила від одного столу до іншого, тиснула руки, вітала.

А на стадіоні біля шпиталю вже зібрався натовп. Наші у халатах, інші у формі, солдати з різних частин. Навколо чуємо безладну стрілянину.

Майор заліз на ящик і оголосив:

– Товариші! Фашистська Німеччина капітулювала! Ура! Усі закричали, кинулися обійматись. Майор вистрілив угору, знайшовся ще хтось зі зброєю, почулися рідкісні хлопки. Салют слабенький, ми – шпиталь.

Довго ще не хотілося розходитися, важко вдалося відправити сестер і лікарів.

У перев'язувальній Ліда вже встигла перев'язати майже всіх, хто лежав на столах. Я привітав їх із перемогою.

Далі були сцени, що запам'яталися на все життя.

Шура Маташкова зазирнула у перев'язувальну:

– Миколо Михайловичу, ходімо до Зої...

– А що, погано?

– Ні, треба сказати... просила. Ви краще скажете. Мені не хотілося йти... Ні, не хотілося... Але що зробиш – треба. Лікар.

Вона лежала одна в маленькій палаті, бліда, з синьовою, очі заплющені, і навіть не знаєш, чи жива. Шура шепоче:

– У неї був озноб о восьмій годині... Тепер забулася. Але дуже просила розбудити...

– А може, не будити? Прокинеться – скажемо.

– Розбудити, Миколо Михайловичу... Мабуть, і не прокинеться вже сама.

– Зоя, Зоєчко!

Трохи відкрила повіки. Облизала сухі губи.

– П-и-ти.

Шура напоїла її з поїльника морсом. Очі зовсім розплющилися. Погляд осмислився.

– Зоя, Німеччина капітулювала! Вітаю тебе з перемогою! Пожвавилася, усміхнулася болісною, несміливою усмішкою. Сльоза поповзла з кута ока по скроні вниз.

– Поз-до-ров-ляю... і вас вітаю... Дочекалася... Тепер би видужати...

Сів біля неї на ліжко, взяв руку, тонку, бліду, безкровну, з грубою шкірою на долоні, з короткими нерівними нігтями. Говорив, втішав...

– Ти засни, Зоїчко. Набирайся сил... І вона заснула...

Надвечір був ще один озноб, після якого повний занепад сил і серцева слабкість... Нічого зробити не могли. Померла...

Це була остання смерть у нашому шпиталі. І тому особливо образлива і сумна. Але все навколо так переповнилося щастям, що нічим не затьмарити

радість. Просто не вірилося: "Вже не вбивають!"

Вдень 9 травня закінчуються мої щоденники у "Книзі записів хірурга".

Повоєнні зустрічі

На повоєнних зустрічах збиралося багато десятків, іноді сотні однополчан. Подивіться їх на фотографіях. Зараз вони – "друзі, яких я не побачу" – із близьких мені однополчан, не залишилося жодного...

Першим із найближчих фронтових друзів вже після війни пішов із життя Геннадій Михайлович Беляєв – просто Гена. На фотографії у книзі він разом зі мною. Тоді я приїхав на зустріч ветеранів до Москви. Побували на Червоній площі, сфотографувалися. Ішов 1975 рік. Я і він однолітки. Через рік із Москви прийшла приголомшлива звістка – Гена помер.

Прощання⁵⁸

Пройшла хвилина чи дві напруженої мовчанки, а я все не міг змусити себе заговорити. На мене вже стали кидати тривожні погляди оточуючі. Тільки дружина Гени нічого не помічала і не відривала погляду від неприродно блідого та нерухомого обличчя чоловіка.

– Ми прийшли попрощатися з тобою, Гено...

Наче хтось інший сказав ці слова, а не я, що стоїть за невисокою трибуною московського крематорію. Голос був не мій – хрипкий, переривчастий, наповнений тим внутрішнім напруженням, яке, – я інстинктивно відчув це, – заповнило серця і душі людей, що стоять переді мною. Це змусило мене взяти себе в руки, і я продовжував говорити вже не чуючи свого неіснуючого двійника.

– Ми, однополчани, пам'ятаємо тебе двадцятирічним, яким ти був тоді, у роки нашої військової юності, командиром взводу зв'язку нашого артилерійського дивізіону. На війні не обирали професії. Твоя була не з легких... Без зв'язку замовкала артилерія. Позбавлялися вогневої підтримки роти і батальйони, що наступали. Згубний обстріл ворогів не зустрічав відсічі... І тоді ти, зі своїми зв'язківцями біг "на лінію", під вогонь, підбираючи розтросшений снарядами і розкиданий невідомо куди дріт, відновлюючи цілющу нитку зв'язку. Рвалися снаряди і міни, свистіли уламки і кулі, а ти біг уздовж "нитки" вперед і вперед, в гушавину розривів, що терзають землю, шукаючи і з'єднуючи то там то тут розірвані кінці дроту, вставляючи запасний провід там, де вже нічого з'єднати було неможливо. Разом ми мокли і замерзали в болотах і лісах Північно-Західного фронту, вистояли і перейшли в наступ у боях на Курській дузі, форсували Дніпро та вступили на землю Білорусії. Сотні разів, а може й більше, тебе могло вбити чи поранити. І лише 1944 року, коли кінець війні був уже близький, сталося непоправне. Ти не хотів повертатися до життя, бо двадцятирічному потрібні здорові ноги, а під твоїми вибухнула фашистська міна... Ти перестав писати нам і зник із нашого життя. Тоді здавалося – назавжди. Але ж ти був справжнім фронтовиком, справжньою людиною, справжнім комуністом нарешті! Ми – це знали! Ти першим вискакував з укриття, щоб виправити зв'язок, першим кидався

⁵⁸ Виступ Б.М. Малиновського під час прощання з Г. Беляєвим. Московський крематорій.

допомогти пораненому товаришеві, першим з нас одержав бойовий орден і першим вступив в члени партії. І коли майже через тридцять років після великого Дня Перемоги, до якого ти йшов поруч з нами, випадок знову звів нас разом, ми побачили, що ти і тоді не відступив. Ти переміг у боротьбі з лихом, що трапилося. Переміг свою фізичну безпорадність, хвороби, що прийшли за нею, свою невлаштованість у житті, знову став тим Геною Беляєвим, якого ми знали і в якого вірили. Ти встав разом із нами до лав тих, хто відновлював наше народне господарство. Не шкодуючи своїх сил, не роблячи жодних знижок на свою інвалідність, ти працював, ростив сім'ю, усім, що міг допомагав країні.

– Смерть першим вирвала тебе з наших лав...

– Прощай...

ПОЖЕЛАНИЕ ДРУЗЬЯМ

*Давайте восклицать, друг другом восхищаться,
Высокопарных слов не стоит опасаться.
Давайте говорить друг другу комплименты –
Ведь это всё любви счастливые моменты.*

*Давайте гуревать и плакать откровенно,
То вместе, то поврозь, а то попеременно.
Не надо придавать значения злословью,
Поскольку гурсть всегда соседствует с любовью.*

*Давайте понимать друг друга с полуслова,
Чтоб, ошибившись раз, не ошибиться снова.*

*Давайте жить, во всём, друг другу потакая, –
Тем более, что жизнь короткая такая.*

Булат Окуджава

"ВИКОНАЛИ ОBOB'ЯЗOK ПЕРЕД ІСТОРІЄЮ"

Життя продовжується

Домогтися перемоги над ворогом, який підкорив і використовував економічний потенціал майже всієї Західної Європи, могли тільки люди з дуже високими моральними людськими якостями, здатні на повну самовіддачу та самопожертву. Це про них образно і точно сказав письменник В. Конецький:

"Покоління тих, хто воював йде... Це серйозна обставина для суспільства. Бо це останнє покоління, яке з абсолютно чистою совістю, без усяких загальних слів, могло вважати себе ще за життя таким, що виконало обов'язок перед історією з наочністю"⁵⁹.

Ці слова і про Вас дорогий Миколо Михайловичу! І про Вас дорога дівчина-розвідниця! Не треба плутати тих, що воювали з тими, хто розвалив велику країну, призвів до численних випробувань і трагедій про які попереджав письменник: усім і завжди треба пам'ятати, що покоління воюючих – ваші батьки, матері та діди виявилися найбільш причетними до події, що визначила долю нашої епохи, – розгрому фашизму!

Миколи Михайловича Амосова вже немає... Залишилось світове визнання великого хірурга, унікального письменника, філософа. Залишився сайт Амосова, де зберігається його інтелектуальна спадщина, через який він спілкувався зі Світом, а Світ із ним. Залишилися мудрі книги, які читали та читають мільйони людей. Ще довго житимуть ті, які довірили йому своє серце і він виконав свій обов'язок хірурга – врятував тисячі людей. Його пам'ятає народ. А значить, він живий і завжди буде з нами.

Вічна пам'ять дівчині-розвідниці – символу мужності та стійкості тих, хто як і вона йшли попереду, забезпечуючи Перемогу!

Відкриття музею та обеліска 55-ї Мозирської Червонопрапорної стрілецької дивізії СД⁶⁰.

"Ветерани 55-ї Мозирської Червонопрапорної стрілецької дивізії приїхали до Мозиря з Москви, Ленінграда, Києва, Риги, Казані, Сочі та інших міст нашої країни. У ці дні весь Радянський народ відзначає 40-річчя Перемоги над фашизмом, вшановує ветеранів війни та трудівників військового тилу. Але саме в Мозирі, назву якого носить наша частина, в селищах і селах Полісся, де ми щойно побували, ми побачили і відчували всю глибину любові та пошани народу до пам'яті тих, хто не дійшов до Перемоги та до нас, ветеранів.

Бойовий шлях нашої дивізії – частка славного бойового шляху Радянської армії. Дивізія зустріла і завершила війну в Білорусії, пройшовши шлях трагічного відступу від Бреста у 1941 р. та переможного наступу від Мозиря до Пінська та Бреста у 1944 р. Тут на землі Білорусії вона стала Мозирською, Червонопрапорною, а її полки Луненецьким та Пінським.

⁵⁹ Конецький Віктор. "Ледовые брызги". Л., 1987. Стор. 12.

⁶⁰ Виступ Б.М. Малиновського на відкритті Музею 55 стрілецької дивізії при школі №10 м. Мозиря під час зустрічі ветеранів дивізії, присвяченої 40-річчю Перемоги. 1985 р.

150 ветеранів, що стоять перед вами, представляють більш ніж 50-тисячну армію людей, що воювали у складі дивізії на Північно-Західному фронті, Курській дузі, Україні, Білорусії та Прибалтиці. Бойовий шлях частини відбито у книгах наших маршалів і полководців, письменників Симонова і Морозова, наших однополчан – Івушкина, Кудинова, Єрвого, Сармакешева, у фільмі "Стратегія перемоги", зображений меморіалами в Понирях, на Дніпрі, в Мозирі, Петрикові, Пінську.

Із 50 тисяч чоловік, які пройшли через дивізію у роки війни, 5 тисяч отримали ордени та медалі Радянського Союзу. Створення та відкриття музею – нагорода всім без винятку, пам'ять про всіх, хто загинув, про всіх ветеранів дивізії, які в ній служили.

40 років із усією країною будували ветерани мирне життя.

І зараз, коли нас стає все менше і менше, ми впевнені, що завдяки музею, ті, хто віддав життя за Батьківщину і ми, що залишилися живими ветерани, назавжди залишимося в строю, разом з Вами з Радянським народом і пам'ять про бойові справи дивізії вірно служитиме нашій країні, виховуючи молодь, закликаючи до миру в усьому світі.

Багато ветеранів привезли та подарували Музею подарунки – листи воєнного часу, фронтові газети, фотографії – свої та однополчан. Я подарував свої книги – "Шлях солдата", "Участь свою не вибирали" і свою фронтову шинель, що пройшла разом зі мною, через справжній вогонь, воду та мідні труби. Сліди вогню та води на шинелі очевидні. Щодо "мідних труб" – це, вважаю, – ордени та медалі, але вони зберігалися не на шинелі, а на гімнастерці, тому слідів на шинелі не залишили.

Ветерани сердечно дякують місто Мозир, його керівникам, колективу школи №10 за дорогий подарунок – створення музею та пам'ятного обеліску 55-ої Мозирської Червонопрапорної стрілецької дивізії."

Перша повоєнна фотографія. Я та сестра Олена.
Іваново. 1945 р.

Наша молодість. Борис та Октябриса
Малиновські.
1960-і роки

Президія НАН України. Група учасників Великої
Вітчизняної війни, які нагороджені медаллю
"65 років визволення Білорусії".
В центрі Борис Патон.
Травень 2010 року

Б. Патон, Б. Малиновський, І. Походня в Президії
НАН України.
Травень 2010 року

КОМАНДУВАЧІ ФРОНТАМИ ТА АРМІЯМИ У СКЛАДІ ЯКИХ ВОЮВАЛА 55-А СТРІЛЕЦЬКА ДИВІЗІЯ.

"Родину спасшего вслух говоря"
Й. Бродський

Великий полководець Великої війни

Фронтівники, як ніхто, пам'ятають цю Людину. Георгій Костянтинівич Жуков – радянський державний і політичний діяч, полководець, Маршал Радянського Союзу, чотири рази Герой Радянського Союзу, міністр оборони СРСР (1955-1957), член Президії ЦК КПРС (1956-1957), у роки Великої Вітчизняної війни заступник Верховного головнокомандувача, командувач рядом фронтів.

"У селі Стрелковці Калузької губернії стояв осілий на кут будинок у два вікна з однією кімнаткою. Від старості стіни і дах поросли мохом. Воно і зрозуміло, будинок був поставлений десь на початку 19 століття. У ньому, за царювання Миколи I, жила бездітна вдова Ганнушка Жукова. Жаліслива бездітна жінка, вона взяла з притулку дворічного хлопчика, кинутого там тримісячним немовлям із запискою: "Сина мого кличте Костянтином!". Підкидьок! Це був батько майбутнього Маршала Радянського Союзу Георгія Костянтиновича Жукова.

Георгій Костянтинович Жуков народився 1 грудня (19 листопада за старим стилем) 1896 року, у селі Стрелковка, Калузької губернії, пізніше Жуковський район, Калузька область.

...Прийомиш пішов у навчання до шевця і тим придбав кошти для існування на все життя. Він одружився на матері Георгія пізно – у 50 років, їй було 35. Для обох це був другий шлюб, у першому обидва рано овдовіли. Так що Георгій (Єгор) народився, коли батькові було добре за п'ятдесят, а матері під сорок".

"Батька Жуков бачив мало, він працював у містах. Мати билася на важкій роботі. Заробітки... "Я думаю, – напише на схилі років Георгій Костянтинович Жуков, – жебраки збирали більше". Ще він напише: "Дякую сусідам, вони іноді нас рятували то борщем, то кашею. Така взаємодопомога у селах була не винятком, а скоріше традицією дружби та солідарності російських людей, що жили у тяжкій нужді."⁶¹

У 1915 р. він був призваний до армії, в унтер-офіцерському чині брав участь у Першій світовій війні. У Червоній Армії він служив з 1918 р., в 1919 р. вступив в РКП(б). У роки Громадянської війни Жуков був червоноармійцем, командиром взводу та ескадрону; закінчив кавалерійські курси 1920. З 1923 р. він командував кавалерійським полком. Після закінчення Курсів удосконалення командного складу кавалерії та Курсів вищого начскладу з травня 1930 р. Георгій Костянтинович командував бригадою. Пізніше був помічником інспектора кавалерії РСЧА, командиром 4-ї кавалерійської дивізії, 3-го та 6-го кавалерійського корпусів. З липня 1938 р. він обіймав посаду заступника командувача військ Білоруського військового округу.

Влітку 1939 р. Жуков очолив 1-у армійську групу радянських військ у Монголії, яка разом із частинами Монгольської народно-революційної армії розгромила угруповання японських військ на річці Халхин-Гол. За вміле керівництво військами йому було надано звання Героя Радянського Союзу. З червня 1940 р. він командував військами Київського військового округу, з січня 1941 р. був начальником Генерального штабу Червоної Армії – заступником народного комісара оборони СРСР. Тоді ж Жуков став кандидатом у члени ЦК ВКП(б).

З початком Великої Вітчизняної війни генерал армії Георгій Костянтинович Жуков був у складі Ставки Головного командування Червоною Армією (пізніше

⁶¹ Яковлев Н. Жуков. - М.: Молода гвардія, 1992, стор. 6.

Ставки Верховного головнокомандування). У перші дні війни як представник Ставки він спільно з командуванням Південно-Західного фронту організував контрудар силами кількох механізованих корпусів у районі міст Броди та Дубно, внаслідок якого було зірвано спробу противника прорватися з ходу до Києва.

30 липня 1941 р. Жуков був звільнений з посади начальника Генштабу. У серпні-вересні 1941 р. Жуков, будучи командувачем військ Резервного фронту, успішно провів першу в ході війни наступальну операцію з розгрому ударного угруповання німецько-фашистських військ у районі Єльні. У вересні-жовтні 1941 р. під час важких боїв на підступах до Ленінграду він командував Ленінградським фронтом, війська якого разом із Балтійським флотом зупинили ворога, зірвавши його спроби увірватися у місто. Під час Московської битви (з жовтня 1941 р.) Жуков був призначений командувачем Західного фронту. Війська фронту в оборонних боях виснажили і знекровили гітлерівські війська, а потім, перейшовши у контрнаступ, у взаємодії з військами Калінінського та Південно-Західного фронтів завершили розгром ворога та відкинули його від столиці на 100-250 км.

З серпня 1942 р. Георгій Жуков обіймав посаду першого заступника наркома оборони СРСР та заступника Верховного головнокомандувача. Він брав участь у розробці та здійсненні стратегічних планів Ставки, у підготовці та проведенні великих операцій Червоної Армії. У 1942-1943 роках Жуков керував діями фронтів під Сталінградом, потім прорив блокади Ленінграда, в битвах під Курськом і за Дніпро. У березні-травні 1944 р. він командував військами Першого Українського фронту, влітку 1944 р. координував дії Другого та Першого Білоруських фронтів у Білоруській наступальній операції. За цю операцію та вигнання ворога з України полководець був удостоєний другої медалі "Золота Зірка". На завершальному етапі Вітчизняної війни (листопад 1944 – травень 1945) Жуков командував військами Першого Білоруського фронту, які на початку 1945 р. спільно з військами Першого Українського фронту провели Висло-Одерську наступальну операцію.

У квітні-травні 1945 р. війська Першого Білоруського фронту під командуванням Жукова у взаємодії з військами Першого Українського та Другого Білоруського фронтів провели Берлінську операцію, розгромили найбільше угруповання гітлерівських військ та опанували Берлін. Від імені та за дорученням радянського Верховного головнокомандування Жуков 8 травня 1945 р. у Карлсхорсті (біля Берліна) прийняв капітуляцію збройних сил Німеччини. За зразкове виконання завдань Верховного головнокомандування з керівництва операціями в районі Берліна його нагородили третьою медаллю "Золота Зірка". 24 червня 1945 р. Жуков прийняв Парад Перемоги у Москві.

Після війни він командував Групою радянських військ у Німеччині (червень 1945 – березень 1946), був головнокомандувачем Сухопутними військами та заступником міністра Збройних сил СРСР (березень-липень 1946). У 1946 р. Жуков потрапив у опалу, був виведений зі складу кандидатів у члени ЦК ВКП(б), надалі командував військами Одеського військового округу, Уральського військового округу. У 1952 р. він став кандидатом у члени ЦК КПРС.

Після смерті Йосипа Віссаріоновича Сталіна з березня 1953 р. Жуков повернувся до Москви, обійняв посаду першого заступника міністра оборони СРСР, став членом ЦК КПРС. Г.К. Жуков зіграв вирішальну роль в усуненні від влади та арешті Лаврентія Павловича Берії, у затвердженні Микити Сергійовича Хрущова у ролі глави Радянської держави. З лютого 1955 р. Жуков керував діяльністю міністерства оборони СРСР, у 1956 р. був у складі вищого партійного керівництва.

У зв'язку з 60-річчям від дня народження Георгія Костянтиновича у 1956 р. було нагороджено четвертою медаллю "Золота Зірка". Однак у жовтні 1957 р. він був відсторонений від усіх посад і відправлений у відставку. Причиною цього стали безпідставні побоювання Хрущова через зростання – чи то впливу маршала на партійні та державні справи. У 1960-х роках Г.К. Жуков працював над мемуарами "Спогади та роздуми", які були опубліковані в 1969 р. і мали великий суспільний резонанс.

Величезна напруга в роки війни, образлива опала розхитали могутній організм великого полководця, призвели до передчасної смерті 18 червня 1974 року.

Зі спогадів Н. Казьмина

"Під час розмови зі Сталіним у Жукова обличчя стало покриватися плямами і заходили на щоках жовна. Це вже було не до добра і віщувало сварку. Вислухавши Сталіна, Жуков відпарував: "Переді мною 4 армії противника і свій фронт. Мені краще знати, як вчинити. Ви там, у Кремлі, можете розставляти олов'яних солдатиків і влаштовувати битви, а мені ніколи цим займатися". Верховний, мабуть, щось заперечив Жукову, який втратив самовладання і випустив обойму майданної лайки, а потім кинув трубку на важіль. Сталін після цього не телефонував добу. Зателефонував 5 грудня о 24 годині та запитав:

– Товаришу Жуков, як із Москвою?
– Москву я не здам."

* * *

"Воин, пред коим многие пали
стены, хоть меч был вражьих тупей,
блеском маневра о Ганнибале
напоминавший средь волжских степей."

* * *

"Маршал! Поглотит алчная Лета
эти слова и твои прахоря.
Все же, прими их – жалкая лепта
родину спасшему, вслух говоря..."

Йосип Бродський

Костянтин Костянтинович Рокоссовський. Легендарний воєначальник⁶²

У 1968 р. пішов із життя легендарний радянський воєначальник.

У 1939 р. Костянтина Рокоссовського як ворога народу двічі вивозили на розстріл, до цього катували, вибивши зуби та зламавши ребра. Чи міг він подумати в ті страшні хвилини, що 24 червня 1945 року йому випаде честь командувати Парадом Перемоги на Червоній площі і що в житті на нього чекає ще чимало яскравих подій?

Про те, якою людиною був її прадід, "Фактам" розповіла правнучка маршала журналіст "Російської газети" Аріадна Рокоссовська.

– Аріадна, що сьогодні у вашому будинку нагадує про легендарного прадіда?

– У нас у сім'ї збереглися його рукописи, записники, шабля, з якою він командував Парадом Перемоги 24 червня 1945 р. – її він подарував моєму батькові на... п'ятнадцятиліття. Багато прабабуся Юлія Петрівна після смерті Костянтина Костянтиновича віддала до музеїв воєнної історії: листи, кітелі...

– На вашого прадіда випали важкі випробування. У 1937 році його звинуватили у зв'язках із польською та японською розвідкою. Що спричинило і як йому вдалося "воскреснути" з цього пекла? І чи правда, що Сталін сказав Рокоссовському: "Дивлячись на вас, мені хочеться опустити очі"?

– Костянтин Костянтинович не любив згадувати цей період. Очевидно, для нього це було надто тяжко. До кінця життя він носив із собою пістолет – браунінг німецького фельдмаршала Паулюса, армія якого капітулювала під Сталінградом. Коли Паулюс потрапив у полон, він відмовився здати зброю, сказавши, що віддасть її лише командувачу фронтом. І коли фельдмаршала привели на допит до Рокоссовського, передав йому браунінг особисто.

Аріадна Рокоссовська: "Костянтин Костянтинович був дивовижною людиною – чарівною, доброю, чуйною. Практично всі, хто знав прадіда, любили його і поважали."

Якось дружина поцікавилася у Костянтина Костянтиновича, навіщо він постійно носить цей пістолет. Рокоссовський відповів: "Якщо за мною ще прийдуть, живим не здамся". Про свій арешт прадід писав у мемуарах, але потім усе це викреслив. Його посадили за хибним доносом. Катуючи, вибивали зізнання. Але Рокоссовський нічого не підписував і ні в чому не зізнавався.

А врятувало його ось що. Міністром оборони СРСР було призначено маршала Семена Тимошенко, під керівництвом якого Костянтин Рокоссовський свого часу служив. Тимошенко напередодні війни почав витягувати із в'язниць досвідчених командирів, яких знав особисто.

⁶² З інтерв'ю Аріадни Рокоссовської – правнучки маршала. О.Сметанська. "Факти". 2013 р.

Прадіда відновили у званні та відправили відпочивати до Сочі. У сімейному архіві є фотографія 1940 р., де худий, схудлий Костянтин Рокоссовський з верхньою губою, що ввалилася через відсутність передніх зубів, до пояса стоїть у морі, поряд з ним дочка – зовсім ще маленька дівчинка. Те, що Сталін вибачався перед Рокоссовським, – легенди.

– *Як склалися їхні стосунки?*

– Сталін був гарним психологом, він відчував людей. До різних полководців навіть звертався по-різному. Тільки Шапошникова та Рокоссовського називав на ім'я та по батькові. Костянтин Костянтинович був людиною дуже інтелігентною. Ніколи ні на кого не підвищував голос і тим більше не матюкався. Всі це знали.

Був випадок, коли Жуков зателефонував йому та розмовляв підвищеними тонами. Рокоссовський сказав, що продовжувати розмову в такому тоні не хоче, і поклав слухавку. Свідками цієї розмови були люди зі Ставки.

Наступного дня прадіду зателефонував Сталін і розмовляв дуже поважно. Сталін Рокоссовському довіряв, а Костянтин Костянтинович поважав його як головнокомандувача. До речі, коли вже після смерті Йосипа Віссаріоновича Хрущов запропонував прадідові написати про Сталіна щось викривальне, дуже негативне, він відмовився, відповівши: "Не можна бити померлого лева".

– *Чи траплялися в житті маршала містичні збіги?*

– Навпаки, у його біографії багато нестиковок. Наприклад, Костянтин Рокоссовський народився у Варшаві, але офіційно місцем народження за радянських часів вважалися Великі Луки. Чому? Як двічі Герою Радянського Союзу йому належало встановити пам'ятник на батьківщині. Спорудити у Великих Луках, ясна річ, було зручніше.

Батько прадіда був не машиністом, як гласила офіційна біографія, а інспектором Варшавсько-Віденської залізниці. Мати не померла, коли йому було 14 років, а... безвісти зникла. Він до кінця життя так і не знав, де її могила. Після смерті батька (він помер, коли Костянтину Рокоссовському було шість років) та зникнення матері жив у родичів, а у 18 років пішов до армії. Брав участь у Першій світовій війні і разом із полком опинився на території Російської імперії.

До речі, все життя прадід говорив із польським акцентом. А щодо містики, хіба не диво його порятунок у 1939 р. і те, що вижив у 1942 р. після важкого поранення? Доля неодноразово Рокоссовського зберігала.

– *Про полководницький талант маршала написано чимало. А як познайомилися ваші прадід та прабабуся?*

– Незважаючи на привабливу зовнішність, Рокоссовський був людиною боязкою і сором'язливою. Свою майбутню дружину помітив у театрі. У неї був романтичний вигляд: тендітна, з темними кучерями та великими очима. І, очевидно, прадід полюбив її з першого погляду. Дізнавшись, де дівчина живе, щодня проїжджав на коні повз її будинок, але познайомитися не наважувався. Так тривало майже рік.

Допоміг випадок. Вона з подругами гуляла парком. У цей час там опинився і Рокоссовський. У компанії побачив свого знайомого, який представив майбутнього маршала дівчині. Так почався роман прадіда та прабабусі. Через рік,

незважаючи на те, що її батьки були проти заміжжя доньки, вони одружилися. А ще через рік у них народилася дочка Аріадна моя бабуся. Я дочка її сина Костянтина.

– Читала, ніби актриса Валентина Серова, якій Костянтин Симонов присвятив свій знаменитий вірш "Жди мене", без пам'яті закохалася в Костянтина Рокоссовського, але він взаємністю їй не відповів.

– Так, це було. Прадід у 1942 р. потрапив до шпиталю з важким пораненням. Валентина Серова виступала перед пораненими і, побачивши офіцера із загадковою блідістю, закохалася. Почала його відвідувати. І була дуже засмучена, коли Рокоссовський чемно попросив її більше до нього не приходити. Валентина Серова зробила ще одну спробу, але акторку не пропустили, пояснивши: на неї не чекають. Тоді вона попросила, щоб до неї спустилася Юлія Петрівна, дружина Рокоссовського. Їй Серова зізналася, що небайдужа до Костянтина Костянтиновича. Прабабуся намагалася її заспокоїти, мовляв, свою долю акторка ще зустріне, у неї все попереду. Історія продовження не отримала. Прадідусь та прабабуся прожили разом 45 років. Він завжди її ніжно називав Люлю.

– У документальному фільмі бачила, як гірко плакала вона на його похороні. Мабуть, дуже кохала.

– Шалено! Він був для неї всім.

– Як вони жили матеріально?

– Хоча можливості були, не розкошували. Юлія Петрівна вдягалася скромно. Костянтин Костянтинович також був простий у побуті. У спортивних штанах, майці брав лопату і вирушав на город – копати, сіяти редиску...

"До останнього дня свого життя робив зарядку та обтирався холодною водою"

– Маршальська дача була якась особлива?

– Коли її почали будувати, пройшла чутка, що Рокоссовський зводить собі... палац. Недоброзичливці написали скаргу до ЦК. Було створено спеціальну комісію на чолі з Булганіним, яка приїхала перевіряти, що за хороми будує прадід. І коли Булганін побачив дерев'яний будинок, сказав: "Костя, що це за хата? Давай збудуємо тобі нормальний цегляний будинок!" На що Рокоссовський відповів: "Ні, дякую. На мій вік вистачить". А коли прадід пішов з посади міністра оборони Польщі (з 1949-го по 1956 рік він займав його за розпорядженням радянського уряду) і повертався до Москви, все своє майно роздав друзям та людям, які з ним працювали. За ним надіслали два літаки: один – для нього та сім'ї, другий – для речей. А маршал прийшов на аеродром із дружиною та однією валізою.

– Правда, що Рокоссовський обтяжувався обов'язком відвідувати прийоми, банкети?

– Цього він справді не любив. Його ад'ютант Борис Захацький згадував, як зателефонував Хрущов, але Рокоссовського не застав. Микита Сергійович просив передати Костянтину Костянтиновичу, щоби той обов'язково був присутній на прийомі з нагоди візиту одного високопоставленого гостя. Ад'ютант передати забув. Наступного дня Хрущов зателефонував Рокоссовському: "Я просив, щоб ти був! Чому ти не приїхав?" Костянтин Костянтинович відповів: "Я нічого про це не

знаю – вперше від вас чую". Хрущов вибухнув: "Як? Гони свого ад'ютанта в шию!" Коли ж Рокоссовський повісив трубку, то, за спогадами Захацького, потиснув йому руку зі словами: "Спасибі, Борисе Миколайовичу, що позбавили неприємної необхідності".

– *Проте читала, що Рокоссовський дуже любив танцювати.*

– Ще з юних років! Його бабуса, до речі, була прима-балерина Варшавської опери. У юності Рокоссовському навіть винесли стягнення "за надмірне захоплення танцюльками". Запису цього у партійній книжці він соромився та просив видати новий документ. А ще був цікавий епізод. Вже після війни в парі з дружиною свого соратника генерала Малиніна вони в Сочі на набережній на суперечку протанцювали краков'як – від одного будинку відпочинку до іншого. До речі, їздили на південь прадід та прабабуся щороку – це було сімейною традицією.

– *Костянтин Рокоссовський був затямим мисливцем, рибалкою, грибником...*

– І навіть садівником! Коли на дачі дозрівав великий урожай яблук, особисто ставив підпори для кожного дерева. Потім ці яблука відрами роздавав друзям та знайомим. А ще важливе значення у житті прадіда грав спорт. До останнього дня він робив зарядку та обтирався холодною водою. З великим задоволенням грав у теніс та волейбол, любив плавання.

– *Яким Рокоссовський був батьком та дідусем?*

– Чудовим! За розповіддю мого тата, ніколи не відмовлявся пограти з онуками "у війну". Дуже любив їх.

– *Від чого помер Костянтин Костянтинович?*

– Від раку. Він прожив 71 рік.

– *Кажуть, на похороні Рокосовського Брежнєв плакав.*

– Можливо. Костянтин Костянтинович був дивовижною людиною – чарівною, доброю, чуйною. Майже всі, хто знав прадіда, любили його та поважали.

Великий полководець Другої світової війни

Костянтин Костянтинович (Ксаверійович) Рокоссовський народився у Варшаві 21 грудня 1896 року. Поляк.

За деякими відомостями, К.К. Рокоссовський народився 1894 р., але перебуваючи у Червоній Армії (не пізніше 1919 року) став вказувати рік народження як 1896 і змінив по батькові на "Костянтинович".

Після присвоєння звання двічі Героя Радянського Союзу, місцем народження став вказувати Великі Луки, де і було встановлено погруддя Рокосовського. Відповідно до короткої автобіографії, написаної 27 грудня 1945 р., народився у місті Великі Луки (згідно з анкетою від 22 квітня 1920 р. – у місті Варшаві). Батько – поляк Ксаверій Юзеф Рокоссовський (1853-1902), що походив із шляхетського роду Рокоссовських, ревізор Варшавської залізниці. Його пращури втратили шляхетство у середині XIX століття. Прадід – Юзеф Рокоссовський, підпоручик 2-го уланського полку Герцогства Варшавського, учасник Вітчизняної війни 1812 р. Мати – білоруска Антоніна (Атоніда) Овсяннікова (пом. 1911),

вчителька, родом із Телехан (Білорусія).

Батько послав його вчитися до платного технічного училища Антона Лагуна, але 4 (17) жовтня 1902 р. помер (згідно з анкетною Рокоссовського, на момент смерті батька йому було 6 років, і технічне училище сюди ніяк не вписувалося). Костянтин працював помічником кондитера, потім стоматолога, а 1909–1914 р.р. – каменярем у майстерні Стефана Висоцького, чоловіка його тітки Софії, у Варшаві, а потім у містечку Груєць, за 35 км на південний захід від Варшави. У 1911 році померла мати. Для самоосвіти Костянтин читав багато книг російською та польською мовами.

Перша світова війна

2 серпня 1914 р., 18-річний (згідно з анкетною, а насправді – 20-річний) Костянтин, добровольцем вступив у 6-й ескадрон 5-го Каргопольського драгунського полку 5-ї кавалерійської дивізії 12-ї армії. 8 серпня Рокоссовський відзначився при проведенні кінної розвідки біля села Ястржем, за що був нагороджений Георгіївським хрестом 4-го ступеня та присвоєно звання ефрейтора. Брав участь у боях під Варшавою, навчився поводитися з конем, опанував гвинтівку, шашку і спис.

На початку квітня 1915 р. дивізія була перекинута до Литви. У бою під містом Поневежем Рокоссовський атакував німецьку артилерійську батарею, за що був представлений до Георгіївського хреста 3-го ступеня, проте не отримав нагороди. У бою за залізничну станцію Трошкуни, разом з кількома драгунами, потай захопив окоп німецької польової варті, і 20 липня був нагороджений Георгіївською медаллю 4-го ступеня. Каргопольський полк вів окопну війну на березі Західної Двіни. Взимку-навесні 1916 р. у складі партизанського загону, сформованого з драгун, Костянтин багаторазово перетинав річку з метою розвідки. 6 травня за атаку німецької застави отримав Георгіївську медаль 3-го ступеня. У загоні він познайомився з унтер-офіцером Адольфом Юшкевичем, який мав революційні погляди. У червні повернувся до складу полку, де знову переправлявся через річку до розвідувального пошуку.

Наприкінці жовтня переведений до навчальної команди 1-го запасного кавалерійського полку. У лютому 1917 р. Каргопольський полк переформували, Рокоссовський потрапив у 4-й ескадрон, разом з іншими бійцями по льоду переходив Двину і атакував німецькі караули. 5 березня полк тимчасово перебував у тилу, був скликаний і перед кінним строєм полковник зачитав акт про зречення Миколи II від престолу. 11 березня полк присягнув Тимчасовому уряду. У полку з'явилися переконані прихильники більшовиків, серед яких був Іван Тюленєв, згідно з Наказом №1 Петроградської Ради було обрано полковий комітет. 29 березня Рокоссовському було присвоєно звання молодшого унтер-офіцера.

Німці наступали на Ригу. З 19 серпня Каргопольський полк прикривав відступ піхоти та обозів у Латвії. 23 серпня Рокоссовський з групою драгун вирушив у розвідку біля містечка Кроненберг і виявив німецьку колону, що рухалася псковським шосе. 24 серпня 1917 р. представлений та 21 листопада нагороджений Георгіївською медаллю 2-го ступеня. Драгуни обрали

Рокосовського в ескадронний, а потім у полковий комітет, який вирішував питання життя полку. Двоюрідний брат – товариш по службі Франц Рокоссовський з групою драгун-поляків повернувся до Польщі і вступив у військову організацію, що формувалася лідерами польських націоналістів. У грудні 1917 р. Костянтин Рокоссовський, Адольф Юшкевич та інші драгуни вступили до Червоної Гвардії. Наприкінці грудня Каргопольський полк було перекинуто у тил на схід. 7 квітня 1918 р. на станції Дика, на захід від Вологди, 5-й Каргопольський драгунський полк був розформований.

Громадянська війна

3 жовтня 1917 р. добровільно перейшов до Червоної Гвардії (в Каргопольський червоногвардійський загін рядовим червоногвардійцем), потім до Червоної Армії.

3 листопада 1917 р. до лютого 1918 р., у складі Каргопольського червоногвардійського кавалерійського загону, на посаді помічника начальника загону, Рокоссовський брав участь у придушенні контрреволюційних повстань у районі Вологди, Буя, Галича та Солигалича. З лютого по липень 1918 року брав участь у придушенні анархістських та козацьких контрреволюційних виступів на Слобожанщині (у районі Харкова, Унеча, Михайлівського хутору) та в районі Карачев – Брянськ. У липні 1918 р., у складі того ж загону, перекинутий на Східний фронт під Єкатеринбург (Єкатеринбург у 1924 р. перейменовано на Свердловськ) і брав участь у боях з білогвардійцями та чехословаками під ст. Кузино, Єкатеринбургом, станціями Шамари та Шаля до серпня 1918 р. 3 серпня 1918 р. загін переформований у 1-й Уральський імені Володарського кавалерійський полк, Рокоссовський призначений командиром 1-го ескадрону.

7 березня 1919 р. вступив до РКП(б).

У громадянську війну – командир ескадрону, окремого дивізіону, окремого кавалерійського полку. 7 листопада 1919 р. південніше станції Мангут, у сутичці із заступником начальника 15-ї Омської Сибірської стрілецької дивізії армії Колчака, полковником Миколою Саверяновичем Вознесенським (у мемуарах Рокоссовського помилково "Воскресенським") зарубав останнього, а сам був поранений у плече.

23 січня 1920 р. Рокоссовський був призначений командиром 30-го кавалерійського полку 30-ї дивізії 5-ї армії.

Влітку 1921 р., командуючи червоним 35-м кавалерійським полком у бою під Троїцкосавськом, завдав поразки 2-й бригаді генерала Бориса Петровича Резухина з Азіатської кінної дивізії генерала барона Р.Ф. фон Унгерн-Штернберга і був тяжко поранений. За цей бій Рокосовського нагородили орденом Червоного Прапора.

У жовтні 1921 р. переведений командиром 3-ї бригади 5-ї Кубанської кавалерійської дивізії.

У жовтні 1922 р. у зв'язку з переформуванням 5-ї дивізії в Окрему 5-у Кубанську кавбригаду, за власним бажанням призначений на посаду командира 27-го кавалерійського полку цієї ж бригади.

У 1923-1924 р.р. брав участь в боях у Забайкаллі проти білогвардійських загонів генерала Мильникова, полковника Деревцова, Дуганова, Гордєєва та осавула Щедрина, які вийшли на територію СРСР. 9 червня 1924 р., під час проведення оперативно-військової операції проти загонів Мильникова і Деревцова, Рокоссовський очолював один із загонів червоноармійців, що йшов вузькою стежкою тайги.

Мильников вижив. Незабаром червоні оперативним шляхом встановили місцезнаходження пораненого генерала Мильникова в будинку одного з місцевих жителів і 27 червня 1924 р. заарештували його. Загони Мильникова та Деревцова були розгромлені в один день.

Міжвоєнний період

30 квітня 1923 р. Рокоссовський одружився з Юлією Петрівною Барміною. 17 червня 1925 р. у них народилася дочка Аріадна.

Вересень 1924 – серпень 1925 – слухач Кавалерійських курсів удосконалення командного складу, разом із Г.К. Жуковим та А.І. Єрьоменко.

3 липня 1926 р. до липня 1928 р. Рокоссовський служив у Монголії інструктором окремої Монгольської кавдивізії (м. Улан-Батор).

3 січня до квітня 1929 р. пройшов курси удосконалення вищого начальницького складу при Академії ім. М.В. Фрунзе, де познайомився із роботами М.М. Тухачевського.

У 1929 р. командував 5-ю окремою Кубанською кавалерійською бригадою, у листопаді 1929 р. брав участь у Маньчжуро-Чжалайнорській наступальній операції РККА.

3 січня 1930 р. Рокоссовський командував 7-ю Самарською кавалерійською дивізією (одним із командирів бригад у якій був Г.К. Жуков). У лютому 1932 р. переведений на посаду командира-комісара 15-ї окремої Кубанської кавалерійської дивізії (Даурія).

Із запровадженням у 1935 р. персональних звань у РККА отримав звання комдива.

У 1936 р. К.К. Рокоссовський командує 5-м кавалерійським корпусом у Пскові.

Арешт. Репресії в РККА 1937-1938

27 червня 1937 р. був виключений з ВКП(б) "за втрату класової пильності". В особистій справі Рокоссовського була інформація, що він був тісно пов'язаний з К.А. Чайковським. 22 липня 1937 р. звільнений з РККА "за службовою невідповідністю". Комкор І.С. Кутяков дав свідчення на командарма 2-го рангу М.Д. Великанова та інших, а той, серед інших, "показав" на К.К. Рокосовського. Начальник розвідвідділу штабу Забайкальського військового округу дав свідчення, що Рокоссовський у 1932 р. зустрічався з начальником японської військової місії в Харбіні Мититаро Комацубара.

В серпні 1937 р. Рокоссовський поїхав до Ленінграду, де був заарештований за звинуваченням у зв'язках із польською та японською розвідками, ставши жертвою помилкових показань. Два з половиною роки провів під слідством.

Докази ґрунтувалися на свідченнях поляка Адольфа Юшкевича, соратника Рокоссовського у громадянську. Але Рокоссовський добре знав, що Юшкевич загинув під Перекопом. Він сказав, що все підпише, якщо Адольфа приведуть на очну ставку. Стали шукати Юшкевича та виявили, що він давно помер.

З 17 серпня 1937 р. по 22 березня 1940 р., згідно з довідкою від 4 квітня 1940 р., утримувався у Внутрішній в'язниці УДБ при НКВС Ленінградської області на Шпалерній вулиці. За словами правнучки Рокоссовського, яка посиалася на розповіді дружини маршала Казакова, Рокоссовський зазнавав тортур. У цих тортурах брав участь начальник Ленінградського УНКВС Заковський. Рокоссовському вибили кілька передніх зубів, зламали три ребра, молотком били на пальцях ніг, а 1939 р. його виводили у двір в'язниці на розстріл і давали холостий постріл. Проте Рокоссовський не дав неправдивих показань ні на себе, ні на інших. За розповіддю правнучки, у своїх записах зазначив, що ворог посіяв сумніви та обдурив партію – це призвело до арештів невинних. За відомостями полковника юстиції Ф.А. Климينا, що був серед трьох суддів Військової колегії ЗС СРСР, які розбирали справу Рокоссовського, у березні 1939 р. відбувся суд, але всі свідки, які дали свідчення, вже були мертві. Розгляд справи було відкладено на розслідування, восени 1939 р. відбулося друге засідання, яке також відклало винесення вироку. За деякими припущеннями, Рокоссовський був етапований до табору. Є версія, що весь цей час Рокоссовський перебував в Іспанії як військовий емісар під псевдонімом, ймовірно, Мігель Мартинес (з "Іспанського щоденника" М.Є. Кольцова).

"При цьому, треба зазначити, що не завжди репресії були абсолютно необґрунтовані. Так, майбутній Маршал Радянського Союзу К.К. Рокоссовський був засуджений за 58-ю статтею. Які висувалися підстави? Будучи командиром кавалерійської дивізії в Забайкаллі, Рокоссовський знехтував попередженнями про майбутню різку зміну погоди, підняв дивізію по тривозі і вивів у поле. Кавалеристи потрапили під зливи, а потім вдарили заморозки. Коні не мали утеплених пітників та попон, були підковані по-літньому. Не мав бурок та шинелів і особовий склад. В результаті багато коней захворіли і впали або поламали ноги на ожеледиці. Були випадки застуди зі смертельними наслідками і серед особового складу дивізії. Випадок можна, звичайно, кваліфікувати як злочинну недбалість, але в 1938 р. дії К.К. Рокоссовського вважали шкідництвом".

22 березня 1940 р. Рокоссовський був звільнений, у зв'язку з припиненням справи, за клопотання С.К. Тимошенко до Й.В. Сталіна, та реабілітований. К.К. Рокоссовського повністю відновлюють у правах, на червоноармійській посаді та в партії, весну він проводить із сім'єю на курорті в Сочі. Того ж року із запровадженням генеральських звань у РККА йому присвоюється звання "генерал-майор".

Після відпустки Рокоссовський призначається у розпорядження командувача Київського Особливого військового округу (далі КОВО) генерала армії Г.К. Жукова, а після повернення 5-го кавалерійського корпусу з походу в Бессарабію (червень-липень 1940 р.) до складу Кавалерійської армійської групи КОВО (м. Славута), вступає в командування корпусом.

У листопаді 1940 р. Рокоссовський отримує нове призначення на посаду командира 9-го механізованого корпусу, який мав сформуватися в КОВО.

Велика Вітчизняна війна. Початковий період війни

К.К. Рокоссовський командував 9-м механізованим корпусом у битві під Дубно-Луцьком-Бродами. Незважаючи на некомплект танків і транспорту, війська 9 мехкорпусу протягом червня – липня 1941 р. активною обороною вимотували супротивника, відступаючи лише за наказом. За успіхи був представлений до 4-го ордену "Червоного Прапора".

11 липня 1941 р. призначений командувачем 4-ї армії на південному фланзі Західного фронту. Рокоссовський прибув у штаб Західного фронту, проте у зв'язку з погіршенням обстановки йому доручено керівництво оперативної групою на відновлення становища у районі Смоленська. Йому виділили групу офіцерів, радіостанцію та два автомобілі; решту він мав добирати сам: зупиняти і підпорядковувати собі залишки 19-ї, 20-ї та 16-ї армій, що виходили зі смоленського котла, і утримувати цими силами район Ярцево.

Група Рокосовського сприяла деблокаді оточених у районі Смоленська радянських армій. 10 серпня вона була реорганізована в 16-у армію (другого формування), а Рокоссовський став командувачем цієї армії; 11 вересня 1941 р. отримав звання генерал-лейтенанта.

Битва за Москву

На початку Московської битви основні сили 16-ї армії Рокосовського потрапили у Вяземський "котел", проте управління 16-ї армії, передавши війська 19-ї армії, встигло вийти з оточення. "Новій" 16-й армії було наказано прикрити Волоколамський напрям, при цьому Рокоссовському знову довелося збирати собі війська. Рокоссовський перехоплював війська на марші; у його розпорядження надійшов окремий курсантський полк, створений на базі Московського піхотного училища ім. Верховної Ради РРФСР, 316-а стрілецька дивізія генерал-майора І.В. Панфілова, 3-й кавалерійський корпус генерал-майора Л.М. Доватора. Незабаром під Москвою була відновлена суцільна лінія оборони, і зав'язалися запеклі бої.

Саме під Москвою К.К. Рокоссовський набув полководницького авторитету. За битву під Москвою К.К. Рокоссовського було нагороджено орденом Леніна. У цей період у 85-му похідно-польовому шпиталі при штабі армії він познайомився з військовим лікарем 2-го рангу Галиною Василівною Талановою.

Поранення

8 березня 1942 р. Рокоссовський був поранений уламком снаряда. Поранення виявилось важким – були зачеплені права легеня, печінка, ребра та хребет. Після операції в Козельську був доставлений до московського шпиталю в будівлі Тимирязівської академії, де проходив лікування до 23 травня 1942 р.

Сталінградська битва

26 травня прибув у Сухиничі і знову прийняв командування 16 армією. 30 вересня 1942 р. генерал-лейтенант К.К. Рокоссовський був призначений командувачем Донського фронту. За його участі було розроблено план операції "Уран" щодо оточення та знищення ворожого угруповання, що наступало на Сталінград. Силами кількох фронтів 19 листопада 1942 р. почалося проведення операції, 23 листопада кільце навколо 6-ї армії генерала Ф. Паулюса було замкнено.

Керівництво з розгрому ворожого угруповання Ставка доручила Донському фронту на чолі з К.К. Рокоссовським, який 15 січня 1943 р. отримав звання генерал-полковника.

31 січня 1943 р. війська під командуванням К.К. Рокоссовського полонили фельдмаршала Ф. фон Паулюса, 24 генерали, 2500 німецьких офіцерів, 90 тис. солдатів.

28 січня 1943 р. Рокоссовський був нагороджений щойно заснованим орденом Суворова.

Курська битва

У лютому – березні 1943 р. Рокоссовський керував військами Центрального фронту в Севській операції. 7 лютого штаб командувача фронтом розмістився у Фатежському районі Курської області. Мостити дороги не було чим. Рокоссовський наказав розібрати зруйновану церкву у Фатежі та пустити її на будівництво дороги. По цих каменях пройшли війська і танки... Незважаючи на невдачу наступу 28 квітня 1943 р., Рокоссовський став генералом армії.

З донесень розвідки випливало, що влітку німці планують великий наступ у районі Курська. Командувачі деяких фронтів пропонували розвивати успіхи Сталінграда і провести широкомасштабний наступ улітку 1943 р., К.К. Рокоссовський був іншої думки. Він вважав, що для наступу потрібна подвійна, потрібна перевага сил, чого у радянських військ на цьому напрямі не було. Щоб зупинити німецький наступ улітку 1943 р. під Курськом, необхідно перейти до оборони. Потрібно буквально укрити в землі особовий склад, бойову техніку. К.К. Рокоссовський проявив себе блискучим стратегом і аналітиком – на підставі даних розвідки він зумів точно визначити ділянку, на якій німці завдали головного удару, створити на цій ділянці глибокоешелоновану оборону і зосередити там близько половини своєї піхоти, 60% артилерії та 70% танків. Воістину новаторським рішенням була також артилерійська контрпідготовка, проведена за 10-20 хвилин до початку німецької артилерійської підготовки. Оборона Рокоссовського виявилася настільки міцною і стабільною, що він зміг передати значну частину своїх резервів Ватутіну, коли у Ватутіна на південному фланзі Курської дуги виникла загроза прориву. Його слава вже гриміла по всіх напрямках, він став широко відомим на Заході як один з найталановитіших радянських воєначальників. Дуже популярним був Рокоссовський і серед солдатів. У складі Центрального фронту в 1943 р. був сформований і вступив у бої 8-й Окремий (офіцерський) батальйон, прозваний німецькою пропагандою "Бандою

Рокоссовського".

Після Курської битви Рокоссовський успішно провів силами Центрального (з жовтня 1943 р. перейменованого на Білоруський) фронту Чернігівсько-Прип'ятську операцію, Гомельсько-Речицьку операцію, Калінковичсько-Мозирську та Рогачевсько-Жлобинську операції.

Білоруська операція

Повною мірою полководницький талант К.К. Рокоссовського проявився влітку 1944 р. під час проведення операції зі звільнення Білорусії.

План операції розроблявся Рокоссовським разом із О.М. Василевським та Г.К. Жуковим.

Стратегічною родзинкою цього плану була пропозиція Рокоссовського завдати удару за двома головними напрямками, що забезпечувало охоплення флангів противника на оперативній глибині і не давало останньому можливості маневру резервами.

Операція "Багратіон" розпочалася 22 червня 1944 р. У рамках Білоруської операції Рокоссовський успішно проводить Бобруйську, Мінську та Люблін-Брестську операції.

Успіх операції помітно перевершив очікування радянського командування. Внаслідок двомісячного наступу було повністю звільнено Білорусь, відбито частину Прибалтики, звільнено східні райони Польщі. Практично повністю було розгромлено німецьку групу армій "Центр". Крім того, операція поставила під загрозу групу армій "Північ" у Прибалтиці.

З військової точки зору битва в Білорусії спричинила масштабну поразку німецьких збройних сил. Поширена думка, згідно з якою битва в Білорусії є найбільшою поразкою німецьких збройних сил у Другій світовій війні. Операція "Багратіон" є тріумфом радянської теорії військового мистецтва завдяки добре скоординованому наступальному руху всіх фронтів та проведеній операції з дезінформації супротивника про місце генерального наступу.

29 червня 1944 р. генералу армії К.К. Рокоссовському була вручена діамантова зірка Маршала Радянського Союзу, а 30 липня – першу Зірку Героя Радянського Союзу. До 11 липня було взято в полон 105-тисячне угруповання супротивника. Коли на Заході засумнівалися у кількості полонених під час операції "Багратіон", то Й.В. Сталін наказав провести їх вулицями Москви. З цього моменту Й.В. Сталін став називати К.К. Рокоссовського на ім'я та по батькові, такого звернення удостоювався лише маршал Б.М. Шапошников. Далі війська 1-го Білоруського фронту брали участь у визволенні рідної К.К. Рокоссовському Польщі.

Рокоссовський пише: "У листопаді 1944 р. призначаюся командувачем військами 2-го Білоруського фронту, отримавши особисто від товариша Сталіна завдання: підготувати наступальну операцію з прориву оборони противника на межі р. Нарев і розгрому східно-прусського угруповання німців..."

Командувачем 1-м Білоруським фронтом було призначено Г.К. Жукова, і честь взяття Берліна було надано йому. Рокоссовський запитав у Сталіна, за що

його переводять з головного напрямку на другорядну ділянку: "Сталін відповів, що я помиляюся: та ділянка, на яку мене переводять, входить у загальний західний напрямок, на якому діятимуть війська трьох фронтів – 2-го Білоруського, 1-го Білоруського та 1-го Українського, успіх цієї операції буде залежати від тісної взаємодії цих фронтів, тому на підбір командувачів Ставка звернула особливу увагу... Якщо не просунетися ви і Конєв, то нікуди не просунеться і Жуков, – підсумував Верховний Головнокомандувач.

Як командувач 2-м Білоруським фронтом К.К. Рокоссовський провів ряд операцій, у яких виявив себе як майстер маневру. Йому двічі доводилося розвертати свої війська на 180 градусів, вміло концентруючи свої нечисленні танкові і механізовані з'єднання. Він успішно керував військами фронту у Східно-Пруській та Східно-Померанській операціях, внаслідок яких були розгромлені великі потужні німецькі угруповання у Східній Пруссії та Померанії.

Під час Берлінської наступальної операції війська 2-го Білоруського фронту під командуванням К.К. Рокоссовського своїми діями скували головні сили 3-ї німецької танкової армії, позбавивши її можливості брати участь у битві за Берлін.

1 червня 1945 р. за вміле керівництво військами фронту у Східно-Пруській, Східно-Померанській та Берлінській операціях, Маршал Радянського Союзу Рокоссовський Костянтин Костянтинович був удостоєний другої медалі "Золота Зірка".

7 січня 1945 р. Галина Таланова народила від нього дочку Надію. Рокоссовський дав їй своє прізвище, потім допомагав, але з Галиною не зустрічався.

У лютому 1945 р. через тридцять років Рокоссовський зустрів свою сестру Хелену в Польщі.

24 червня 1945 р. за рішенням Й.В. Сталіна К.К. Рокоссовський командував Парадом Перемоги у Москві (приймав Парад Перемоги Г.К. Жуков). А 1 травня 1946 р. Рокоссовський приймає парад.

З липня 1945 до 1949 р., за наказом Верховного Головнокомандувача, він – творець і Головнокомандувач Північної групи військ на території Польщі в м. Легниця, Нижня Сілезія.

Рокоссовський налагоджував зв'язок із урядом, військовими округами Війська Польського, громадськими організаціями, надавав допомогу у відновленні народного господарства Польщі. Були збудовані казарми, будинки офіцерів, склади, бібліотеки, лікувальні заклади, передані надалі Війську Польському.

Служба у Польщі

У 1949 р. польський президент Болеслав Берут звернувся до Й.В. Сталіна із проханням направити до Польщі для проходження служби на посаді міністра національної оборони поляка К.К. Рокоссовського. Незважаючи на тривале проживання в Росії, Рокоссовський залишився поляком за манерою та мовленням, що забезпечило прихильність більшості поляків. У 1949 р. міські народні ради Гданська, Гдині, Картуз, Сопота, Щецина та Вроцлава своїми ухвалами визнали Рокоссовського "Почесним громадянином" даних міст, які під час війни були

звільнені військами під його командуванням. Проте, деякі газети та західна пропаганда посилено створювали йому репутацію "московита" та "намісника Сталіна". У 1950 р. на нього двічі було скоєно замах польськими націоналістами, у тому числі з кадрів польської армії, що входили раніше до Армії крайової.

У 1949-1956 р.р. він проробив велику роботу з переозброєння, структурної реорганізації польської армії (сухопутні моторизовані війська, танкові з'єднання, ракетні з'єднання, війська ППО, авіація та Військово-Морський флот), підйому обороноздатності та боєздатності у світлі сучасних вимог (загроза ядерної війни), зберігши її національну своєрідність. Відповідно до інтересів армії, у Польщі було модернізовано шляхи сполучення та зв'язок, створено військову промисловість (артилерія, танки, авіація, інша техніка). У квітні 1950 р. запроваджено новий Статут внутрішньої служби Війська Польського. Навчання будувалося з урахуванням досвіду Радянської Армії. Рокоссовський постійно відвідував військові частини та маневри. Для навчання офіцерів було відкрито Академію Генерального штабу ім. Сверчевського, Військово-технічна академія ім. Я. Домбровського та Військово-політична академія ім. Ф. Дзержинського.

Також працював заступником голови Ради Міністрів Польщі, був членом Політбюро ЦК Польської об'єднаної робітничої партії. 14 травня 1955 р. був присутній під час підписання Договору про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу у Варшаві.

Після смерті президента Болеслава Берут та Познанських виступів. першим секретарем ПОРП було обрано "антисталініста" Владислава Гомулку. Конфлікт між тими, хто підтримував Рокоссовського "сталіністами" ("натолінська група") і "антисталіністами" в ПОРП призвів до зсуву Рокоссовського з Політбюро ЦК ПОРП та Міністерства національної оборони як "символу сталінізму". 22 жовтня у листі до ЦК ПОРП, підписаному М.С. Хрущовим, радянська сторона висловила згоду з таким рішенням. Рокоссовський поїхав до СРСР і більше не приїжджав, а все своє майно в Польщі роздав людям, які його обслуговували.

Повернення в СРСР

З листопада 1956 р. до червня 1957 р. – заступник Міністра оборони СРСР, по жовтень 1957 р. – Головний інспектор Міністерства оборони СРСР з залишенням на посаді заступника Міністра оборони. З жовтня 1957 р. по січень 1958 р. у зв'язку з загостренням ситуації на Близькому Сході – командувач військами Закавказького військового округу. Це переведення пов'язують також з тим, що на Пленумі ЦК КПРС який відбувся в 1957 р., Рокоссовський сказав у своєму виступі, що багато з тих, хто знаходиться на керівних постах повинні відчувати провину за неправильну лінію Жукова на посаді Міністра оборони СРСР. З січня 1958 р. до квітня 1962 р. – знову заступник Міністра оборони СРСР – головний інспектор Міністерства оборони. У 1961-1968 р.р. очолював Державну комісію з розслідування причин загибелі підводного човна С-80.

За твердженням головного маршала авіації Олександра Голованова, в 1962 р. М.С. Хрущов запропонував Рокоссовському написати "чорною і густою" статтю проти Й.В. Сталіна. За словами Олександра Голованова, Рокоссовський відповів:

"Микита Сергійович, товариш Сталін для мене святий!", – і на банкеті не став цокатися з Хрущовим. Наступного дня його остаточно зняли з посади заступника Міністра оборони СРСР. Беззмінний ад'ютант Рокоссовського генерал-майор Кульчицький пояснює згадану вище відмову аж ніяк не відданістю Рокоссовського Сталіну, а глибоким переконанням полководця в тому, що армія не повинна брати участь у політиці. Ті, хто зустрічався і служили з ним, незмінно відзначали його інтелігентність і поважне ставлення до людей.

З квітня 1962 р. до серпня 1968 р. – генеральний інспектор Групи генеральних інспекторів Міністерства оборони СРСР розслідував задуху недобудованих кораблів на флоті.

Писав статті до "Військово-історичного журналу". За день до смерті у серпні 1968 р. Рокоссовський підписав у набір свої спогади "Солдатський обов'язок".

З серпня 1968 р. К.К. Рокоссовський помер. Урна із прахом К.К. Рокоссовського поховано у Кремлівській стіні.

Відгуки про Маршала К.К. Рокоссовського

Головний маршал авіації А.Є. Голованов:

"Навряд чи можна назвати іншого полководця, який би так успішно діяв як в оборонних, так і наступальних операціях минулої війни. Завдяки своїй широкій військовій освіченості, величезній особистій культурі, вмілому спілкуванню зі своїми підлеглими, до яких він завжди ставився з повагою, ніколи не підкреслюючи свого службового становища, вольовим якостям та видатним організаторським здібностям він здобув собі незаперечний авторитет, повагу та любов усіх тих, з ким йому довелося воювати. Маючи дар передбачення, він майже завжди безпомилково розгадував наміри супротивника, попереджав їх і, як правило, виходив переможцем. Зараз ще не вивчені і не підняті всі матеріали з Великої Вітчизняної війни, але можна сказати з упевненістю, що це станеться, К.К. Рокоссовський, безперечно, буде на чолі наших радянських полководців".

Маршал А.М. Василевський:

"Хочу сказати кілька теплих, сердечних слів про спільного улюбленця Червоної Армії Костянтина Костянтиновича Рокоссовського. Це один з видатних полководців наших Збройних Сил. Командуючи рядом фронтів, причому завжди на вельми відповідальних напрямках, Костянтин Костянтинович своєю наполегливою працею, великими знаннями, мужністю, хоробрістю, величезною працездатністю і незмінною турботою про підлеглих здобув собі виняткову повагу та гарячу любов. Я щасливий, що мав можливість упродовж Великої Вітчизняної війни бути свідком полководницького таланту Костянтина Костянтиновича, його заavidного у всіх випадках спокою, уміння знайти мудре вирішення найскладнішого питання".

М.С. Хрущов:

"Я вважаю його одним із найкращих командувачів військ. І як людина він мені подобався. Особливо подобалася його службова порядність".

Маршал бронетанкових військ М.Є. Катуків:

"Я багато разів думав, чому всі, хто так чи інакше знав Рокоссовського, ставилися до нього з безмежною повагою. І відповідь напрошувалася лише одна: залишаючись вимогливим, Костянтин Костянтинович поважав людей незалежно від їхнього звання та становища. І це головне, що приваблювало в ньому".

Генерал армії П.І. Батов:

"Він ніколи не нав'язував своїх попередніх рішень, схвалював розумну ініціативу і допомагав розвинути її. Рокоссовський умів керувати підлеглими так, що кожен офіцер і генерал з бажанням вносив у спільну справу свою частку творчості. При цьому сам К.К. Рокоссовський і ми, командарми добре розуміли, що полководцем нашого часу без сильної волі, без своїх твердих переконань, без особистої оцінки подій і людей на фронті, без свого почерку в операціях, без інтуїції, тобто без власного "я", бути не можна.

Головний маршал бронетанкових військ А.Х. Бабаджанян:

"Розповідаючи про зустріч з К.К. Рокоссовським, а їх у мене було кілька, я хочу ще раз наголосити на привабливості Костянтина Костянтиновича, яка породжувала глибоку симпатію до нього не лише серед тих, хто мав з ним безпосередній службовий контакт, а й у середовищі широких солдатських мас. Рокоссовський пам'ятав і особисто знав сотні людей, дбав про них, ніколи не забував про тих, хто гідний заохочення та нагороди, умів вникати у справи та турботи командирів, умів доброзичливо вислухати кожного".

Головний маршал артилерії М.М. Воронов:

"Донським фронтом командував генерал К.К. Рокоссовський, якого я знав ще по Ленінградському військовому округу, де він у 1936-1937 рр. командував кавалерійським корпусом. А лише кілька місяців тому ми зустрічалися з ним на Західному фронті, де Костянтин Костянтинович командував 16-ю армією. Він завжди мені подобався – я цінував його знання, вміння керувати військами, великий досвід, виняткову скромність і тактовність у спілкуванні з людьми. Рокоссовський мав якусь особливу любов у своїх підлеглих".

Генерал армії С.М. Штеменко:

"Дуже колоритна полководницька постать Костянтина Костянтиновича Рокоссовського... Я, мабуть, не помилюся, якщо скажу, що його не лише безмежно поважали, а й щиро любили всі, кому довелося стикатися з ним по службі".

Семен Костянтинович Тимошенко.

Маршал Радянського Союзу

Народився 6 (18) лютого 1895 р. у селі Фурманка (нині – Фурмановка), Кирилівського району Одеської області. Дружина – Анастасія Михайлівна. Син – Костянтин Семенович, дочки – Катерина Семенівна та Ольга Семенівна.

У 1914 р. призваний до царської армії. У Першій світовій війні брав участь рядовим кулеметником на Західному фронті. У 1917 р. у складі 1-го Чорноморського червоногвардійського загону брав участь у ліквідації корніловщини.

У 1918 р. боровся в Криму та на Кубані у складі 1-го кінногвардійського

полку, створеного на базі Чорноморського загону. Командував взводом, ескадроном, став командиром полку.

У листопаді 1918 р. С.К. Тимошенко прийняв 2-у окрему кавалерійську бригаду. Через рік він став командиром 6-ї кавалерійської дивізії, що увійшла до складу 1-ї Кінної армії С.М. Будьонного. Дивізія відзначилася у боях під Воронежем, Касторною, Ростовом-на-Дону, Єгорликською, Житомиром та Бровами.

В серпні 1920 р. С.К. Тимошенко вступає до командування 4-ю кавалерійською дивізією. Вона завдала дуже серйозної шкоди військам Врангеля і банді Махна. За мужність та героїзм у битвах Громадянської війни С.К. Тимошенко нагороджений двома орденами Червоного Прапора. Незабаром Семену Костянтиновичу довірили командувати 3-м кавалерійським корпусом. У 1922 та в 1927 р.р. закінчив вищі академічні курси, В 1930 р. – курси єдиноначальників при Військово-політичній академії. У 1933 р. С.К. Тимошенко отримав призначення на посаду заступника командувача військ Білоруського військового округу. На той час їм командував талановитий воєначальник І.П. Уборевич. Два герої Громадянської війни разом успішно провели навчання у районі Слуцька та інших гарнізонів з метою підвищення бойової готовності військ. У ті роки С.К. Тимошенко зблизився із Г.К. Жуковим. Ці відносини вони пронесли крізь багато років та випробування.

У вересні 1935 р. С.К. Тимошенко отримує нове призначення – заступником командувача військ Київського військового округу. Через два роки нова посада – командувача військ Північно-Кавказького військового округу. Через чотири місяці С.К. Тимошенко прийняв Харківський військовий округ, у лютому 1938 р. – Київський Особливий військовий округ.

У вересні 1939 р. під його командуванням армії Київського ОВО, об'єднані в Український фронт, здійснили історичний похід у Західну Україну.

Мета походів 1939-1940 років полягала у наданні допомоги народам Західної України, Західної Білорусії та Північної Буковини, насильно відторгнутим від Радянської Росії в роки Громадянської війни, у їх боротьбі за відновлення Радянської влади та возз'єднання з СРСР. До того ж вторгнення німецько-фашистської армії у вересні 1939 р. в Польщу не тільки створювало пряму загрозу фашистського поневолення населення Західної України та Західної Білорусії, а й становило небезпеку для західних кордонів СРСР.

До складу фронту входили три армії, підготовлені для тривалого маршу, та авіаційні частини. Начальником штабу фронту був один з талановитих воєначальників – М.Ф. Ватутін.

Почалася радянсько-фінська війна 1939–1940 рр. У січні 1940 р. С.К. Тимошенко поставили на чолі Північно-Західного фронту, війська якого здійснювали прорив потужної системи довготривалих укріплень – знаменитої лінії Маннергейма, побудованої за участю німецьких, китайських, французьких та бельгійських військових фахівців та за фінансової допомоги Великобританії,

Франції, Швеції, Німеччини та США.

Найважчі бої розгорнулися на Карельському перешийку. Лише до 12 грудня 1939 р. війська 7-ї армії за потужної підтримки авіації та артилерії подолали міцно укріплену смугу оборони та вийшли до лінії Маннергейма. С.К. Тимошенко наказав використати всю міць артилерії фронту та флоту, завдавати масованих ударів з повітря. За три дні лінія міцної оборони була прорвана. У прорив командував фронтом ввів танки і противник почав відступ. Уряд Фінляндії, не зважаючи на думки союзників, звернувся до радянського уряду з проханням про укладання мирного договору. 12 березня 1940 р. у Москві такий договір було підписано.

За визначні заслуги у керівництві військами та рішучі дії під час війни з Фінляндією Семену Костянтиновичу Тимошенко було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

У травні 1940 р. Маршал Радянського Союзу С.К. Тимошенко стає наркомом оборони СРСР. На цій посаді він вживав максимально можливих заходів, спрямованих на переозброєння Червоної Армії потужнішою бойовою технікою та автоматичною зброєю, стратегічне перегрупування військових з'єднань, зміцнення державного кордону, підготовку командних кадрів, зміцнення дисципліни у військах, реорганізацію частин та з'єднань.

Г.К. Жуков, який тоді командував військами Київського Особливого військового округу, зазначав, що протягом 1940 р. часто проводилися навчання. На багатьох із них був особисто нарком оборони С.К. Тимошенко. Взимку 1940-1941 року відбулася велика оперативно-стратегічна військова гра. У своєму виступі під час підбиття її підсумків нарком оборони сказав, що у 1941 р. війська матимуть можливість готуватися більш цілеспрямовано та організовано. Насамперед тому, що вони вже облаштувались у нових районах дислокації.

Але цим планам не судилося збутися... Прогриміла Велика Вітчизняна війна.

Для С.К. Тимошенко настав найвідповідальніший і найважчий час. Він стає головою Ставки Головного Командування. Але 8 серпня 1941 р. Верховним Головнокомандувачем призначається Й.В. Сталін, який очолив Ставку Верховного Головнокомандування. Це викликало перестановку у Наркоматі оборони. С.К. Тимошенко було призначено заступником наркома оборони та увійшов до складу Ставки Верховного Головнокомандування.

У липні 1941 р. Маршал Радянського Союзу С.К. Тимошенко призначається Головнокомандувачем Західного напрямку.

З вересня 1941 р. до червня 1942 р. С.К. Тимошенко – головком Південно-Західного напрямку. Під його керівництвом було підготовлено та здійснено контрнаступ радянських військ під Ростовом-на-Дону у 1941 р.

12 липня 1942 р. створюється Сталінградський фронт. Командувачем цим фронтом призначається С.К. Тимошенко. Роль цього фронту важко переоцінити. Війська Сталінградського фронту прийняли на себе удари переважаючих сил противника і на деякий час зупинили просування німецько-фашистських військ.

У жовтні 1942 р. С.К. Тимошенко вступає до командування Північно-

Західним фронтом. У найважчих умовах війська цього фронту ліквідували Дем'янський плацдарм супротивника та вийшли на річку Ловать. А з березня до червня 1943 р. маршал Тимошенко вже як представник Ставки здійснював координацію дій Ленінградського та Волховського фронтів, у червні–листопаді 1943 р. – Північно-Кавказького фронту та Чорноморського флоту.

Мала бути складна Новоросійсько-Таманська операція. І знову сюди направляється Семен Костянтинович Тимошенко. Він добре знав цей район бойових дій, зумів організувати чітку взаємодію сухопутних військ із Чорноморським флотом та Азовською військовою флотилією. Внаслідок боїв у вересні–жовтні 1943 р. було звільнено Новоросійськ, порти Таманського півострова та створено умови для ударів по кримському угрупованню гітлерівців. У лютому–червні 1944 р. С.К. Тимошенко забезпечує координацію дій 2-го та 3-го Прибалтійських, і з серпня 1944 р. і до кінця війни – 2, 3, 4-го Українських фронтів. Всі ці фронти провели ряд великих стратегічних операцій, у яких діяли на користь загального плану Ставки і добивались серйозних успіхів.

У своїх мемуарах Георгій Костянтинович Жуков, розповідаючи про звільнення Болгарії, зауважить: "Спільну координацію 2-го та 3-го Українських фронтів у цей час успішно здійснював Маршал Радянського Союзу С.К. Тимошенко".

Семен Костянтинович мав високий авторитет в армії. Командуючи фронтами та координуючи бойові дії військ, він активно сприяв командуванню фронтів у своєчасному отриманні резервів, бойових та технічних засобів, без чого немислимі успішні дії. Семен Костянтинович Тимошенко – один із тих полководців, які на війні спілкувалися не лише з генералами та офіцерами, а й із рядовими воїнами. Його можна було бачити як на командних пунктах, так і у солдатських окопах.

У складних фронтових умовах він приймав сміливі рішення, брав на себе відповідальність. Маршал Радянського Союзу І.Х. Баграмян у своїх мемуарах "Так починалася війна" згадує, як його під Полтавою викликав головнокомандувач Південно-Західного напрямку маршал Тимошенко. Описавши дуже важче становище головного угруповання військ фронту на Київському напрямку, він сказав, що єдине рішення для військ Південно-Західного фронту – це організований відхід усіма силами на тилловий рубіж річкою Псел, і наказав летіти літаком до командувача фронту генерала Кирпоноса і передати його наказ на відхід. Але Ставка мала іншу думку: не залишати Київський укріплений район. Це, зрештою, призвело до найтяжчих наслідків – оточення частини військ фронту, загибелі командувача фронтом.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни Маршал Радянського Союзу С.К. Тимошенко менш ніж рік командував військами Барановичського військового округу. З 1946 р. по 1949 р. він очолював Південно-Уральський військовий округ, утворений ще в листопаді 1941 р.. Семен Костянтинович вважав своїм рідним Білоруський військовий округ. Прийнявши цей округ у 1949 р., він керував ним 11 років поспіль. Під його керівництвом тут проводилося багато навчань військ, командно-штабні ігри, польові заняття в умовах застосування атомної зброї.

Як член ЦК КПРС та депутат Верховної Ради СРСР він надавав реальну допомогу Білорусії у вирішенні багатьох економічних задач.

Маршали не йдуть у відставку. У квітні 1960 р. Семен Костянтинівич у віці 65 років зарахований до Групи генеральних інспекторів. С.К. Тимошенко брав активну участь у роботі з вивчення та узагальнення досвіду Другої світової та Великої Вітчизняної воєн, рецензування військово-теоретичних та військово-історичних праць, чим значно сприяв розробці питань військової теорії.

Вісім років – з 1961 до 1969 р. – С.К. Тимошенко очолював Радянський комітет ветеранів війни. За цей час їм було чимало зроблено для покращення матеріально-побутових умов життя учасників та інвалідів війни, сімей загиблих воїнів. Він зробив свій внесок у розрядку напруженості, співробітництво та дружбу народів, виступав проти пропаганди війни, гонки озброєнь, організації військових агресивних та реваншистських союзів та блоків. Виступаючи у пресі та на військових конференціях, він рішуче викривав фальсифікаторів історії Другої світової війни.

Захоплювався Семен Костянтинівич верховими прогулянками, мисливством та книгами.

18 лютого 1970 р. Маршал Радянського Союзу Семен Костянтинівич Тимошенко відзначив своє 75-річчя. Вся величезна радянська країна вшановувала того дня ювіляра, одного зі своїх славних полководців. Маршал Г.К. Жуков вручив Семену Костянтинівичу дарчий екземпляр своєї книги "Спогади та роздуми" з написом: "Я багато чому від Вас навчився. Це дало можливість мені опанувати оперативно-стратегічне мистецтво, яке так стало у нагоді у Великій Вітчизняній війні...". Жити Семену Костянтинівичу залишалося зовсім небагато – 31 березня 1970 року він помер. Похований на Червоній площі біля Кремлівської стіни.

Заслуги цього полководця гідно оцінені державою. Він двічі Герой Радянського Союзу, нагороджений п'ятьма орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденом "Перемога", п'ятьма орденами Червоного Прапора, трьома орденами Суворова I ступеня, медалями, Почесною революційною зброєю з золотим зображенням Державного герба СРСР та Почесною зброєю, іноземними орденами та медалями. На батьківщині Героя встановлено бронзове погруддя.

Усі, кому довелося спілкуватися із Семеном Костянтинівичем, відзначали його глибоку порядність, людяність. Маршал К.К. Рокоссовський писав: "Згадалося мені початок 1930-х років – 3-й кавалерійський корпус, яким тоді командував С.К. Тимошенко і де я був командиром 7-ї Самарської імені англійського пролетаріату кавдивізії. Комкор у всіх нас, кіннотників, користувався повагою. Більше того – любов'ю. І на високій посаді наркома він зберіг ту ж простоту в спілкуванні і товариську доступність".

А ще відома любов маршала до своєї сім'ї, в якій було троє дітей. Навіть під час війни йому, який постійно недосипав, вдавалося написати хоча б кілька теплих рядків для рідних і передати листа.

Для Семена Костянтинівича Тимошенко були характерні доброзичливість до оточуючих, моральна чистота, турбота про підлеглих. Все це відзначали у своїх спогадах багато воєначальників. І не лише маршали та генерали. Колишній

сержант-фронтовик М.Г. Ляшенко з 1949 по 1958 р. часто зустрічався з маршалом. Микола Гордійович працював начальником продовольчого постачання у окружному санаторії. Він особливо підкреслював, що за свіжу рибу, раків та свіжоспечений хліб маршал обов'язково розплачувався. У цих питаннях він був дуже делікатний. Одного разу новий начальник санаторію вирішив догодити командувачу і суттєво занижив рахунок на оплату за час перебування в санаторії маршала та трьох офіцерів, які були з ним. Порученець Тимошенко здивувався дешевизні та доповів про це Семену Костянтиновичу. Той дуже розгнівався. Заплатив повну суму, а з начальником санаторію навіть не попрощався. Надалі підлабузник і не намагався навіть займатися підлабузництвом.

Чим не приклад для нинішніх керівників – як військових, так і безпогонних? Ось на кого треба рівнятися можновладцям. А ще частіше замислюватися над тим, як тебе оцінять нащадки. Саме такі чесні люди, як маршал Тимошенко, залишаються у пам'яті народній. Страшно подумати, що після Першої Світової він міг повернутись на батьківщину і, як земляки, зайнятися хліборобством. Але батьківщина була зайнята ворогами, і він вибрав військовий шлях. Доля дала йому шанс стати великою, легендарною особистістю, і він його використав, залишившись при цьому душевною, простою людиною.

Таким він був Маршал Радянського Союзу Семен Костянтинович Тимошенко, який відзначав своє п'ятдесятиріччя менше ніж за три місяці до Великої Перемоги. Без нього ця Перемога могла відсунутися на більш пізній термін.

Ім'я Маршала Радянського Союзу С.К. Тимошенко присвоєно Військовій академії хімізахисту та протичовновому кораблю. На будівлі штабу Білоруського військового округу встановлено меморіальну дошку. У Військовій академії хімізахисту є музей С.К. Тимошенко. У Москві його ім'ям названо одну з вулиць. У селі Фурманівка Килийського району Одеської області встановлено бронзове погруддя Маршала Радянського Союзу Семена Костянтиновича Тимошенко.

Кирило Семенович Москаленко. Маршал Радянського Союзу

Кирило Семенович Москаленко народився 11 травня 1902 р. у селі Гришине Бахмутського повіту Катеринославської губернії у великій селянській родині. Закінчив сільську церковно-парафіяльну школу. Після закінчення школи вступив до міністерського училища і з відзнакою його закінчив.

Жовтневу революцію зустрів захоплено. У 1920 р. вступив у комсомол, а потім у червоногвардійський загін Куличенко. Брав участь у боях із бандами Махна. Потім діяв у складі частин регулярної Червоної Армії. Після Громадянської війни, 1922 р., Кирило Семенович закінчив Харківську об'єднану школу червоних командирів, був направлений до 6-ї Чонгарської кавалерійської дивізії командиром взводу кінно-артилерійського дивізіону. Через рік Москаленко прийняв навчальну батарею цього ж дивізіону, потім кілька років обіймав посаду начальника штабу полку. Потім Москаленка направили навчатись на курси удосконалення комскладу. Із закінченням курсів для проходження служби він був

направлений до Забайкалля начальником штабу полку, потім командиром полку, далі був переведений у Примор'є на посаду начальника артилерії танкової бригади. У 1932 р. Москаленко призначають начальником штабу полку в 1-у кавалерійську дивізію, через рік він прийняв полк.

З Далекого Сходу К.С. Москаленко було переведено до Києва та призначено начальником артилерії механізованого корпусу. З цієї посади його направили до академії ім. Дзержинського на факультет комскладу. Після закінчення академії у 1939 р. Кирила Семеновича направляють до Одеси начальником артилерії стрілецької дивізії. Незабаром він стає начальником артилерії стрілецького корпусу, а пізніше його переводять до Молдови на посаду начальника артилерії мехкорпусу. Перед війною Москаленко був направлений до м. Луцьк на посаду командира протитанкової бригади.

У прикордонній битві бригада Москаленко прикривала відхід радянських військ від Володимира-Волинського через Луцьк, стримуючи сили танкової групи Клейста, і завдала відчутної шкоди німцям. У липні 1941 р. Москаленко було нагороджено орденом Леніна. На початку вересня 1941 р. генерал Москаленко був призначений командиром 15-го стрілецького корпусу, з яким потрапив до оточення під Києвом, але корпус, що входив до складу 5-ї армії, розірвав кільце оточення, вийшов на річку Псел. Москаленко був призначений командувачем кінно-механізованого армійського угруповання 13-ї армії та взяв участь у розгромі Єлецького угруповання ворога в Московській битві.

На початку січня 1942 р. К.С. Москаленко призначають командувачем 6-ї армії Південно-Західного фронту, а в березні 1942 р. командармом 38-ї. Армія брала участь у битві Південно-Західного напрямку під Харковом. Операція виявилася невдалою, фронт зазнав поразки, 38-а армія разом з іншими частинами та з'єднаннями змушена була відійти від Дону. Почалася Сталінградська битва. К.С. Москаленко брав участь у цій битві як командарм 1-ї, знову сформованої танкової армії.

Із завершенням стратегічної операції під Сталінградом Москаленко отримує нове призначення на посаду командувача 40-ї армії Воронежського фронту. Армія брала участь у проведенні Острогожсько-Россошанської армійської операції. Потім 40-а армія разом із 3-ю танковою армією брала участь у Воронежсько-Касторненській операції. Наприкінці 1943 р. армія брала участь у битвах під Белгородом, Харковом, вийшла до Дніпра. З форсуванням Дніпра К.С. Москаленку було присвоєно військове звання генерал-полковника та звання Героя Радянського Союзу. Під час проведення Київської операції Москаленко знову прийняв під своє командування 38-у армію, що знаходилася на Лютіжському плацдармі. Армія брала безпосередню участь у визволенні Києва, з боями продовжувала просуватися вперед та у квітні звільнила м. Кам'янець-Подільський. Армію було включено до складу військ, що беруть участь у Проскурово-Чернівецькій операції. Із закінченням цієї операції 38-а армія спільно з

Чехословацьким 1-м армійським корпусом генерала Свободи повела наступ через Карпати до Словаччини. Після Карпатсько-Дуклінської операції армія провела Ясло-Горлицьку армійську операцію. Свій бойовий шлях 38-а армія під командуванням генерал-полковника Москаленка закінчила у Празі. За заслуги при звільненні Чехословаччини Кирилу Семеновичу було присвоєно звання Героя Чехословацької Республіки.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни, у 1948 р., К.С. Москаленка було призначено командувачем військ Московського військового округу. З 1960 р. по 1962 р. обіймав посаду командувача Ракетних військ стратегічного призначення та заступника міністра оборони СРСР. Москаленко був членом ЦК КПРС та депутатом Верховної Ради СРСР. Звання Маршал Радянського Союзу Москаленку присвоєно в 1955 р. У 1978 р. йому вдруге було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Помер Кирило Семенович Москаленко у 1985 р., похований у Москві.

Іван Данилович Черняхівський. Генерал армії

Іван Данилович Черняхівський народився 16 червня 190 р. у селі Оксанине Уманського повіту Київської губернії (нині це село Оксанина, Уманський район Черкаської області, Україна) у сім'ї залізничника. З 1919 р. працював пастухом, з 1920 р. – робітником у залізничному депо станції Вапнярка, з 1923 р. – робітником цементного заводу в Новоросійську. З 1922 р. перебував у комсомолі.

Довоєнна служба

У 1924 р. вступив добровольцем до Червоної Армії. У 1924-1925 р.р. – курсант Одеського піхотного училища, у 1925 р. перевівся до Київської артилерійської школи і закінчив її у 1928 р. Член ВКП(б) з 1928 року.

З 1928 р. – командир навчального взводу, з 1929 р. – командир батареї 17-го корпусного артполку в Українському військовому окрузі. У 1931 р. вступив до Військово-технічної академії в Ленінграді. З 1932 р. – слухач Військової академії механізації та моторизації Робітничо-селянської червоної армії, яку закінчив з відзнакою в 1936 р. у званні старшого лейтенанта. Під час навчання в академії було отримано сигнал про те, що І.Д. Черняхівський "приховав соціальне походження". Важливу роль у долі молодого командира зіграло заступництво Марії Іллівни Ульянової – вона була завідувачкою Об'єднаного Бюро скарг Наркомату Робітничо-селянської інспекції СРСР та Наркомату Робітничо-селянської інспекції РРФСР.

З 1936 р. – начальник штабу 2-го танкового батальйону, з 1937 р. – командир 1-го танкового батальйону 8-ї механізованої бригади. Майор.

У 1938-1940 р.р. – Командир 9-го окремого легкого танкового полку в Білоруському Особому військовому окрузі. Підполковник.

У 1940 р. – командир танкової бригади в Білорусії, того ж року призначений заступником командира 2-ї танкової дивізії Прибалтійського військового округу.

11 березня 1941 р. призначений командиром 28-ї танкової дивізії 12-го механізованого корпусу в Прибалтиці.

Велика Вітчизняна війна

У Велику Вітчизняну війну командував 28-ю танковою дивізією (у грудні 1941 р. переформована в 241-у стрілецьку дивізію) в оборонних боях на південний захід від Шяуляя, на Західній Двіні, під Сольцями та Новгородом. У перші місяці війни йому надано військове звання полковник.

5 травня 1942 р. полковнику І.Д. Черняховському присвоєно військове звання "генерал-майор".

У червні – липні 1942 р. він командує 18-м танковим корпусом на Воронежському фронті.

3 липня 1942 р. – до квітня 1944 р. – командувач 60-ї армії, яка взяла участь у Воронежсько-Касторненській операції, Курській битві, форсуванні річок Десна та Дніпро, у Київській, Житомирсько-Бердичівській, Рівно-Луцькій, Проскуровсько-Чернівецькій операціях. За операцію зі звільнення міста Воронежа подано до ордена Червоного Прапора. При цьому всі інші командарми Воронежського фронту були нагороджені орденами Кутузова 1-го ступеня. Це пов'язано з тим, що командувачу другої німецької армії генералу Г. фон Зальмуту вдалося вивести більшість своїх частин з оточення, в яке вони потрапили в районі Касторного. Проте потім саме армія Черняховського зіграла вирішальну роль у стрімкому звільненні Курська, завдавши несподіваного для супротивника глибокого флангового удару.

14 лютого 1943 р. йому присвоєно звання "генерал-лейтенант".

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 17 жовтня 1943 р. за високі організаторські здібності при форсуванні Дніпра та виявлений особистий героїзм генерал-лейтенанту Черняховському Івану Даниловичу присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

5 березня 1944 р. йому присвоєно звання "генерал-полковник".

3 квітня 1944 р. Черняховський командує військами 3-го Білоруського фронту. З усіх командувачів радянських фронтів він був наймолодшим за віком. Фронт під його командуванням успішно брав участь у Білоруській, Вільнюській, Каунаській, Мемельській, Гумбиннен-Гольдапській та Східно-Пруській операціях.

28 червня 1944 р. йому присвоєно звання "генерал армії". Черняховський став наймолодшим генералом армії у Робітничо-селянській червоній армії, йому було лише 37 років.

Другої медалі "Золота Зірка" генерал армії Іван Данилович Черняховський удостоєний Указом Президії Верховної Ради СРСР від 29 липня 1944 р. за успішну дію його військ при звільненні Вітебська, Мінська, Вільнюса.

18 лютого 1945 р. генерала армії І.Д. Черняховського було важко поранено уламками артилерійського снаряда на околиці міста Мельзак у Східній Пруссії (нині Пененжно, Польща) і того ж дня він помер. Був похований у Вільнюсі на одній із центральних площ.

Генерал Олександр Горбатов, будучи на той момент командувачем 3-ї армії,

переведеної до складу 3-го Білоруського, так визначає момент загибелі комфронту:

"Вранці 17 лютого генерал армії Черняховський викликав мене до телефону, привітав з успіхом, ознайомився із ситуацією і запитав, чи не відстають командири дивізій і корпусів від бойових порядків і де знаходиться штаб армії. Відповівши на його запитання, я додав:

– Щойно повернувся від Урбановича, він перебуває від супротивника за півтора кілометра. Через систематичний артобстріл я насилу вибрався від нього. Інші командири корпусів у такому ж положенні.

– За дві години я буду у вас, – сказав Черняховський.

Враховуючи, що він поїде зі сходу, я попередив його, що шосе тут проглядається супротивником, обстрілюється артвогнем, але Черняховський не слухав і поклав трубку...

...Проїхавши місто, я, щоб не запізнитися, поспішив до розвилки шосе за сімсот метрів на схід від міської околиці. Не доїхавши туди метрів півтора, побачив "виллис", що під'їжджав, і почув один постріл з боку супротивника. Щойно "виллис" командувача опинився на роздоріжжі, пролунав єдиний розрив снаряда. Але він був фатальним.

Ще не розсіялися дим і пил після розриву, як я вже був біля машини, що зупинилася. У ній сиділо п'ять чоловік: командувач фронтом, його ад'ютант, шофер та два солдати. Генерал сидів поруч із шофером, він схилився до скла і кілька разів повторив: "Поранений смертельно, помираю".

Я знав, що за три кілометри знаходиться медсанбат. За п'ять хвилин генерала дивилися лікарі. Він був ще живий і, коли приходив до тями, повторював: "Вмираю, вмираю". Рана від осколка в грудях була справді смертельною. Незабаром він помер. Його тіло відвезли до села Хаїнрикау. Ніхто з чотирьох не був поранений, не було пошкоджено й машину.

Зі штабу 41-го корпусу я доніс про лихо, що трапилося, в штаб фронту і в Москву. Того ж дня до нас прибув член Військової ради фронту, а другого дня приїхали представники слідчої влади. Потім тіло генерала Черняховського забрали.

Є свідчення, що І.Д. Черняховський був представлений до звання Маршала Радянського Союзу, але загинув до оприлюднення Указу.

Про загибель командувача були повідомлені війська. Ми закликали нещадно помститися ворогові за нашу велику втрату. Це була справді тяжка втрата для Червоної Армії – Черняховський був молодим, талановитим і міг ще багато дати нашим Збройним Силам.

У 1992 р. прах двічі Героя Радянського Союзу І.Д. Черняховського був перепохований у Москві на Новодівичому цвинтарі.

Пам'ятник Черняховському було встановлено у Воронежі, який наприкінці 1942 р. обороняла, а у січні 1943-го звільняла 60-та армія під командуванням І.Д. Черняховського. На пам'ятнику було зроблено напис: "І.Д. Черняховському від воронежців".

І.Д. Черняховський наймолодший генерал армії та наймолодший командувач фронтом в історії Радянських Збройних Сил.

"В особі тов. Черняхівського, – йшлося в повідомленні ЦК ВКП(б), Ради народних комісарів СРСР і Наркомату оборони, – держава втратила одного з найталановитіших молодих полководців, які висунулися під час Вітчизняної війни."

Це формулювання використовувалося лише двічі. Вперше на похороні М.Ф. Ватутіна."

АРТИЛЕРІЙСЬКИЙ ШЕДЕВР

Артилерія не тільки гуркіт, а й наука!

Петро І

Ім'я найбільшого конструктора артилерійського озброєння середини ХХ століття, генерал-полковника технічних військ, Героя Соціалістичної Праці, лауреата чотирьох Сталінських премій першого ступеня, доктора технічних наук, професора Василя Гавриловича Грабіна (1899/1900-1980) нерозривно пов'язані з розробкою численних артилерійських гармат.

Найбільш видатним його твором є найзнаменитіша гармата Другої світової війни – 76-мм дивізійна гармата зразка 1942 року (ЗІС-3).

Перший дослідний екземпляр ЗІС-3 був виготовлений у день початку Великої Вітчизняної війни – 22 червня 1941 року – і вже через місяць заводських випробувань показаний у Москві представникам замовника, Головного артилерійського управління (ГАУ).

...Ввечері 10 серпня 1941 року Грабіна терміново викликали в заводууправління. Ось як він сам описує події, що відбулися далі.

І ось почувся спокійний голос Сталіна:

– При переході на збільшену програму так організуйте роботу, щоб випуск гармат безперервно зростає. Врахуйте, нам дорога кожна гармата.

На той час на фронті вже успішно воювало не менше тисячі ЗІС-3.

За роки війни на озброєння Червоної Армії надійшло понад 100 тисяч гармат ЗІС-3.

Країна "Знання", №4, стор.24-25, д.т.н. І.О. Москаленок

ВСЕ ДЛЯ ФРОНТУ, ВСЕ ДЛЯ ПЕРЕМОГИ! ЗВАРЮВАННЯ У РОКИ ВІЙНИ

Усі учасники "патонівської команди" розуміли, що Батьківщина в небезпеці, що боротьба з підступним та сильним ворогом йде не на життя, а на смерть. "Ми знаходилися в тилу, у той час як наші товариші боролися на полях війни. Це змушувало всіх працювати не шкодуючи сил, долаючи безліч труднощів, вирішувати основне завдання – швидко та якісно зварювати танки та іншу зброю, стати органічною частиною заводського колективу". Є.О. Патон

Фронтвик-танкіст: "Якщо випадково зустрінете його, передайте велику подяку від танкістів та їхніх матерів. Його зварювання підвищує живучість машини, а отже, і наші шанси дожити до кінця війни".

* * *

За три роки війни Інститут електрозварювання АН УРСР виконав роботу, на яку у мирних умовах пішло б вісім-десять років. Швидкісне зварювання під флюсом не тільки одержало загальне визнання, але стало основним технологічним процесом у бронекорпусних цехах.

Десятки тисяч бойових машин вийшли із цехів зі швами, звареними під флюсом. До кінця війни на корпусах танків вже не було швів, виготовлених вручну. Випуск танків для фронту збільшився у кілька разів. До кінця війни їхня кількість перевищила 100 тисяч.

КОМАНДИРИ 55-ОЇ СТРЕЛЕЦЬКОЇ ДИВІЗІЇ

Іван Павлович Шевчук. Генерал-майор

Шевчук Іван Павлович народився у бідній селянській родині у 1892 р. у с. Чапля, нині Летичевського району Хмельницької області, Україна. Член КПРС із березня 1917 р. Учасник 1-ої світової війни 1914-1918 р.р., нагороджений чотирма Георгіївськими хрестами, призначений прапорщиком. Після Жовтневої революції 1917 р. брав участь у формуванні та навчанні червоногвардійських загонів у Хабаровську. Влітку 1918 р. очолював червоногвардійські загони на Уссурійському фронті у битвах проти інтервентів та білогвардійців. За рішенням 5-го крайового з'їзду Рад Далекого Сходу та Урульгинської конференції партійних та радянських працівників у середині 1919 р. створив та очолив Тунгуський партизанський загін. Громадянську війну на Далекому Сході хабаровський вантажник І.П. Шевчук пройшов від початку до кінця. Перший же червоногвардійський загін, сформований у Хабаровську після захоплення Владивостока контрреволюціонерами, повів у бій Шевчук. Коли народоармійці та партизани "на Тихому океані свій закінчили похід", серед них був і Іван Павлович. А між цими крайніми датами – десятки битв, великих та малих. Після захоплення Хабаровська калмаками у вересні 1918 р. Іван Павлович зі своїми червоногвардійцями пішов у тайгу і там, у рідній Тунгуській волості, очолив партизанський рух. Зухвалими і водночас добре продуманими були нальоти партизанів Шевчука на японські гарнізони. У квітні 1920 р. брав участь у боях з японцями за Хабаровськ. З червня 1920 р. – один із командувачів 2-ї Амурської партизанської армії. Закінчив курси удосконалення комскладу, командував полком,

брав участь у радянсько-китайському збройному конфлікті на Китайсько-Східній залізниці (1929 р.). Закінчив Військову академію ім. М.В. Фрунзе у 1933 р..

Під час Великої Вітчизняної війни командував 55-ою стрілецькою дивізією з червня 1941 р. до серпня 1942 р. на Північно-Західному фронті. За місяць боїв дивізія втратила понад половину свого складу. 8 травня 1942 р. був засуджений за непідготовленість дивізії до наступу. Був призначений на посаду (із пониженням) заступника командира 141-ої стрілецької дивізії. Загинув у бою 30 жовтня 1942 р..

Похований у Березівському городищі біля села Залуччя Осташківського району, Калінінської області.

Нагороди: орден Червоного Прапора (20.02.1928), орден Червона Зірка (21.02.1938), медаль XX років Робітничо-селянської Червоної Армії (1928). На підставі Рішення Виконкому Калінінської Обласної Ради народних депутатів від 30.04.1985 р. №116 вулиця Шкільна у м. Осташков носить ім'я І.П. Шевчука.

Микола Миколайович Заїюльєв. Генерал-майор

Заїюльєв Микола Миколайович народився 1 листопада 1906 р. у селі Заполички (нині Верхньодніпровського району) Дніпропетровської області у сім'ї робітника. Жив у Кіровоградській області. Українець. Член ВКП(б) з 1927 р. У 1928 р. закінчив радпартшколу, пізніше працював учителем. У 1928 р. стає завідувачем відділу агітаційно-пропагандистської роботи Дніпропетровського обкому комсомолу. У РСКА з 1928 року. Заїюльєв служив у прикордонних військах у Закавказзі, брав участь у ліквідації мусаватистсько-дашнакських банд у районі міста Джульфа, пізніше служив на іранському кордоні.

З вересня 1930 по листопад 1933 р. Микола Миколайович навчався в Закавказькій піхотній школі імені 26 Бакинських комісарів, після закінчення якої продовжив службу в Забайкаллі командиром взводу 108-го Білорецького Червонопрапорного полку Особливої Червонопрапорної Далекосхідної армії (ОЧДСА). Отримав звання середнього командира, протягом шести років служив в одній частині, пройшов службовими сходами всі щаблі від командира взводу до командира батальйону. У лютому 1936 р. йому присвоїли звання старший лейтенант, а травні 1939 р. – капітан.

Бої на Халхин-Голі

Командир батальйону 149-го мотострілецького полку, потім командир 603-го стрілецького полку 82-ї мотострілецької дивізії, (1-а армійська група) майор Микола Заїюльєв у травні – серпні 1939 р. брав участь у боях біля річки на

Халхин-Гол. Входячи зі своїм батальйоном до складу 149-го мотострілецького полку, яким командував майор Ремизов Іван Михайлович, неодноразово піднімав бійців у штикову атаку. Під час однієї з них із взводом бійців розгромив групу японських мілітаристів.

З подання на звання Героя Радянського Союзу майора М.М. Заїюльєва, командира 603-го стрілецького полку 82-ї стрілецької дивізії:

"Партії та соціалістичній Батьківщині відданий. У минулому учасник боїв на Афганському кордоні. У боях з японськими самураями тримає себе сміливо, хоробро, витримано. Неодноразово з підрозділами свого батальйону (будучи командиром батальйону 149-го стрілецького полку) ходив в атаку. В одній із атак зі взводом лейтенанта Морозова, Заїюльєв організував розгром групи самураїв у кількості 24 чоловік, взводом знищено 23 чоловіки. Як найкращий авторитетний командир батальйону Заїюльєв призначений командиром 603-го стрілецького полку 82-ї стрілецької дивізії."

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 29.08.1939 р. за зразкове виконання завдань командування у боротьбі проти японських мілітаристів та виявлені при цьому мужність та героїзм Микола Миколайович Заїюльєв був удостоєний звання Герой Радянського Союзу з врученням ордена Леніна та медалі "Золота Зірка".

Участь у Великій Вітчизняній війні

У 1941 р. закінчив курси "Постріл". Учасник Великої Вітчизняної війни з 1941 р. командував 55-ю стрілецькою дивізією на Північно-Західному, Центральному та Першому Білоруському фронтах. Дивізія полковника Заїюльєва особливо відзначилася під час Чернігівсько-Прип'ятської та Калінінговичсько-Мозирської наступальних операцій радянських військ, у визволенні міст Щорс Чернігівської області України та Мозир Гомельської області Білорусії.

"Заїюльєв був людиною вражаючою.⁶³ Як не стримував він себе, лютість іноді виплескувала через край. Часом йому мало було командувати дивізією, хотілося битися самому. Були хвилини, коли він охоче віддавав би своє полковницьке звання за солдатське, за право самому йти в атаку.

На околиці села ми побачили в дорожній пилі труп старого, розчавленого фашистським танком, поруч лежав його син, гарний молодий хлопець, з головою, пробитою кулею. Біля тіла сина на колінах стояла мати, її розпущене сиве волосся роздмухував вітер. Заїюльєв покинув "вілліс", наблизився до неї. І тоді вона сказала:

– Що ж ви стали! Що ж ви стали, синочки! Що фашистів не б'єте!..

Вона підвела голову. Сльози текли по її обличчю.

Батальйон замість переслідування ворога окопувався. Комбат стояв поряд із комдивом. А вдалині ще маячили фігури гітлерівців. По них ліниво пострілювала наша артилерія.

– За мною! – раптом закричав Заїюльєв.

Комдив побіг дорогою, і батальйон, як одна людина, кинувся за ним,

⁶³ М.Б.Івушкин. "За все в ответе". Стор. 107-108

переслідуючи ворога.

Я теж був із батальйоном, із Заїнольєвим. Важко буває судити за необачність, коли серце переповнене гнівом.

Атака була успішною. Як це часто траплялося у нашого комдива, сердечний порив збігся з інтуїтивною, але точною оцінкою бойової обстановки: обкопуватися ще було рано.

На війні іноді важко було визначити, чим викликана безпосередня участь командира у бою – необхідністю чи наказом серця. Але завжди воно справляло величезне враження на бійців, піднімало в них дух і приносило командирі любов і повагу."

У 1944 р. навчався на академічних курсах при Вищій військової академії Генерального штабу імені К.Є. Ворошилова. У 1945 р. командував 4-ою стрілецькою дивізією на 1-му Білоруському фронті. У боях був тричі поранений.

Післявоєнні роки

Після війни займав відповідальні посади у Збройних Силах СРСР. З 1953 р. генерал-майор М.М. Заїнольєв був у відставці. Жив і працював у Москві.

Помер у Москві 25 вересня 1986 р. від фронткових ран. Похований на Ваганьківському цвинтарі.

Корній Михайлович Андрусенко.

Герой Радянського Союзу

Корній Михайлович Андрусенко, гвардії полковник, командир 239-го гвардійського стрілецького полку 76-ї гвардійської Чернігівської стрілецької дивізії, народився 1899 р. у селі Парафіївка Ічнянського району Чернігівської області у сім'ї селянина. У 1946-1956 р.р. жив на території Оренбурзької області. Українець. Член КПРС з 1925 р. Освіта середня. Працював токарем. У Червоній Армії з 1918 р. Закінчив Київську військову піхотну школу у 1924 р., Військову академію імені М.В. Фрунзе у 1941 р.. Учасник громадянської війни. У боях Великої Вітчизняної війни з липня 1941 р., воював на Західному, Брянському, Сталінградському, Центральному, 1-му Білоруському фронтах, брав участь в обороні Москви, Сталінградській, Курській битвах, визволенні Білорусії, розгромі імперіалістичної Японії. Тричі поранений та контужений. Нагороджений двома орденами Леніна, Червоного Прапора, Кутузова 2-го ступеня, Олександра Невського та багатьма медалями.

Звання Героя Радянського Союзу К.М. Андрусенко присвоєно 15 січня 1944 р. за відвагу та мужність, вміле командування полком під час форсування Дніпра.

Коли розпочалася Велика Вітчизняна війна, К.М. Андрусенко був уже досвідченим, загартованим командиром. Дев'ятнадцяти років він добровільно пішов у Червону Армію, захищав молоду Радянську республіку на фронтах громадянської війни, пройшов усі "сходи" армійської служби від командира взводу

до командира дивізії. Навчався сам і навчав підлеглих.

У запеклих боях першого періоду війни, у Сталінградській битві загартовувався офіцер К.М. Андрусенко. У його бойових характеристиках старші командири вказували:

"Полковник Андрусенко технічно грамотний, сміливий, рішучий командир. Під час боїв з розгрому оточеного угруповання німецьких військ під Сталінградом показав себе знаючим, умілим у керуванні військ командиром."

А ось рядки з нагородного листа:

"Полковник Андрусенко, переслідуючи противника, що відходить, 27.09.1943 р. вивів довірений йому полк на східний берег р. Дніпро в районі с. Редьківка Любечського району Чернігівської області. Уміло керував збором та підготовкою підручних засобів (човнів, плотів) для переправи. 28 та 29 вересня 1943 р. з боєм переправив на західний берег р. Дніпро на човнах та плотах усі підрозділи полку, протягом 29 та 30 вересня відбив контратаки піхоти та танків супротивника та міцно закріпився на зайнятому рубежі.

Гідний присвоєння звання Героя Радянського Союзу.

Командувач військ генерал армії Рокоссовський."

...Є люди, які одразу завойовують симпатії оточуючих. Ні, не манерами, не усмішкою. Вони подобаються своєю простотою, щирістю, відкритою душею, готовністю прийти на допомогу товаришам, підлеглим. Саме за ці якості й шанували у дивізії Корнея Михайловича Андрусенка. Його любовно звали просто "батько". Підлеглі йшли за ним і у вогонь, і у воду. Так було тут, на Дніпрі, і в наступних боях з розгрому німецько-фашистських загарбників та японських імперіалістів.

У 1946 р. гвардії полковник К.М. Андрусенко звільнений у відставку через хворобу, жив у місті Сорочинськ Оренбурзької області, з 1956 р. – у Києві. Помер у 1976 р.. Його ім'я носить вулиця у селищі Парафіївка (Чернігівська обл., Україна).

Бєлов Павло Олексійович – командувач 61-ї армії Центрального фронту, генерал-лейтенант

П.О. Белов народився 6 (18) лютого 1897 р. в місті Шуя Володимирської губернії (нині в Іванівській області) у сім'ї службовця на Тезинській фабриці. Закінчив міське училище. Працював вагувальником, табельником, телеграфістом на залізничній станції Іваново-Вознесенськ.

З 1916 р. в Російській імператорській армії, учасник першої світової війни, рядовий гусарського полку. Наприкінці 1917 р. – юнкер, учень 2-ї Київської школи прапорщиків.

У Червоній Армії з 1918 року – інструктор районного відділення Всевнавчання у місті Іваново-Вознесенську. З липня 1919 р. брав участь у Громадянській війні: командував кавалерійським взводом, ескадроном, був помічником командира 82-го полку 14-ї

дивізії.

У 1922-1926 р.р. – Командир 81-го кавалерійського полку. Член ВКП(б) з 1925 р. У 1927 р. закінчив кавалерійські курси удосконалення старшого командного складу, і того ж року був призначений командиром окремого кавалерійського ескадрону. З 1930 р. – помічник начальника відділу штабу Московського військового округу. З червня 1931 р. призначений для особливих доручень при члені Реввійськради СРСР С.М. Будьонному, з вересня 1932 р. – помічник інспектора кавалерії РККА. У 1933 р. закінчив Військову академію РСЧА (Робітничо-селянська червона армія) імені М.В. Фрунзе, після чого з 1934 р. служив помічником командира, а потім командиром 7-ї Самарської кавалерійської дивізії. З липня 1937 р. – начальник штабу кавалерійського корпусу, з жовтня 1940 р. – командир гірничострілецької дивізії. Учасник походу радянських військ у Західну Україну у вересні 1939 р.. З березня 1941 р. командир 2-го кавалерійського корпусу.

Із початком Великої Вітчизняної війни 2-й кавалерійський корпус Белова брав участь у боях на Південному фронті щодо утримання прикордонного рубежу в районі Тирасполя. Корпус під його командуванням боровся проти 11-ї німецької та 4-ї румунських дивізій під Кишиневом, Бельцями, Котовськом, відбив удар 50-ї німецької та 5-ї румунської піхотних дивізій під містом Орґеєв. Пройшов із боями від кордону до Києва, переданий Південно-Західному фронту.

Під час Київської операції корпус Белова вів жорстокі бої у районі міст Ромни та Штепівка. За 5 діб боїв гітлерівці втратили до 8 тисяч убитих, 20 танків, 150 гармат, близько 100 автомашин та інше озброєння. За цю операцію командира корпусу було нагороджено орденом Леніна. Корпус було перекинуто на оборону Москви.

З листопада 1941 р. брав участь у битві під Москвою на Західному фронті. Заслуги корпусу та його командира у Московській битві важко назвати інакше, як виняткові. Практично наодинці частини корпусу відбили удар основних сил 2-ї танкової групи Гудеріана на Москву з півдня під Каширою. За відмінність в оборонних битвах влітку та восени 1941 р., 26 листопада 1941 р. корпус був удостоєний звання гвардійського, ставши 1-м гвардійським кавалерійським корпусом. У контрнаступі та загальному наступі на західному напрямку кіннота Белова не раз відрізнялася в боях, у січні 1942 р. прорвали фронт і здійснили глибокий рейд по ворожих тилах, а потім понад 5 місяців, перебуваючи в оточенні, билися у ворожому тилу.

З червня 1942 р. П.О. Белов – командувач 61-ї армії. Учасник літніх приватних операцій 1942 р. та Орловської наступальної операції у Курській битві, де армія Белова розбила велике німецьке угруповання біля міста Болхов і 29 липня 1943 р. звільнила його.

Проявив полководницький таланти у битві за Дніпро. У період з 26 вересня по 1 жовтня 1943 р. частини та з'єднання 61-ї армії форсували річку Дніпро біля села Любеч та захопили плацдарм на правому березі, потім розширили його, звільнивши 21 населений пункт.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15 січня 1944 р. командувач 61-ї

армії генерал-лейтенант Белов Павло Олексійович був удостоєний звання Героя Радянського Союзу з врученням ордена Леніна та медалі "Золота Зірка".

За наступні роки Великої Вітчизняної війни 61 армія під командуванням П.О. Белова, якому 26 липня 1944 р. було присвоєно військове звання "генерал-полковник", брала участь у Калінінчесько-Мозирській, Білоруській стратегічній, Прибалтійській, Висло-Одерській, Східно-Померанській та Берлінській операціях.

У повоєнні роки генерал-полковник П.О. Белов командував військами Донського військового округу (1945-1946 р.р.), Північно-Кавказького військового округу (1946-1948 рр.), Південно-Уральського військового округу (1949-1955 р.р.). У 1949 році він закінчив Вищі академічні курси при Вищій військовій академії імені К.Є. Ворошилова (Військової академії Генерального штабу). 3 травня 1955 р. П.О. Белов – голова ЦК ДТСААФ (Добровільне товариство сприяння армії, авіації та флоту). З 1960 р. у відставці. Депутат Верховної Ради СРСР 2-5-го скликань (1946-1962).

Помер 3 грудня 1962 р.. Похований на Новодівичому цвинтарі в Москві.

Нагороджений п'ятьма орденами Леніна, трьома орденами Червоного Прапора, трьома орденами Суворова 1-го ступеня, орденом Кутузова 1-го ступеня, медалями, а також нагородами Польської Народної Республіки – орденами "За військову доблесть" ("Виртуті Мили") та "Крест Грюнвальда", медалями "За Варшаву", "За Одру, Нису, Балтику".

У містах Іваново, Шуя, Чернігів ім'ям генерала Белова названо вулиці. Його ім'я увічнено на меморіалі героїв-іванівців в обласному центрі та на стелі шуян – Героїв Радянського Союзу, встановлений на військовому меморіалі на Троїцькому цвинтарі.

Беззмінний командир 84-го артилерійського полку 55-ї дивізії Петро Андрійович Любимов

"Народився в 1900 р. в м. Москва, полковник, в Червоній армії з 1918 р. – розповідає Н.Б. Івушкін, – Петро Андрійович – людина вже літня, учасник революції та громадянської війни. Справу свою він знає чудово, артилеристи люблять і поважають його за досвід, знання, за неспокійну душу. Невисокий, злегка сутулий, Любимов усіх захоплював своєю витримкою. У найважчі моменти він віддавав команди спокійним, незворушним тоном, тільки окуляри поправляв частіше, ніж звичайно."

Про Петра Андрійовича найкраще говорять його нагородні листи.

Три нагородні листи на подання П.А. Любимова до нагороди орденами:

- Вітчизняної війни I ступеня. 1943 р.
- Червоний Прапор. 1944 р.
- Суворова III ступеня. 1945 р.

Так славно завершилася військова частина життя Петра Андрійовича Любимова, який пройшов у складі 55-ої дивізії тисячокілометровий бойовий шлях.

**Павло Тимофійович Шапранов,
генерал-майор**

Перший командир полку відродженої морської піхоти СРСР, гвардії полковник, згодом генерал-майор. П.Т. Шапранов став і першим командиром 55-ї дивізії морської піхоти Тихоокеанського флоту.

Генерал-майор Павло Тимофійович Шапранов народився 15 червня 1920 р. у селі Теличье Орловської області, у сім'ї бідняка-селянина. Після закінчення 1936 р. Теличенської неповної середньої школи вступив до технікуму агромеханізації при зернорадгоспі "Гігант" Сальського району Ростовської області. У 1939 р. за комсомольським набором вступив до Одеського піхотного училища ім. К.Є. Ворошилова. У 1940 р. у зв'язку з війною з Фінляндією Одеське піхотне училище було організаційно переоформлено в курси молодших лейтенантів з терміном навчання 6 місяців – країні були потрібні командири молодшої ланки. У 1939 р. 1-й курсантський батальйон Одеського піхотного училища було переведено до Харківського училища. В 1940 р. у Харківському піхотному училищі Павлу Тимофійовичу було присвоєно звання заступника політрука роти, а потім звання старшини. Після закінчення училища 20 травня 1941 р. було надано звання лейтенант. З усіх випускників училища за наказом командування він був залишений в училищі на посаді командира курсантського взводу. Взводом курсантів довелося командувати недовго, оскільки розпочалася Велика Вітчизняна війна.

Наприкінці червня 1941 р. за наказом командування з низки училищ Харківського військового округу було сформовано загін особливого призначення. 1-й стрілецький полк загону "особливого призначення" формувався з курсантів Харківського піхотного училища та добровольців: робітників та службовців підприємств міста. Загін "особливого призначення" добре зарекомендував себе в оборонних боях в Україні, у Білгородській та Воронежській областях.

У вересні 1941 р. Павла Тимофійовича призначили командиром загороджувального загону у складі стрілецької, кулеметної, саперної рот і взводу кінної розвідки. До кінця вересня він уже носив військове звання – старший лейтенант. З виходом 40-ї армії на рубіж Єлець-Вороніж наші частини перейшли до оборони і ворог подолати цей рубіж уже не зміг. На цьому рубежі наші війська оборонялися до переходу у контрнаступ. За оборонні бої в Україні, у Білгородській та Воронежській областях старшого лейтенанта Шапранова було нагороджено орденом Червоної Зірки та медаллю "За оборону Києва". Втрати командного складу у період були дуже великими. У 1-му стрілецькому батальйоні з 25 командирів залишилося у строю лише троє – старший лейтенант Шапранов, старший лейтенант Казак, старший лейтенант Сухов. Для підготовки та поповнення командного складу Верховний Головнокомандувач Й.В. Сталін наказав про виведення з боїв всіх військових училищ у тил країни.

На початку 1942 р. Харківське піхотне училище було виведено з фронту та направлено до Узбецької РСР до міста Наманган. Разом з училищем опинився в

Узбекистані і Павло Тимофійович. У 1942 р. він командував курсантською ротою, у 1943 р. був призначений заступником командира батальйону, потім старшим викладачем з тактичної підготовки. Цього ж року йому було присвоєно звання капітан. Наприкінці 1944 р. училище повернулося до Харкова.

Із закінченням Великої вітчизняної війни Харківське піхотне училище було розформоване і Шапранов призначається старшим викладачем з тактичної підготовки Харківського політичного училища, йому присвоюється звання майор. З 1946 до 1949 року Павло Тимофійович проходить службу у Львівському політичному училищі. У серпня 1949 р. він вступає до академії ім. М.В. Фрунзе, яку закінчує у 1952 р.. В академії, 1951 р. йому було присвоєно чергове військове звання підполковник. Після академії продовжує службу на курсах "Постріл" ім. Маршала Шапочнокова у Сонячногорську Московської області на посаді викладача з тактичної підготовки. У 1955 р. Шапранов був переведений з курсів "Постріл" на посаду заступника командира 334-го гвардійського мотострілецького полку 120-ї гвардійської Рогачівської мотострілецької дивізії, що дислокувалася під Мінськом у складі Білоруського військового округу. На цій посаді Павлом Тимофійовичем було проведено безліч різноманітних навчань та занять із особовим складом полку з удосконалення бойової майстерності підрозділів. Полк завжди під час інспектування оцінювався на "добре".

У 1960 р. П.Т. Шапранов призначається на посаду командира 336-го гвардійського Білостокського орденів Суворова та О. Невського мотострілецького полку 120 гвардійської Рогачівської дивізії. Цей полк завжди вважався найкращим у дивізії за всіма показниками. У 1960-1962 рр. полк утримує провідне місце у дивізії за показниками бойової та політичної підготовки. У 1961 р. Павлу Тимофійовичу надано чергове військове звання полковник. Навесні 1963 р. після повернення командира з відпустки його заступники повідомляють йому, що під час його відсутності полк кілька разів відвідувала та оглядала група флотських офіцерів на чолі з начальником Берегових ракетно-артилерійських військ та Морської піхоти генерал-майором Масловим Володимиром Васильовичем. Полковника Шапранова викликають до штабу дивізії, де начальник штабу полковник Матвієнко повідомляє йому, що Міністром Оборони СРСР за клопотанням Головному Військово-морського флоту Адмірала Флоту Радянського Союзу С.Г. Горшкова прийнято рішення створити на всіх флотах, і насамперед на Двічі Червонопрапорному балтійському флоті, частини морської піхоти. Вибір флотського командування впав на 336-й полк. Подробиці про передачу полку у повному складі флоту мали надходити пізніше. Полк обіцяли доукомплектувати до повного штату, а застарілу техніку та озброєння замінити на нову.

Протягом червня 1963 р. був сформований 336-й окремий полк морської піхоти на базі мотострілецького полку, зберігалися номер і найменування. Організаційна структура полку морської піхоти залишалася колишньою, проте були істотні зміни в озброєнні та техніці. Так, замість батальйону середніх танків був сформований батальйон плаваючих танків ПТ-76, додатково в штат була введена рота середніх танків Т-54 у складі 10 одиниць, батарея протитанкового керованого ракетного снаряда на БРДМ-1. Полк був обладнаний сучасними

зенітними засобами. На озброєння поставлено зенітні ракетні установки "Стріла-1" на БРДМ-2, старі бронетранспортери БТР-152 були замінені на нові БТР 60П у кількості 87 одиниць, які були спрямовані прямо із заводу залізничним транспортом до Балтійська. При формуванні полку завжди були присутні офіцери Двічі Червонопрапорного балтійського флоту на чолі з генерал-майором В.В. Масловим. Передавав полк флоту особисто командувач Червонопрапорного Білоруського військового округу генерал армії Пеньковський Валентин Антонович, приймав полк заступник командувача Двічі Червонопрапорного балтійського флоту контр-адмірал Михайлин Володимир Васильович. Передача полку пройшла успішно, але в напутній промові генерала Пеньковського відчувався біль. Піднявши руку і розгорнувши пальці, він сказав: "Відріж будь-який палець руки, буде дуже боляче... І зараз я відчуваю цей біль, і хочу сказати присутнім тут флотським товаришам, щоб на флоті не перетворили наш найкращий гвардійський полк у робочу команду з підмітання доріг та наведення ладу в гаванях. Командиру полку мій наказ: не допустити цього, полк не повинен втратити славу, яку він мав серед частин Червонопрапорного балтійського округу". Адмірал В.В. Михайлин, який виступив потім, запевнив усіх присутніх, що командування флоту приділятиме велику увагу навчанню особового складу полку морської піхоти. Так відбулася передача полку Двічі Червонопрапорному балтійському флоту (ДЧБФ). Адмірал ДЧБФ, який виступив потім, запевнив, що командування флоту приділятиме велику увагу навчанню особового складу полку морської піхоти.

Перед дислокуванням полку з військового містечка Уруччя, розташованого під Мінськом, до міста Балтійськ його командиру було надано можливість злітати до Балтійська для ознайомлення з військовими містечками та прийняття рішення щодо розміщення підрозділів полку. У перше перебування у Балтійську відбулася перша зустріч із командувачем віце-адміралом А.Є. Орлом. Було ухвалено рішення щодо розміщення підрозділів полку в містечку, що залишилося від розформованої бригади ППО. Танковий батальйон вирішено було розмістити у селищі Мечникове. Казарми, виділені для полку, перебували у занедбаному стані, у непривабливому стані перебували самі міста, для розміщення техніки не було нічого, житла для розміщення сімей офіцерського складу також не було. У Балтійськ полк прибув кількома ешелонами, дружелюбно зустрічали моряки і командування ДЧБФ новоприбулих, у польових умовах пригощали морських піхотинців флотськими обідами. Протягом трьох днів полк був переодягнений у форму морської піхоти, потім було проведено огляд полку Головнокомандом ВМФ Адміралом Флоту Радянського Союзу С.Г. Горшковим.

У такій складній обстановці треба було готуватися до навчання під керівництвом Головнокомандувача ВМФ. Була спланована робота з підготовки полку до майбутнього навчання, висадки морського десанту, наведення ладу в казармах і територіях, і навіть організації внутрішньої служби військ. Завдяки тривалим тренуванням особовий склад вже через місяць отримав початковий десантний вишкіл, командування полку та командування флоту були впевнені, що полк морської піхоти успішно впорається із завданнями, що стоять по висадці

морського десанту на навчаннях. У ході навчань "Прилив" присутні офіцери та адміralи були в захопленні від злагоджених, чітких дій морської піхоти та десантних кораблів на посадці. Успішно впоралися морські піхотинці під час добового переходу морем, проте при підході до району висадки почався сильний вітер, який підняв високу хвилю. Висадка десанту опинилася під загрозою. Довелося ризикувати. Вирішено було якомога ближче підійти до берега і у встановлений час розпочати висадку десанту у складній морській обстановці. За сигналом десантні кораблі відчинили носові ворота, опустили апарелі і десант впевнено і сміливо кинувся до берега. Незважаючи на всі труднощі, висадка в цій складній морській обстановці відбулося успішно. Морські піхотинці захопили узбережжя та почали розвивати успіх у глибину оборони супротивника. На оглядовій трибуні знаходився Головком ВМФ СРСР та гості, представники Збройних Сил ПНР та НДР. Головком схвально заслухав доповідь командира полку. Наступати полку довелося недовго – його зупинили у глибині узбережжя, а потім дали сигнал про закінчення навчань. З поставленими завданнями на всіх етапах навчань полк упорався, головком дав високу оцінку морським піхотинцям.

У наступні роки (1964-1967) полк наполегливо вдосконалював десантну підготовку та польовий вишкіл. Проводилося багато навчань із підрозділами полку, у тому числі і з бойовою стрільбою. Щороку полк залучався на навчання разом із частинами Прибалтійського військового округу і щоразу був авангардом мотострілельних частин. Всі ці роки на всіх навчаннях оцінювався відмінно Міністром оборони, Головнокомандувачем ВМФ або присутніми на навчаннях заступниками Міністра оборони СРСР. Високо оцінював полк морської піхоти Міністр оборони Маршал Радянського Союзу А.А.Гречко, за хорошу підготовку морських піхотинців полку двічі оголошувалась подяка. Головком ВМФ Адмірал Флоту Радянського Союзу С.Г.Горшков вважав балтійський полк найкращим серед частин морської піхоти за всіма показниками. Полком було приведено у зразковий стан військові містечка, відремонтовано казарми, збудовано парки з пунктами технічного обслуговування, вирішено питання житла для офіцерського складу.

У зв'язку з обстановкою, що ускладнилася на Сході, урядом СРСР було прийнято рішення сформувати у складі Тихоокеанського флоту дивізію морської піхоти. П.Т. Шапранов був викликаний на бесіду до Головного ВМФ, де погодився про призначення на посаду командира цієї дивізії. Головнокомандувач поставив великі задачі: якнайшвидше сформувати дивізію, негайно розпочати бойову підготовку в частинах дивізії. Створити необхідну навчальну базу для навчання підрозділів, було дано вказівки щодо будівництва військових містечок, парків для техніки та озброєння. У перспективі передбачалася організація будівництва укріпленого району на рубежі Кневичі – гора Вугільна. В серпні 1967 р. розпочато формування 55-ї дивізії морської піхоти з урахуванням 390 полку морської піхоти КТОФ, що дислокувався у селищі Слав'янка. У лютому 1968 р. П.Т. Шапранову було присвоєно звання генерал-майора. До 1 грудня 1968 р. було закінчено формування управління дивізії, двох полків морської піхоти, танкового полку, артилерії та інших підрозділів дивізії.

Щороку з частинами дивізії проводилися полкові та дивізійні навчання з

висадкою десанту на острів Сахалін, Курильські острови, у бухту Ольга та інші ділянки узбережжя. У 1968-1970 р.р. за вказівкою Міністра оборони СРСР та Головному ВМФ дивізія обладнала укріпрайон на рубежі Кневичі – гора Вугільна, що перегороджує шлях ймовірному супротивнику до Владивостока. Було встановлено до 800 залізобетонних споруд. Укріплений район приймали особисто Міністр оборони СРСР та Головною ВМФ. 336-й гвардійський полк морської піхоти та 55-а дивізія морської піхоти дали старт багатьом морським піхотинцям у просуванні по службі. Отримав просування по службі і Павло Тимофійович. У 1971 р. він призначається заступником командувача – членом Військової Ради Армії до Прикарпатського військового округу до міста Івано-Франківська, де прослужив до виходу на заслужений відпочинок у 1976 р.

У Збройних Силах Павло Тимофійович Шапранов прослужив 40 років. До своєї кончини у 2000 р. проживав в Івано-Франківську, де й тепер покоїться. Нагороджений: орденами "Вітчизняної війни" I ступеня, двома "Червоною зірками", "Богдана Хмельницького" та 18 медалями, у тому числі "За бойові заслуги", "За оборону Києва" та "Перемогу над Німеччиною".

Артиллеристы – однополчане

Н.А. Городиский.
Год рождения 1919

А.Д.Новиков.
Год рождения 1917

Г.М. Беляев.
Год рождения 1920

Н.Т. Мартынов.
Год рождения 1914

*“Все дальше и дальше,
Все ближе и ближе,
Отполыхавшая юность наша,
Друзья, которых я не увижу...”*

Н.А. Портяной.
Год рождения 1923

П.Н. Кудинов.
Год рождения 1921

А.Е. Ипполитов.
Год рождения 1923

К.М. Лосев.
Год рождения 1922

М.Суриков (слева)
и И.Черноголовый.
Солдаты моего взвода

МОРСЬКА ПІХОТА. ЯК ЦЕ ПОЧИНАЛОСЯ

Стаємо морською піхотою. Трохи історії

Перший підрозділ морської піхоти виник не в Балтійському морі, а на Тихому океані. У 1806 р. при Охотському порті була сформована морська рота. Але в 1817 р. рота була скасована, і надалі функції морської піхоти виконували матроси флотських екіпажів та кораблів. 18-24 серпня 1854 р. вони відбили англійський десант на Петропавлівський порт. Противник, який мав потрійну перевагу, був розбитий. У 1900 р. під час боксерського повстання у Китаї моряки обороняли посольський квартал Пекіна та захоплювали морські порти. Десантні роти з моряків 1-ї Тихоокеанської ескадри та Квантунського флотського екіпажу покрили себе нев'янучою славою при обороні Порт-Артура у 1904 р., відбиваючи атаки японців на сухопутному фронті. У завзятих боях із 11 тисяч моряків 3 тисячі загинули, 4800 дістали поранення. Багато хто був нагороджений Георгіївськими хрестами.

У 1935 р. морські сили Далекого Сходу були об'єднані в Тихоокеанський флот. Під час Великої Вітчизняної війни понад 147 тисяч моряків-тихоокеанців боролися з фашистами у складі морських стрілецьких бригад під Москвою, Ленінградом, Сталінградом, в Заполяр'ї, на Кавказі. У боях вони показали зразки військової доблесті, відваги та героїзму. З початком військових дій проти Японії морські піхотинці висаджувалися в портах Північної Кореї, звільняли південну частину Сахаліну, захоплювали Курильські острови. За час боїв одна бригада та два батальйони морської піхоти ТОФ стали гвардійськими.

В серпні 1963 р. у складі Тихоокеанського флоту було сформовано 390-й полк морської піхоти. У 1967 р. почалося формування 55-ої дивізії морської піхоти Тихоокеанського флоту. Наприкінці 1967 р. до складу 55-ї дивізії морської піхоти включено 390 полк морської піхоти. У період із серпня 1967 р. до 1 грудня 1968 р. сформовані:

- управління 55-ї дивізії морської піхоти;
- зенітно-ракетний дивізіон;
- 390, 106 та 165 полки морської піхоти;
- реактивний дивізіон;
- 150 танковий полк;
- самохідно-артилерійський дивізіон;

Окремі частини:

- інженерно-десантний батальйон;
- батальйон зв'язку;
- ремонтно-відновлювальний батальйон;
- розвідувальний батальйон;
- медико-санітарна рота.

Наказом Міністра Оборони СРСР від 22.02.1971 року № 007 – 1 грудня оголошено "Днем частини".

Дивізію формували:

Командир дивізії – генерал-майор Шапранов Павло Тимофійович.

Начальник штабу – підполковник Бабенко Дмитро Корнійович.

Начальник політвідділу – підполковник Кудяєв Георгій Петрович.

Заступник командира дивізії – полковник Саватєєв Аркадій Ілліч.

Начальник тилу – полковник Беляєв Федір Юхимович.

Заступник з технічної частини – полковник-інженер Соловйов Петро Георгійович.

У першій половині 1990-х років. до складу 55-ї Мозирської Червонопрапорної дивізії морської піхоти ТОФ входили 85-й, 106-й, 165-й полки морської піхоти, а також: 26-й танковий Ленінградський ордена Кутузова полк; 417-й зенітний ракетний полк; 84-й артилерійський ордена Суворова полк.

Серед окремих частин дивізії були: розвідувальний, інженерно-десантний, ремонтно-відновлювальний батальйони.

Полк морської піхоти включав: три батальйони морської піхоти, танковий батальйон, батарею реактивних установок, батарею протитанкової керованої ракети, зенітну ракетно-артилерійську батарею та інші підрозділи.

Зенітний ракетний полк 55-ї дивізії морської піхоти був полком зенітно-ракетного комплексу "Оса" відповідної структури.

У 1990-ті роки. 55-та дивізія морської піхоти Тихоокеанського флоту була скорочена за особовим складом з'єднання.

При цьому одна з "розгорнутих" частин дивізії – 165-й полк морської піхоти – став "базовою" частиною для проходження служби молоддю Уссурійського козацтва.

Після організаційних змін дивізія була переформована до 155-ї окремої бригади морської піхоти ТОФ.

Відроджена 55-а дивізія морської піхоти Тихоокеанського флоту стає на бойову службу

За період 1968 – 1995 р. морські піхотинці дивізії понад 52 рази несли бойову службу в зоні Тихого та Індійського океанів: надавали допомогу збройним силам НДР Ємен, брали участь у спільних навчаннях в Ефіопії та В'єтнамі, відвідували Ірак, Іран, Індію, Шрі-Ланка, Сомалі, Гвінею, Мальдіви, Сейшели, Анголу, Мозамбік. Понад 300 офіцерів, прапорщиків, сержантів та матросів удостоєні орденів та медалей.

Становлення та розвиток дивізії відбувалося у складних міжнародних умовах: йшла війна у В'єтнамі, пройшли конфлікти на кордоні з Китаєм. Перший далекий морський похід було здійснено десантною групою від 390 полку морської піхоти з 14.03.1968 р. по 25.07.1968 р. у кількості 23 особи під керівництвом командира ст. лейтенанта А.Б. Ландик на крейсері "Д. Пожарський" із заходом у порти країн: Пакистану, Іраку, Індії, Африки.

З 07.08.1969 р. по 13.02.1970 р. для несення бойової служби в Індійському океані, від 390 полку морської піхоти відбула посилена рота морської піхоти командир десанту підполковник М.І. Николаєнко.

У період із 1974-1976 р.р. особовий склад виконував спеціальні бойові завдання у Ефіопії та інших країнах.

Дві частини дивізії нагороджені (150 танковий полк у 1972 р. та 390 полк морської піхоти у 1990 р.) вимпелом МО СРСР "За мужність, військову доблесть і високий морський вишкіл". У лютому 1978 р. для забезпечення завдань евакуації радянського дипломатичного представництва було висаджено посилену роту морської піхоти з танковим взводом під командуванням майора В.К. Ушакова до порту Массу (Ефіопія), яка успішно виконала поставлене завдання. У 1978 р. підрозділи морської піхоти забезпечували евакуацію радянських фахівців, пункту матеріального-технічного забезпечення та вузла зв'язку із Сомалі.

Знаменною подією у житті особового складу з'єднання стало урочисте вручення (у грудні 1969 р.) дивізії та її полкам заслужених у роки Великої Вітчизняної війни бойових прапорів.

Короткий огляд документальної повісті "Особлива папка "Барбаросса" Л.Безименського⁶⁴

Гітлерівський людодський план нападу на Радянський Союз та його руйнування. Аж до повного знищення радянських людей.

"Директива № 21"

Тепер перейдемо до більшого документа покійного фельдмаршала, що дає уявлення про те, як саме відбувалося військове планування операції "Барбаросса". Паулюс починає свою розповідь так:

"Наприкінці липня 1940 року Гітлер повідомив штабу оперативного керівництва ОКВ, а також головнокомандувачам трьома видами збройних сил, що він не виключає можливості походу проти Радянського Союзу, і дав доручення розпочати попередню підготовку. Отже, хоча війна на Заході ще не була закінчена та її результат не був остаточно зрозумілий, Гітлер хотів відмовитися від великого шансу ведення війни на один фронт і ризикнути вести війну на два фронти, але це характеризує його міркування лише з воєнного боку...

Генеральний штаб сухопутних військ сприйняв агресивні наміри Гітлера з двоїстими почуттями. Він бачив у поході проти Росії небезпечний факт відкриття другого фронту, а також вважав за можливе і ймовірне вступ Сполучених Штатів у війну проти Німеччини. Він вважав, що такому угрупованню сил Німеччина зможе протистояти лише в тому випадку, якщо воно встигне швидко розгромити Росію.

Однак сила Росії являла собою велику невідому величину. Вважалося, що операції можливі тільки в хорошу пору року. Це означало, що їм залишалося мало часу. Генеральний штаб вважав своїм завданням визначити оперативні,

⁶⁴ Л.Безименський. Спеціальна папка "Барбаросса". Видавництво Агенції друку Новини. Москва. 1972.

матеріальні та людські можливості та їх межі. Однак у решті він виходив із того, що потрібно підкоритися політичному керівництву".

Дійсно, єдиний докір, який не можна зробити німецькому генеральному штабу, це докір у недостатній підготовці. Жоден військовий план вермахту не готувався так фундаментально. Ось порівняльні дані:

Операції	Терміни розробки	Тривалість розробки
"Вайс" (напад на Польщу)	квітень 1939 — 1 вересня 1939 р.	5 місяців
"Везерюбунг" (захоплення Данії та Норвегії)	грудень 1939 — 9 квітня 1940 р.	4 місяці
"Гельб" (напад на Францію)	вересень 1939 — 10 травня 1940 р.	8 місяців
"Марита" (вторгнення в Грецію)	листопад 1940 — 6 квітня 1941 р.	7 місяців
"25" (агресія проти Югославії)	березень 1941 — 6 квітня 1941 гр	1 місяць
"Барбаросса" (напад на СРСР)	весна 1940 — 22 червня 1941 р.	Понад 12 місяців

Збереглися початкові намітки плану "Барбаросса", які стосуються 22 липня 1940 року. Гальдер записав наступні директиви Гітлера та Браухича:

"а) Розгортання триватиме чотири – шість тижнів.

б) Необхідно розбити російську сухопутну армію чи принаймні зайняти таку територію, щоб можна було забезпечити Берлін і Сілезький промисловий район від нальотів авіації противника.

Бажано таке просування в глиб Росії, щоб наша авіація могла розгромити її найважливіші центри.

в) Політичні цілі: українська держава, союз прибалтійських держав, Білорусь, Фінляндія. Прибалтика – скалка в тілі.

г) Необхідно 80-100 дивізій. Росія має 50-75 хороших дивізій".

Такі були ідеї, що висловлювалися Гітлером і Браухичем. На цій підставі Гальдер вирішив доручити першу розробку плану начальнику штабу 18-ї армії генерал-майору Еріху Марксу, здатному генштабісту, синові відомого історика. 29 липня генерал Маркс взявся до роботи і невдовзі вже доповів про її перші результати. Його ідея була така: "завдавати лише одного головного удару... з Румунії, Галичини та Південної Польщі в напрямку на Донбас, розбити армії, що знаходяться в Україні, і слідом за цим марширувати через Київ на Москву".

Паралельно з генералом Марксом працювали генерал Грейфенберг і підполковник генштабу Фойєрабенд, які також прийшли до думки зробити центром тяжіння південну ділянку і змусити війська, що стоять перед Москвою, прийняти бій "зворотним фронтом". На карті цей задум виглядав привабливо: потужна стріла пронизала південну частину СРСР, минула Київ і виходила до Москви. А радянські армії, що знаходилися в районі Мінськ – Смоленськ, опинялися відрізнаними від власної столиці. Невідомо, чи доповідалися ці первісні варіанти Гітлеру (найімовірніше, ні). Але 31 липня 1940 року Гітлер знову розмовляв з керівниками ОКХ і дав такі установки:

"Висновок: на підставі цього укладання Росія має бути ліквідована. Термін – весна 1941 року. Чим швидше ми розіб'ємо Росію, тим краще. Операція лише тоді матиме сенс, якщо ми одним ударом розгромимо державу. Одного захоплення відомої території недостатньо. Зупинка взимку небезпечна. Тому краще зачекати, але потім, підготувавшись, прийняти тверде рішення знищити Росію. Це необхідно також зробити, враховуючи становище на Балтійському морі. Існування другої великої держави на Балтійському морі нетерпиме.

Початок походу – травень 1941 року. Термін проведення операції – п'ять місяців. Найкраще було б уже цього року, проте це не дасть змоги провести операцію злагоджено...

Директива №21 План "Барбаросса"

...Німецькі збройні сили мають бути готові розбити Радянську Росію під час короткочасної кампанії ще до того, як буде закінчено війну проти Англії. (Варіант "Барбаросса")

...Основні сили російських сухопутних військ, які знаходяться у Західній Росії, мають бути знищені у сміливих операціях у вигляді глибокого, швидкого висування танкових клинів. Відступ боєздатних військ противника на широкі простори російської території має бути попереджене.

Шляхом швидкого переслідування має бути досягнута лінія, з якої російські військово-повітряні сили будуть неспроможні здійснювати нальоти на імперську територію Німеччини.

Кінцевою метою операції є створення загороджувального бар'єру проти Азіатської Росії по загальній лінії Волга – Архангельськ. Таким чином, у разі потреби останній індустріальний район, що залишається у росіян на Уралі, можна буде паралізувати за допомогою авіації.

У ході цих операцій російський Балтійський флот швидко втратить свої бази і виявиться, в такий спосіб, неспроможним продовжувати боротьбу.

Ефективні дії російських військово-повітряних сил мають бути попереджені нашими потужними ударами вже на початку операції.

...Групі армій, що діє на південь від Прип'ятських боліт, належить за допомогою концентричних ударів, маючи основні сили на флангах, знищити російські війська, що знаходяться в Україні, ще до виходу останніх до Дніпра.

З цією метою головний удар завдається із району Любліна у загальному напрямку на Київ. Війська, що одночасно перебувають у Румунії, форсують р. Прут у нижній течії та здійснюють глибоке охоплення противника. На долю румунської армії випаде завдання скувати російські сили, які знаходяться всередині кліщів, що утворюються.

Після закінчення битв на південь і на північ від Прип'ятських боліт під час переслідування слід забезпечити виконання наступних завдань:

– на півдні – своєчасно зайняти важливий у військовому та економічному відношенні Донецький басейн;

– на півночі – швидко вийти до Москви. Захоплення цього міста означає як у політичному, так і у економічному відношенні вирішальний успіх, не кажучи вже

у тому, що росіяни втратять найважливіший залізничний вузол.

...Кількість офіцерів, що залучаються для початкових приготувань, має бути максимально обмеженою. Решту співробітників, участь яких необхідна, слід залучати до роботи якомога пізніше і знайомити лише з приватними сторонами підготовки, необхідними для виконання службових обов'язків кожного з них окремо.

Інакше є небезпека виникнення серйозних політичних та військових ускладнень внаслідок розкриття наших приготувань, терміни яких ще не призначені.

...Я чекаю від панів головнокомандувачів усних доповідей про їхні подальші наміри, що ґрунтуються на цій директиві.

Про намічені підготовчі заходи всіх видів збройних сил і про їх виконання доповідати мені через верховне головнокомандування збройних сил.

Гітлер"

Загальні наміри та цілі німецького командування на початку кампанії 1941 року

Головною метою була Москва. Для досягнення цієї мети та виключення загрози з півночі мали бути знищені російські війська в прибалтійських республіках. Потім передбачалося взяти Ленінград та Кронштадт, а російський Балтійський флот позбавити його бази. На півдні першою ціллю була Україна з Донбасом, а надалі – Кавказ із його нафтовими джерелами. Особливого значення у планах ОКВ (нім. Oberkommando der Wehrmacht, OKW) надавалося взяттю Москви. Проте взяття Москви мало передувати взяття Ленінграда. Взяттям Ленінграда переслідувалося кілька військових цілей: ліквідація основних баз російського Балтійського флоту, виведення з ладу військової промисловості цього міста та ліквідація Ленінграда як пункту зосередження для контрнаступу проти німецьких військ, що наступають на Москву.

Коли я говорю, що було ухвалено рішення, то цим я не хочу сказати, що у думках відповідальних командирів та штабних офіцерів була повна єдність. Лунало багато тривожних голосів – як з приводу допустимості всієї операції, так і з приводу труднощів, пов'язаних із виконанням поставленої мети. З іншого боку, хоча про це говорилося мало, висловлювалася думка, що цілком слід очікувати швидкого краху радянського опору як наслідку внутрішньополітичних труднощів, організаційних та матеріальних слабкостей так званого "колоса на глиняних ногах"..."

Таке судження фельдмаршала Паулюса. Воно дає можливість зрозуміти всю авантюристичність задуму "Барбаросси", яку в глибині душі розуміли і німецькі генштабісти. Втім, це не завадило їм прийняти до неухильного виконання директиви націонал-соціалістського керівництва. Однак і найдосвідченіші генерали німецького генштабу не могли стрибнути вище за свою голову. Розмір їхніх власних сил був обмежений: спочатку Гітлер "відпустив" на Східну кампанію 80-100 дивізій. Потім (на початок 1941 року) мова зайшла про 144 дивізії (крім дивізій Італії, Румунії, Угорщини, Фінляндії). Так приблизно і

залишилося. 22 червня у бій вступило 153 німецькі дивізії, 12 румунських, 2 угорські, 3 італійські, 18 фінських – всього близько 3,5 мільйона людей.

...Адольф Гітлер неодноразово дорікав своєму генеральному штабу, що він мислить суто по-військовому і не враховує економічних потреб Німеччини. Яку ж він бачив таку економічну мету? "Треба завоювати те, чого ми потребуємо і чого ми не маємо. Нашою метою має бути завоювання всіх областей, які мають для нас особливий військово-економічний інтерес".

...Цілком секретний меморандум за № 3208/41 було складено вже під час війни, а саме: 1 жовтня 1941 р., за день до початку вирішального наступу на Москву. Враховуючи цю останню обставину, Військово-економічне управління ОКВ склало оцінку можливого скорочення військового потенціалу Радянського Союзу. До меморандуму було додано карту з чотирма можливими рубежами просування німецьких військ: Рубіж "А": Захоплення Криму, Харкова, Курська, Тули, Москви, Ленінграда, Кандалакші. Рубіж "В": Захоплення всього Донбасу Рубіж "С": Захоплення Горького.

Рубіж "О": Захоплення Кавказу, Баку, Грозного, Сталінграда, Західного Уралу. Висловлювалися такі припущення: Рубіж "А". Його досягнення буде означати втрату Росією 2/3 виробництва сталі та алюмінію, що унеможливить збільшення нинішніх потужностей. "Буде неможливо поповнення матеріальної частини, навіть якщо взимку настане перерва в бойових діях. Проте не слід очікувати на рішуче ослаблення військового потенціалу Росії".

Рубіж "В". Його досягнення буде означати додатково втрату 2/3 вугільних запасів. Зрештою військовий потенціал Росії "буде ослаблений в такий спосіб, що до літа 1942 р. вона зможе власними силами створити військово-економічні передумови для успішного відновлення військових дій на захід від Уралу".

Рубіж "С". Втрата Горького буде означати майже повне припинення виробництва вантажних та легкових автомобілів, а також значне ослаблення авіаційної промисловості. По відношенню до загального потенціалу "значних змін у порівнянні з досягненням рубежу "В" не буде".

Рубіж "О". Відбудеться подальше значне ослаблення військово-економічного потенціалу, хоч яке і не веде до повного краху. "Останній настане після втрати індустріальних районів Уралу".

На чому може затриматися око під час читання цього документа? Я зараз опускаю питання про виправданість прогнозів генерала Томаса (про це йтиметься нижче). Натомість у меморандумі є щось ненаписане: це, по-перше, сам дух розрахунку з приводу ще не досягнутих рубежів і ще не захоплених підприємств – аж до Уралу, хоча німецькі війська стояли ще на захід від Вязьми. По-друге, не висловлена, але проблема, що передбачалася: ну, а що ж буде з усією цією промисловістю?

...Переді мною лежить папка документів, пов'язаних із будівництвом одного з гітлерівських таборів знищення – Бухенвальда. Бухенвальд мало чим відрізнявся від Освенціму. Освенцим мав свою філію – Моновіц, де ув'язнені працювали на підприємствах хімічного концерну, а Бухенвальд мав філію – Нойштасфурт, де ув'язнені працювали на підземних авіаційних заводах.

Все було дуже звичайно. Будівельна група при командуванні ВПС, якій було доручено забезпечити підземні заводи робочою силою, отримала вказівку збудувати невеликий, зовсім невеликий і дуже звичайний концтабір. Знайшовся і архітектор-будівельник, який взяв до рук олівець і створив цілком пристойний проект табору та бараків, у яких мали жити ув'язнені. Сплановано був і барак для есесівців, звичайнісінький: висота 3,35 метра, ширина – 8,14. Бо навіть барак підлягає проектуванню. А проект підлягає візуванню. Віза стоїть на документі і до цього дня: "Любці".

Архітектори будують для того, щоб люди мешкали, а автори проектів будівель концтаборів будували для того, щоб люди вмирали. Вони були маленькими, але водночас необхідними шестірнями тієї гігантської машини смерті, яка була організована третім рейхом.

Отже, піраміду треба було збудувати. Ті, хто намагається говорити про напад на Радянський Союз як імпровізацію, забувають, що найкращий контраргумент проти їхніх тверджень надав сам Гітлер. Не могло бути імпровізацією знищення цілих народів. Все це було заздалегідь обдумане, підготовлене та сплановано.

Як будувалася піраміда

"Антикомунізм – ось основна дурість нашої епохи", – ці слова Томаса Манна, сказані багато років тому, зберігають свою значущість і сьогодні. Але великий німецький гуманіст, очевидно, не міг передбачити, що на певній стадії дурість стане злочином. Фашизм довів антикомунізм до своєї абсолютної форми: зробив його заздалегідь обдуманною системою антигуманізму. У цій формі, що офіційно закріплена на правах державної доктрини, антикомунізм проіснував 12 років. Саме він став тією основою, на яку спиралися всі антилюдські плани, що стали складовою операції "Барбаросса".

30 березня 1941 року Гітлер вирішив просвітити керівників вермахту про справжні цілі нацизму. З цією метою було скликано нараду. Гальдер, як завжди, записав слова Гітлера:

"Боротьба двох ідеологій... Мова може йти лише про боротьбу на знищення".

І далі:

"Боротьба з Росією. Знищення більшовицьких комісарів та комуністичної інтелігенції. Треба перешкодити тому, щоби з'явилася нова інтелігенція".

Цю вказівку фюрера, сенс якого не допускав двох тлумачень, генеральний штаб пропустив через свій механізм, як будь-яке інше. Йому було байдуже чим займатися: планом розбирання понтонних мостів або планом знищення комуністичної ідеології. Завдання було отримано і незабаром з'явилася відповідна інструкція.

Але чим пояснюється поєднання в гітлерівській програмі цих двох "об'єктів", що підлягають знищенню: політичних комісарів і радянської інтелігенції? Це поєднання глибоко коренилося у самій сутності нацистської ідеології.

Спочатку про інтелігенцію. Якщо можна визначити таку ідеологію, яка заперечує будь-яку позитивну роль інтелігенції в історичному процесі, то такою ідеологією є нацистська. Одного разу у розмові зі своєю свитою (це було 18 січня 1943 р.) Гітлер зізнався: "Яке щастя для уряду, коли люди не мислять. Мислення має полягати тільки у віддачі чи виконанні наказу".

З таким же захопленням Геббельс любив повторювати вислів: "Люди повинні робити те, що ми вкладаємо в голову". Основна ставка нацизму робилася на те, щоб обманювати, одурманювати людину, змусити її забути про свою людську сутність і покірно виконувати накази, що надходять від фюрера Адольфа Гітлера та від фюрерів найрізноманітніших рангів. Зрозуміло, для такої держави та для такого суспільства не потрібна була інтелігенція...

...Рейхсфюрер СС Гімmlер у свою чергу інтерпретував ідеї фюрера так: "Росіяни – це робоча худоба, яка не має жодної культури". Як видно, фюрер та рейхсфюрер СС дещо розходилися в думках...

Кінцева мета

...Що таке "генеральний план Ост"? Повного тексту цього плану ще не знайдено. Він належить до найтаємніших документів третього рейху, оскільки розроблявся в надрах СС та під особистим наглядом Гімmlера. Поки що виявлено лише кілька листів Гімmlера з викладом основних ідей "генерального плану", а також записи чиновників СС та відомства Розенберга, в яких викладалися деякі розділи плану. Однак достовірно відомо, що ще в 1940 році Гімmlер доручив групі есесівських чинів з IV управління Головного управління імперської безпеки СС розробити плани, що передбачали винищення слов'янських народів і онімечення тієї частини слов'ян, яку есесівці збиралися залишити живими як своїх рабів.

...Водночас кожен, хто ознайомився з документом, повинен дати розписку в тому, що йому відомо, що цей документ є директивою, яка, однак, у жодному разі не повинна цитуватися або навіть відтворюватися по пам'яті у наказах у відповідних головних управліннях.

Бригадефюреру військ СС Грейфельту дозволяється ознайомити із змістом документа також бургомістра Вінклера та своїх найближчих співробітників; вибір останніх має бути узгоджений зі мною.

Один екземпляр документа я передаю особисто начальнику охоронної поліції із зазначенням довести його зміст до своїх відповідальних працівників у вище встановленому порядку, без дозволу на виготовлення копій. Коло його співробітників, які підлягають ознайомленню з документом, має бути також узгоджене зі мною...

Ось який ступінь секретності був передбачений для цього плану!

Згодом керівником групи, що розробляла "генеральний план Ост", був призначений професор Берлінського університету д-р Конрад Майер, який мав чин штандартенфюрера СС. На прикладі розробки "генерального плану Ост" можна спостерігати органічне взаємопроникнення фашизму "незвичайного" та "звичайного". Зрозуміло, сам план не можна назвати звичайним: такий термін не застосуєш до документа, який передбачав знищення десятків мільйонів людей...

...Гіммлер був явно невдоволений тим, що у його словах засумнівалися:

– Що, ви цьому не вірите? Будьте спокійними, про це мені сказав сам фюрер! Не пізніше 4 серпня ми перебуватимемо в Москві, бо ця держава розсиплеться, як картковий будиночок.

21 червня приблизно та ж сцена повторилася поряд із Принц-Альбрехт-штрассе – у будівлі міністерства закордонних справ. Там Ріббентроп зібрав найвищих чиновників свого відомства. Його інструктаж був стислим:

– Фюрер запевнив мене, що вермахт розгромить Радянський Союз за 8 тижнів...

Терміни, названі Гіммлером і Ріббентропом, відповідали загальному переконанню, що панував у імперській канцелярії. Щоправда, коли влітку 1940 року Гітлер вперше давав Браухичу загальні вказівки з приводу створення "Барбаросси", він не обумовлював термінів. 31 серпня 1940 року фюрер говорив: "5 місяців проведення". У розробках генштабу було названо такі терміни:

у Еріха Маркса – 9-17 тижнів

у Зоденштерна – до 16 тижнів,

у Паулюса – 8-10 тижнів.

Чіано свідчив, що "німці думають, що все буде закінчено за 8 тижнів", а Браухіч вважав, що війна триватиме 6-8 тижнів. Таким чином, Ріббентроп не займався "пропагандою", він лише повторив дані генштабу. Залишається лише помітити, що ця цифра незабаром була скорочена. Гітлер (у розмові з фон Боком) сказав, що війна триватиме лише 6 тижнів, а Йодль говорив навіть про 3 тижні! Сьогодні все це звучить майже анекдотично, майже неймовірно. Але улюбленим висловом Гітлера, у якому зосередилася вся нацистська премудрість, була фраза: "Немає нічого неможливого..."

...Що сталося б, якби у серпні 1941 року група армії "Центр", що складалася з двох польових та двох танкових армій, не припинила свого руху на Москву? Це питання я поставив людині, яка могла вважатися великим авторитетом із цього питання: Маршал Радянського Союзу Георгій Костянтинович Жуков знає війну не з історичних трактатів, а з власного досвіду. День 22 червня 1941 року застав Г.К. Жукова на посаді начальника Генерального штабу Червоної Армії. Перший місяць війни він продовжував залишатися на посаді начальника Генерального штабу, потім був перекинутий на Ленінградський фронт, де командував першими етапами героїчної Ленінградської битви, а в жовтні 1941 року став командувачем Західним фронтом.

– Що було б, якби німецькі війська у серпні продовжили наступ на Москву?
– повторив він моє запитання і замислився. Потім сказав:

– На це запитання відповісти не так просто. Тут було багато особливих обставин – як для нас, так і для супротивника. Як відомо, через низку причин війна почалася для нас у несприятливих умовах. Радянські війська прикордонних військових округів змушені були відступати, зазнаючи великих втрат. Проте в липні радянським фронтам все ж таки вдалося організувати оборону і на низці ділянок завдати серйозної поразки противнику. В результаті в серпні німецьке командування вже не мало сил і засобів для одночасного наступу на всіх

стратегічних напрямках. А радянське командування продовжувало нарощувати сили своєї оборони, перекидаючи резерви з глибини країни.

Як на той час оцінювалися наміри супротивника? – спитав я маршала.

Тоді панувала думка, що німці продовжать наступ на Москву. Лише пізніше нам стало відомо, що головне командування німецьких військ серйозно непокоїла обстановка в Україні, де група армій "Південь" не змогла зламати оборону радянських військ. Над групою армій "Центр" нависла серйозна небезпека флангового удару з боку наших військ Центрального і Південно-Західного фронтів. У цей час німецькі війська, зустрівши завзятий опір у районі Луги, не тільки не змогли прорвати оборону на Ленінградському напрямі, а й отримали сильний контрудар у районі озера Ільмень. Для протидії нашому удару та посилення групи армій "Північ" німецькому командуванню довелося спішно перекинути з району Смоленська 39-й танковий корпус, що послабило німецькі сили, які діяли на Центральному напрямку. Вимушений поворот 2-ї танкової групи і 2-ї армії на південь і південний схід, а також наступальні операції Резервного фронту (в районі Єльні) та Західного фронту (у напрямку Духовщини) змусили і групу армій "Центр" перейти до оборони та тимчасово відмовитися від наступу на Москву.

Резюмуючи, Г.К. Жуков переконано заявив: – Взяти Москву з ходу, як про це думали деякі гітлерівські генерали, німецькі війська в серпні не могли. А у разі наступу могли опинитися у важчому становищі, ніж опинилися під Москвою у листопаді – грудні 1941 року! Адже, крім того, що група армій "Центр" натрапила на запеклий опір наших військ безпосередньо на підступах до столиці, вона могла ще й отримати сильний контрудар з боку наших військ Південно-Західного напрямку. Тому всі спроби німецьких генералів та деяких західних військових істориків перекласти провину за поразку під Москвою на Гітлера так само неспроможні, як і вся німецька військово-політична стратегія...

"Ми багато зрозуміли та пробачили..."

Лист професора Б.М. Малиновського канцлеру Німеччини Гельмуту Колу з приводу 50-річчя нападу Німеччини на Радянський Союз.

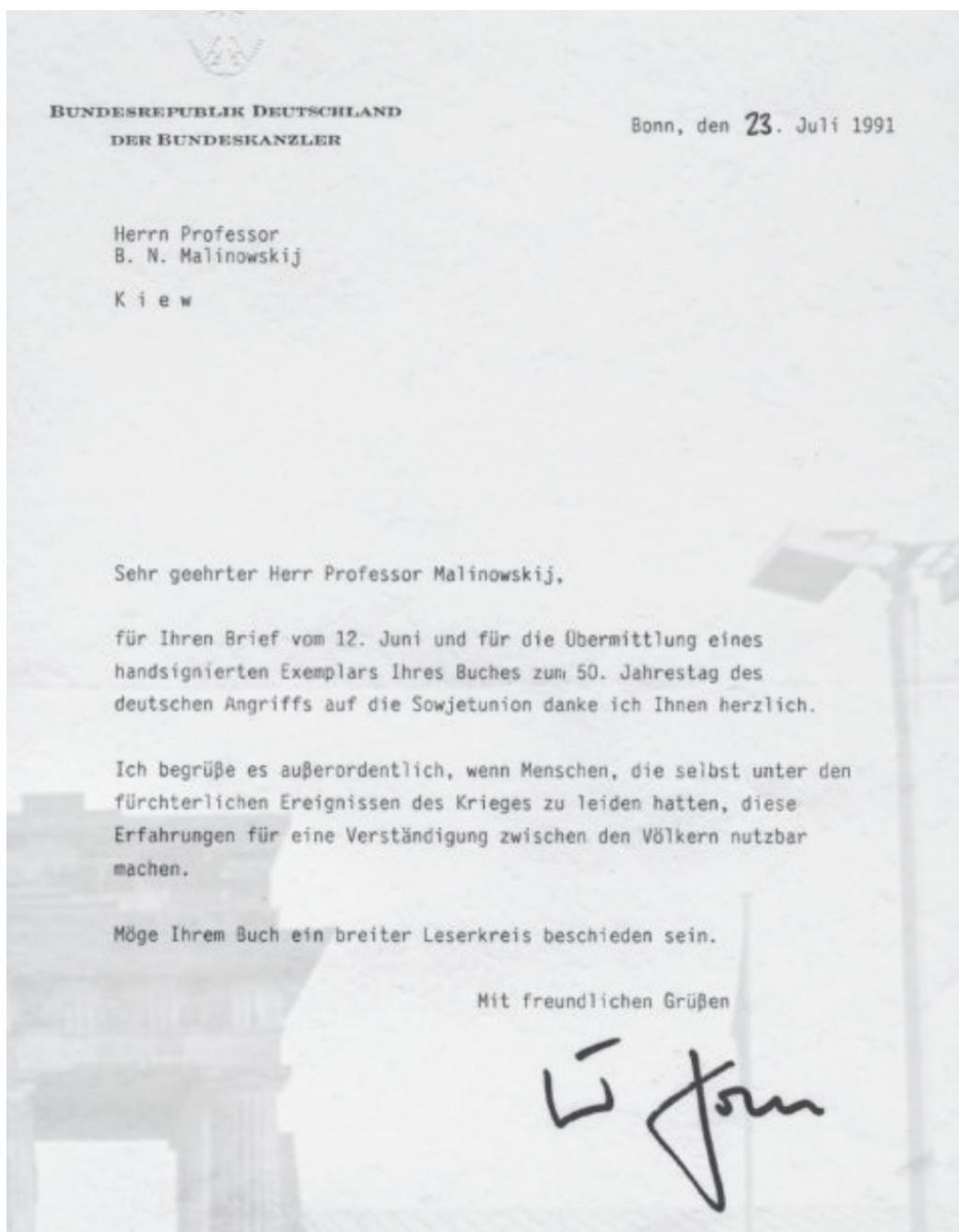
12 VI. 91. Глибокошанований господин
канцлер Гельмут Кол!

Вам пише бивший советский солдат, видевший воочию ужасы и бесчеловечность войны, о чем свидетельствует посвященная Вам книга. Я написал ее к 50-летию со дня нападения фашистской Германии на Советский Союз. В годы войны я был дважды ранен, много раз встречался со смертью один на один, но остался жив. Мой старший брат погиб. Солдаты 1941-1945 гг. убивали друг друга. Сейчас мы многое поняли и простили. Но нельзя простить фашизм, развязавший Вторую мировую войну, как нельзя простить и сталинизм, причинивший столько горя и бед моей стране.

Сейчас наши народы хотят и могут жить в дружбе и согласии. Это великая цель, и я надеюсь, что 22 июня 1991 г. станет началом отсчета мирной эпохи для наших народов и народов всего мира.

С уважением и признательностью за Ваши усилия в достижении этой цели.
Б. Малиновский.

"Нехай у Вашої книги буде широке коло читачів."

Шановний професор Малиновський,

Сердечно дякую за Ваш лист від 12 червня і за переданий мені екземпляр з автографом Вашої книги з приводу 50-річчя від дня наступу Німеччини на Радянський Союз.

Я дуже вітаю прагнення до того щоб використати свій досвід в ім'я порозуміння між народами збоку людей, які самі страждали у жахливих подіях війни.

Нехай у Вашої книги буде широке коло читачів.

УДК 27-67(045)

ББК 86.37я43

М61

© Б.М. Малиновський, 2016